B I B L I O T H E C A
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
T E V B N E R I A N A

L. CAELIVS FIRMIANVS LACTANTIVS

DIVINARVM INSTITVTIONVM LIBRI SEPTEM

FASC. 2

LIBRI III ET IV

EDIDERVNT

EBERHARD HECK

ET

ANTONIE WLOSOK

BEROLINI ET NOVI EBORACI
WALTER DE GRUYTER MMVII

∞ Gedruckt auf säurefreiem Papier,
das die US-ANSI-Norm über Haltbarkeit erfüllt.

ISBN 978-3-11-019506-4
ISSN 1864-399X

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in
der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten
sind im Internet über http://dnb.d-nb.de abrufbar.

Printed in Germany
Satzaufbereitung: Eberhard Heck
Satz: pagina GmbH, Tübingen
Druck und Bindung: Druckhaus „Thomas Müntzer" GmbH, 99947 Bad Langensalza

PRAEFATIONIS SVPPLEMENTVM

Primum Lactantii Diuinarum institutionum editionis fasciculum, qui a. 2005 publici iuris factus continet libros I *De falsa religione* et II *De origine erroris*, hic sequitur alter, qui praebet libros III *De falsa sapientia* et IV *De uera sapientia et religione*. Iam pridem indicauimus[161] his libris praefationis supplementum praemissum iri, cuius paginae per numeros q. d. Romanos numeratae continuent praefationem prioris fasciculi, i. e. ab LVII incipiant (similiter notarum numeri ab 161), quo modo etiam paginae textus per numeros q. d. Arabicos inde a p. 201 numerentur. In hoc suppelemento 1. addentur quaedam de codicibus, 2. agetur de locis Sacrae scripturae in libro IV laudatis, 3. addentur uel corrigentur alia. Conspectus siglorum (p. LVI) nonnullis mutatis p. LXX repetetur.

1. De Institutionum codicibus addenda

B (u. p. XIV sq.): Fol. 55 (3, 3, 6 | *mare id* . . . 4, 7 *quam suam*) pro pristino folio, quod damna cepisse (ut et fol. 56) uidetur, a manu paulo recentiore saec. VI[162] litteris uncialibus suppletum est. – In Graecis inde a 4, 6, 5 (u. adn. ad p. 327, 6: δ pro α) B pro litt. Δ nonnumquam habet rhombum ◊, e. g. 4, 7, 7 in δεμωιαι, 16, 17 bis in ελπιδα δωcει, 18, 15 bis in δωcουcι δε. B

[161] V. primi fasc. p. VII. Cum paginarum numeri continuentur, et in praefationis supplemento et in notis textui subiectis abhinc lectores nonnisi ad hos numeros relegamus nusquam fasciculo primo uel altero ipso appellato. – De commentationibus laudandis u. p. VIII n. 1 et XLIX n. 158; cf. infra p. LXIX.

[162] Cf. Lowe, CLA III 280, etiam de manibus praeter B^3 eadem fere aetate marginalia addentibus.

G G (u. p. XV sq.): In hoc fasciculo extant 15 + 12 folia his locis in apparatus sectione 'Codd.' indicata[163]: 3, 1, 1–8. 2, 6 – 3, 6. [6, 15 / 8, 4 sqq.] (2 foll.). 9, 1–13. [9, 13 sqq. / 10, 1 sqq.]. 12, 33 / 13, 3 sqq. 14, 10–21. 15, 18 – 16, 3 sqq. 17, 31–42. 18, 17 – 19, 6 sqq. [27, 6 sqq.]. 28, 1–6 sqq. 29, 3 – 30, 5 (2 foll.). 4, 1, 1–10. [1, 10 sqq.]. 10, 1–14. 11, 15 – 12, 19 (2 foll.). 13, 19 – 14, 3. [fere 18, 14 – 24. 20, 4–13 in 2 foll.; u. ad 4, 20, 10]. 24, 9 – 25, 9 (2 foll.). 26, 22 – 27, 3 (2 foll.).

A A (u. p. XIX et n. 56): De his fragmentis maximam partem ad librum V pertinentibus fusius agemus in praefationis tertii fasciculi supplemento, sed de iis, quae in codice Auerbodensi (*Scherpenheuvel–Zichem, Abdij van Averbode, archief IV*) 44 seruata ad librum IV attinent, haec[164]: Supersunt codicis Lactantii 4 folia interiora quaternionis (uel similis fasciculi), sed primi et quarti supremae tantum partes. Ergo in fol. 1 ex libro IV non 4, 29, 12 – 30, 15[165], sed quattuor frustula locorum 4, 29, 11/12. 30,2. 6. 12 extant a nobis in sectione 'Codd.' indicata. Subscriptio libri IV et inscriptio libri V, quas fuisse uerisimile est, cum maxima parte fol. 1^V col. dextr. perierunt.

[163] Uncis [ ] inclusimus folia bis rescripta fere nusquam legibilia; nota 'sqq.' indicamus paginam non usque ad finem legi, ergo ubi desinat dici non posse.

[164] Imagines foliorum, quae 1–4 numerauit Cappuyns, 1964, 40, eximia comitate nobis cursu q. d. electronico miserunt P. Herman Janssens O. Praem. et P. Filip Noël O. Praem. ex monasterio Belgico *Norbertinenabdij Averbode* (prope Leodium [*Luik / Liège*] sito), quas in chartas comiter transtulit Miriam Bräuer Tubingensis.

[165] Bischoff, 1998, 40 nr. 172 dixit folia Auerbodensia inst. 4, 29, 12 – 5, 2, 6 continere, at codicem non ipse uidit, sed rem descripsit Cappuyns 40 sq. secutus, qui uarias lectiones a 4, 29, 12 ad 5, 2, 6 attulit; quod nos comiter docuerunt Birgit Ebersperger catalogo edendo in Academia Monacensi dedita et Monika Köstlin schedarum a Bernhard Bischoff Bibliothecae publicae Bauaricae legatarum curatrix. In foliis 2 et 3 exhibentur inst. 5, 1, 1 – 2, 8 columnis exterioribus resectis, in folii 4 parte suprema frustula inst. 5, 2, 8. 13. 3, 1. 6.

H et M (u. p. XX): In libro IV HM a 4, 6, 4 ad 4, 7, 3 Graeca quoad exhibent Graecis litt. reddunt, sed inde a 4, 7, 7 rursus (ut iam a 1, 8, 3) Latinis litt. perperam dant, ergo a 4, 13, 11 noniam notantur; plerumque Graeca omnino omittunt, quod indicamus. HM

R (u. p. XXIII sq.): In R fol. 83 (3, 19, 20 *praedita* . . . 20, 12 *habebat*) in margine exteriore resectum est ita, ut nonnumquam singulae litterae perirent, sed quid habuerit dubium non est nisi 3, 20, 7 *o* in uar. l. *opinibus*. R

2. *De locis Sacrae scripturae in libro IV laudatis*
(pp. LX–LXIII et nn. 169–195 scripsit E. Heck)

In libro IV Lactantius 71 locos[166] Sacrae scripturae uerbo tenus laudat fonte, i. e. libro uel auctore indicato. Unde hos sumpserit, adhuc certum non est, praesertim, quatenus Cypriani *Testimoniis ad Quirinum* usus sit. Qui cum diu unicus uel praecipuus Lactantii in laudanda Sacra scriptura fons habitus esset, quod quidem 1961 A. Wlosok[167] correxisset monendo eam magna ex parte aliunde Lactantio innotuisse, acerrime 1982 contradixit P. Monat[168] in commentatione, qua librum 'Lactance et la Bible' inscriptum comitatus est, et Cypriano nisum esse Lactantium omnino negauit. Quamquam nostrum est Lactantii constituere

[166] Huc referimus etiam 4, 12, 3 (Od. Sal. 19, 6–7) et 4, 8, 1 (locum apocr. Ieremiae) et 4, 18, 22 (locum apocr. Esdrae), sed non 4, 21, 2–4 ex 'praedicatione Petri et Pauli'. Accedunt 5 loci 4, 12, 17. 15, 3. 18, 4. 26, 31. 30, 1, ubi Sacra scriptura laudatur fonte non dicto, ex quibus Cyprianus habet Ioh. 10, 18 testim. 2, 24 l. 9–10 et Ier. 2, 13 testim. 1, 3 l. 15–16. Numerus 71 + 5 locorum efficitur app. nostri sectionem 'Auct.' recolendo; alii aliter computauerunt. De locis librorum I–VII ad Sacram scripturam referendis in tabulam redactis u. infra n. 177.

[167] Wlosok, 1990 (1961), passim; u. infra p. LXI sq.

[168] P. Monat, Étude sur le texte des citations bibliques dans les Institutions divines: la place de Lactance parmi les témoins des 'Vieilles Latines', REAug 28, 1982, 19–32. Hoc hic breuiando laudamus 'Monat, Étude', cum 'Monat, 1982' magnum eius opus indicet.

textum huiusque testes ad unumquemque locum exponere, tamen, quia aliqua ratio inter Cyprianum et Lactantium intercedere uidetur, illam controuersiam breuiter recolemus.

Primus rem amplissime tractauit 1871 H. Rönsch[169], Veteris q. d. Latinae (quae tum 'Itala' nuncupabatur) indagator, nisus Cypriani editione recens a W. Hartel (CSEL 3, 1, 1868), Lactantii a J. L. Bünemann 1739 curata. Eum non fugit 20 fere locos a Lactantio laudatos omnino non uel breuiores apud Cyprianum esse, sed eos aut ex Cypriani codice extantibus ampliore aut ex alia collectione testimoniorum Latina sumpsisse Lactantium putauit[170]; praeterea saepius opinatus est eum ipsum elocutionem quam inuenisset expoliuisse.

Deinde 1890 Brandt cum Institutiones ederet, diligentissime de Sacrae scripturae locis egit[171]. Rönsch quidem laude ornauit, sed monuit unoquoque loco uariis rationibus perpendendum esse, quid Lactantius scripsisset, quid ex aliis Veteris Latinae testibus et ex Vulgata in codices inrepsisset. Nonnumquam Cypriano nimium confisus tradita mutauit, e. g. 4, 11, 12 *generaui*. 17, 3 *deteget*, quod Monat[172] recte uituperat, sed saepe indicauit Lactantii textum a Cypriani alienum, e. g. 4, 12, 12 Dan. 7, 13–14. 18 Is. 45, 1. 20, 12 Is. 42, 6–7. Unde ea uenerint quae Cypriano desunt, incertum esse dixit[173].

[169] H. Rönsch, Beiträge zur patristischen Bezeugung der biblischen Textgestalt und Latinität II. Aus Lactantius, ZHTh 41, 1871, 531–629. Brandt eum fere ad omnes Sacrae scripturae locos laudat, nonnumquam et Eund., Itala und Vulgata, Marburgi 1869. 1875².

[170] Rönsch l. c. 618–620. Rönsch et Brandt, Ed. I, XCIX n. 2 illi non adsensus non de codice Cypr. 'interpolato' (Monat, Étude 19 n. 3, falsius 25 n. 32; u. infra n. 180) loquuntur, sed de codice extantibus postea breuiatis ampliore, qui Lactantio praesto fuerit.

[171] Brandt, Ed. I, XCVII–CII.

[172] Cf. Heck, 2000, 601. Monat, Étude 19 sq. nihil fere refert nisi hoc tamquam temeritatis testimonium neque commemorat, quantis cum scrupulis Brandt l. c. hanc quaestionem tractauerit.

[173] Brandt, Ed. I, XCIX n. 2; paulo aliter Pichon (infra n. 175).

Aliter rem tractauit Pichon 1901[174]: Lactantii ut hominis eruditi fuisse non Sacram scripturam ipsam adire, sed quae laudaret ex collectionibus sumere, plurima ex Cypriano, sed quae ille non haberet ex libro aliquo 'aduersus Iudaeos' scripto[175]; ex Cypriano Lactantium sibi apta elegisse et nonnulla pro sua elocutione Tulliana et legentibus placendi causa expoliuisse[176].

Adhuc in quaerendis Lactantii biblicis fontibus Africa sola spectabatur, cum 1961 Wlosok[177] latius de re egit: Statuit Lactantium nonnullis locis Cypriano usum esse[178], sed plures aut textum a Cypriano alienum praebere aut illi omnino deesse[179]. Quaerendo, quomodo Lactantius Cypriani *Testimonia* excesserit, primum singulos locos inuenit, praesertim in enarrandis Christi uita miraculis passione resurrectione, Sibyllinis adiunctos, quos Lactantius, cum apud Cyprianum non inuenisset, aliunde petierit[180]; ueri simile esse eum haec Iudaeos refellendi causa colle-

[174] Pichon, 1901, 199–207. Monat, Étude 21 ei minus iudicii proprii tribuit eumque hic omnino e Brandt pendentem facit; cf. infra n. 175.

[175] Pichon l. c. 202 sq. Ergo fontis a Cypriano alieni, unde Lactantius quae ille non haberet cognouisset, iam genus indicauit, quod a posteris, praesertim Monat, Étude 21 neglegitur.

[176] Pichon l. c. 205 sq. Monat, Étude 25–31 haec refutauit diligenter, sed quaedam restare uidentur; u. infra p. LXVI–LXVIII.

[177] Wlosok, 1961 = 1990, 201–216 passim. Monat, Étude 25 n. 32 unicam mentionem eius facit falsam; u. infra n. 180. Nihili aestimandus J. P. McGuckin, The non-Cyprianic scripture texts in Lactantius' Divine institutes, VChr 36, 1982, 145–163, qui quae reprehendit a Wlosok scripta (cf. infra n. 186) 'manu secunda', i. e. non ipsa lecta, sed ex aliis libris Anglice scriptis sumpta et distorta profert; commemoramus tamen eum fere omnia, quae in libris I–VII ad Sacram scripturam referri possunt, in tabulam redegisse (l. c. 161–163).

[178] Wlosok, l. c. 201 n. 3 cum exemplis; cf. infra p. LXIV sq.

[179] Ibid. 204 cum n. 13 (loci non in Cypr.) et 14 (loci textu a Cypr. alieni, praeterea de leuigatis testibus).

[180] Ibid. 204 sq. – Monat, Étude 25 n. 32 Wlosok l. c. 205 (= 1961, 238) non intellegens scribit eam existimasse „que Lactance pouvait disposer d'un exemplaire interpolé des *Testimonia*"! Cf. infra n. 183.

gisse fontibusque Graecis usum esse non solum in recipiendis locis apocryphis, sed etiam in enarrandis rebus ad Christi historiam pertinentibus[181]. Deinde duas locorum Sacrae scripturae inter se coniunctorum series examinat[182]: 4, 20 de electis gentilibus et 4, 12 de secunda Christi natiuitate. In hoc capite enarrationem praecipue niti loco *Odarum Salomonis* 4, 12, 3 laudato ostendit[183]. Ea Wlosok non ex Africana collectione, sed ex fontibus e regione ad orientem spectante sumpta confirmat[184].

1967 F. Gloning enarrationem libri IV potius theologi quam philologi more confecit publici iuris non factam[185], in qua de Sacrae scripturae locis egit plerumque Rönsch secutus Lactantium Cyprianum nonnumquam leuigatum reddere ratus, sed in enarrando cap. 12[186] respexit quae Wlosok de alio fonte Graeco quaerendo dixerat.

[181] Ibid. 205 sq., e. g. 4, 7, 4–7 (*Christus*). 4, 14, 12 (*Iesus*; de fontibus cf. l. c. 206 n. 23).

[182] Ibid. 207 sq. (de 4, 20); 208–210 et 213–216 (de 4, 12).

[183] Ibid. 208–210 (= 1961, 242–244). Monat, 1982, 117 cum n. 69 ea, quae Wlosok n. 32 (= 1961, 242 n. 3) contra eos disputat, qui de fonte Lactantii et Cypriani communi egerunt, pro eius ipsius sententia habet, unde ei et hic fabulam de 'Cypriani codice interpolato' (cf. supra n. 180) attribuit.

[184] Ibid. 210–213, etiam de fontibus, unde fidem Christianam Lactantius adeptus sit; cf. Wlosok, 1960, 191 n. 28 et Eand., Fondation Hardt, Entretiens 51, 2005, 243.

[185] F. Gloning, De vera sapientia et religione. Kommentar und Untersuchungen zum vierten Buch der 'Divinae institutiones' des Laktanz, diss. phil. Salzaburgiensis 1967 (dactylogr.; ex bibliotheca uniuersitatis Eichstetensis nobis commodauit Stefan Freund). Eum in editione laudare nonnisi ad 4, 26, 42 opus est.

[186] Ibid. 116–120. Sed ibid. 260 sq. ad inst. 4, 20, 12 sq., ubi Is. 42, 6 sq. laudatur, Wlosok 1990, 207 sq. (= 1961, 141 sq.) quasi reformidat, ne Lactantius e cogitationibus q. d. gnosticis pendens minus recta fide fuisse uideatur. Eadem de causa, sed ineptius illam insectatur McGuckin (supra n. 177), 148 sq. cum nn. 22–33.

1972 prodiit noua Cypriani *Testimoniorum* editio, quam curauit R. Weber[187]. Qui recensionem ab Hartel propositam correxit codicibus aliter aestimatis pluribusque adlatis, unde illius textum fere irritum faceret[188]. Varias lectiones solius Cypriani codicum notauit, sed unicuique Sacrae scripturae loco in apparatu proprio testes adiunxit, qui quolibet modo cum Cypriano coniungi possent, i. e. Lactantium aliosque posteriores, quibuscum nunc et Cypriani et Lactantii textus comparari potest[189].

Hac editione nisus 1982 de Lactantii Sacrae scripturae usu egit Monat et in opere maiore et in commentatione iam laudata[190]. Acriter reprehensis antecessoribus primum[191] demonstrat in laudanda Sacra scriptura Cypriano Lactantium Euagrium alios adfines esse, sed deinde[192] contendit Lactantium etiam in locis, quos Cyprianus habet, ex illo omnino non pendere: Textum eius et saepius et grauius a Cypriani decedere quam ut solummodo uariis lectionibus mutatum Cyprianum praebeat[193], atque errare eos, qui Lactantium Cypriani textum elocutionis causa leuigasse putauerint, praesertim cum Lactantius saepissime elocutionem minime Tullianam retinuerit uel etiam rudiora uerba exhibuerit quam Cyprianus[194]. Concludit ergo Lactantium non Cypriano, sed alio et unico fonte Africano usum esse[195].

[187] Cypriani Ad Quirinum ed. R. Weber, CCL 3, Turnholti 1972, 1–179.

[188] Weber LIV sq. LIX (cf. iam Wlosok, 1961, 237 n. 5, fere = 1990, 204 n. 14). Cypr. testim. laudantes addimus numeros lin. Weber.

[189] Inde inspeximus, quomodo quosdam locos laudauissent saec. V Euagrius Gallus, *Altercatio inter Simonem et Theophilum*, ed. E. Bratke, CSEL 45, 1904, 1–54, et *Consultationes Zacchaei et Apollonii*, ed. (sub nomine Firmici Materni) G. Morin, Florilegium Patristicum 39, Bonnae 1935.

[190] V. supra n. 168; cf. quae reprehendimus n. 170. 180. 183.

[191] Monat, Étude 21 sq.

[192] Ibid. 23–32.

[193] Ibid. 23–25.

[194] Ibid. 25–31; haec diligenter recolenda, quaedam redarguenda.

[195] Ibid. 31 sq. In Ed. libri IV, 22 Monat eum fontem inducit Aristonis

Cui sententiae quamuis firmissime dictae quia repugnari potest, 'adhuc sub iudice lis est', neque nos existere uolumus litis iudices. Sed forsitan posteris, qui de locis Sacrae scripturae a Lactantio laudatis iudicaturi sint, auxilio esse possimus, si protulerimus, quae uidimus textum Lactantii a nobis ex nostris testibus quoad fieri posset constitutum cum Cypriani textu a Weber ex suis testibus edito conferendo aliis fontibus qui Lactantio praesto esse potuerunt respectis. Quod ut hic quam breuissime fiat et ut lectores rem diligentius inuestigaturos ad adnotationem nostram criticam relegare possimus, in eam recepimus, siquidem alicuius momenti sunt, lectiones quibus siue uariis siue unanimis Cyprianus a Lactantio differat. Sed praemonemus quibusdam locis adhuc incertum esse et quod Cyprianus scripserit et quod Lactantius legerit uel scripserit[196]. Notamus haec:

1. Ut est certum Cyprianum non esse unicum uel etiam praecipuum Lactantii fontem, ita non potest omnino negari hunc illo usum esse. Saepe enim Lactantius siue singulis locis eundem fere textum exhibet quem Cyprianus siue etiam locorum series uel totas uel breuiatas ex *Testimoniis*, etiam cum titulo, recipit[197]. Qui hoc excludere uult, quia pluribus locis et a Cypriano et a Lactantio laudatis uterque proprium textum exhibet (u. infra 2.), non potest non opinari, ubi Cyprianus et Lactantius eundem uel paulo differentem textum praebent, utrumque ex fonte communi

Pellaei *Dialogum Iasonis et Papisci* in Latinam linguam translatum, quem Lactantius in Africa cognoscere potuerit. Hic nec Graece nec Latine extat, sed praefatio tantum, sc. Celsi cuiusdam *Epistula ad Vigilium episcopum de Iudaica incredulitate* Cypriani operibus adiuncta (ed. Hartel, CSEL 3, 3, 119–132), in qua Sacrae scripturae 17 loci laudantur, ex quibus Is. 1, 3 etiam Lact. inst. 4, 11, 12 habet, sed ex recensione aliena; cf. Heck, 2000, 602 et n. 14.

[196] De Cypriano u. Weber (n. 187) LIV (cf. H. Gülzow, HLL 4 [1997], 539 = § 478 Lit. 23), de Lactantio infra p. LXIX cum n. 219.

[197] Cf. Wlosok, 1990, 201 n. 1. Huiusmodi series sunt e. g. 4, 13, 7–9. 17, 8–10. 19, 3–4.

pendere, i. e. ex collectione iam ante Cyprianum in Africa confecta, quod quomodo confirmari possit non habemus[198].

2. Si in locis ab utroque laudatis Lactantius, quantum possumus uidere, textum a Cypriano alienum praebet, hoc fere duabus de causis fieri potuit: Aut Lactantius Cypriano usus est, sed, quod per quinquaginta annos inde ab a. 250 facile fieri potuit, textu siue erroribus librariorum siue lectoribus se interponentibus mutato[199], aut Lactantius non Cypriano, sed alio fonte uel aliis fontibus (u. infra 3.) usus est, quod non solum pro certo habendum est iis in locis, quos Cyprianus omnino non laudat[200] uel breuius quam Lactantius[201], sed etiam in nonnullis, quos eadem quidem mensura laudant, sed textu magis discrepante quam ut causa prior dicta intercedere possit[202].

3. Priusquam quis unicum tantum extra Cyprianum fontem quaerat uel se inuenisse putet, non solum Africa, sed etiam imperii ad orientem sitae partes spectandae sunt, praesertim cum Lactantius plus quam decem annos Nicomediae uixerit[203] ibique Institutiones primum composuerit. Et quamquam uerisimile est eum magnam locorum duodeuiginti non a Cypriano laudatorum partem ex alia Latina testimoniorum collectione sumpsisse[204],

[198] Cf. Wlosok, 1990, 208 n. 32 (cf. supra n. 183); Gülzow l. c.

[199] Cf. Weber (n. 187) LIV. E. g. 4, 11, 10 inter *audierunt* et *gloriam* om. Lact. *nomen . . . uiderunt*, quae iam antea excidisse uidentur; similisne error leuigatus 4, 18, 25 *traditus . . . mortem*? Expoliendi textus causa inter Cypr. et Lact. mutata uidentur e. g. 4, 13, 10 *cognouit*. 18, 16 *immolandum*; cf. 4, 8, 16 adn. crit.

[200] Hi sunt ex 71 (u. n. 166) locis 18, sc. 4, 8, 1. 12, 3. 7 al., ubi in app. sectione 'Auct.' Cypr. non apparet; cf. Wlosok, 1990, 204 n. 13.

[201] E. g. 4, 14, 6–10 (Zach. 3, 1–8) Lact. plura habet quam Cypr. De Lact. nonnumquam Cypr. breuiante u. infra n. 217.

[202] Cf. Wlosok l. c. 204 n. 14 et e. g. 4, 12, 12 (Dan. 7, 13–14). 4, 20, 12 (Is. 42, 6–7).

[203] 303–313 et aliquot annos antea; cf. Heck, Fondation Hardt, Entretiens 51, 2005, 209 sq.

[204] Fortasse et locos Sacrae scripturae in fontibus Graecis inuentos cum Vetere Latina quam ipse habebat contulit; cf. Wlosok l. c. 206 n. 20.

tamen cum Graecae linguae satis compos esset, ut Hermetica Sybillina aliaque ad res diuinas pertinentia Graece et legeret et laudaret necnon Latine transferret, fieri potuit, ut etiam locos Sacrae scripturae a se Graece lectos ipse in Latinam linguam conuerteret. Quod praesertim in locis extra canonem laudatis 4, 8, 1. 4, 12, 3. 4, 18, 22 putare licet[205]. Opinamur Lactantium fonte Graeco usum esse similem iis, quos Eusebius in operibus ad Sacram scripturam pertinentibus adhibuit (dicimus *Eclogas prophetarum, Demonstrationem euangelicam, Praeparationem euangelicam*, quibus cum operibus Institutiones, praesertim libri IV et VII diligenter comparentur necesse est)[206].

4. Denique subicimus quaedam de Lactantio ipso a Cypriano discrepantium lectionum auctore. Quod cum et Rönsch et Pichon abundanter contendissent, Monat[207] maximam partem recte refutauit, immo hic illic Lactantium magis e Cypriano pendentem fecit quam priores[208], sed de quibusdam locis haud recte iudicauit. Nam etsi nusquam pro certo habendum est Lactantium ipsum textum Cypriani uel alterius collectionis mutasse, quia ante eum alius lector se interponere potuit, tamen his paucis locis licet putemus fieri potuisse, ut Lactantius ipse textum leui-

[205] Cf. Wlosok l. c. 206 n. 20. Loci 4, 8, 1 et 4, 12, 3 laudati Graece non extant, ergo de Lactantii textu Latino iudicari uix potest. Esdrae locus 4, 18, 22 cum Iustino comparari potest, unde apparet Lactantium Graeca fere uerbo tenus reddere elocutione Sacrae scripturae obseruata; e. g. *habemus humiliare eum* respondet μέλλομεν αὐτὸν ταπεινοῦν ut futurum compositum (omisit hunc locum Brandt, Ed. II 2, 398 et 445, ergo et V. Bulhart, Thes. VI 2455, 75 – 2456, 11; aliter Monat, Étude 27 n. 40 sec. Hofmann–Szantyr 314 sq.).

[206] Cf. iam Wlosok l. c. 206; extra Sacram scripturam cf. e. g. app. sectionem 'Auct.' ad 4, 14, 12. Cf. et quae disputauimus Fondation Hardt, Entretiens 51, 2005, 243 sq.

[207] Monat, Étude 25–31, quae conferenda sunt cum adnotatione nostra, quia Monat in Ed. nonnumquam errat. Tamen quae collegit recolere operae pretium est.

[208] E. g. l. c. 26 n. 34 ad 4, 11, 10 (u. supra n. 199).

garet[209]: 4, 11, 4 = Ier. 25, 4 / 5 *cum dicerem uobis*; Cypr. testim. 1, 2 habet *dicens* pendens ex *misi . . . mittebam* sec. LXX λέγων pendens ex ἀπέστελλον . . . ἀποστέλλων. Lact. unicus suae lectionis testis est, ergo opinari licet eum, cum intercederet parenthesis q. d. *et non audiebatis . . . uestris*, pro participio *dicens* longius a *mittebam* remoto posuisse enuntiatum secundarium, quo clarius redderet, quis cui quid diceret[210]. – 4, 14, 5 = I reg. 2, 35 *in conspectu meo*; Cypr. testim. 1, 17 habet *in conspectu christorum meorum*, LXX ἐνώπιον χριστοῦ μου, nisi quod Origenis *Hexapla* pro LXX habent ἐνώπιον τῶν χριστῶν μου[211]. Cyprianus ergo uel fons eius ex singulari LXX recensione pendere uidetur, unde textus fortasse corruptior ad Lactantium peruenit, qui, cum sit lectio eius unica, fortasse locum breuiando leuigauit[212]. – 4, 14, 6 = Zach. 3, 1 *ut contradiceret ei*; Cypr. testim. 2, 13 (ut posteriores uelut Consult. Zach. 2, 6) habet *aduersari ei* sec. LXX ἀντικεῖσθαι αὐτῷ. Lact. primus, sed non unicus testis est, et quia Vulg. seruato uerbo priore exhibet *ut aduersaretur ei*, conici potest Lact. textu iam antea

[209] Horum locorum (et Ioh. 1, 3 = inst. 4, 8, 16 necnon aliorum minoris momenti) testimonia inspexit Heck in Instituto Veteri Latinae edendae destinato Beuronensi comiter adiuuante Eva Schulz–Flügel; ibidem uidit editiones n. 211 laudatas.

[210] Monat, Étude 26 n. 38 hic concedit elocutionem magis Tullianam effici *dicens* pro anacolutho q. d. habito. Etiam Vulg. post *misit . . . mittens* et parenthesim similem exhibet *cum diceret*.

[211] Cf. Origenis Hexaplorum quae supersunt ed. F. Field, Oxonii 1875. Monat, Étude 29, falso profert eam lectionem exhibere LXX cod. Alexandrinum, sed hic habet ενωπιον $\overline{\chi\upsilon}$ μου (imagines ed. F. G. Kenyon, 1890). Habent Aquila εἰς πρόσωπον ἠλειμμένου μου (cf. n. 212), Symmachus ἔμπροσθεν τοῦ χριστοῦ μου.

[212] Lact. 4, 7, 7 cum egit de Graecis interpretibus ἠλειμμένος pro χριστός ponentibus, non habuit, quod Aquilam I reg. 2, 35 laudaret (aliter Monat l. c. 25 n. 33a), ergo de fonte quo usus est iudicare non possumus. Extat in *Hexaplis* uox Aquilae etiam psalm. 83, 10. 88, 39 (et Dan. 9, 26, ubi LXX habet χρῖσμα, solus Symmachus χριστός).

leuigato nisum esse[213]. – 4, 14, 8 = Zach. 3, 4 *tunicam talarem*[214]; Cypr. habet *poderem* ex LXX ποδήρη, quod et Hier. in Zach. 3, 4 l. 31–34 Adriaen refert adiungens *quam nos tunicam talarem possumus dicere, eo quod usque ad talos et pedes defluat*. Cum etiam paulo post[215] Hieronymus ex Lact. pendere uideatur, uerisimile est eum etiam istam uersionem Lactantio debere, quem Graecam uocem noniam recipere, sed in linguam Latinam conuertere uoluisse probabile est. – 4, 16, 10 = sap. 2, 22 *excaecauit . . . illos stultitia* singularis lectio est; ceteri testes (et cum iis HM) pro *stultitia* habent *malitia* sec. LXX κακία. Hic Lact. textum quem legerat fere cum Cypriano congruentem consulto mutasse uidetur cognita enarratione locorum Sacrae scripturae, in qua ignorantia i. e. stultitia prima peccati causa posita erat[216].

5. Postremo monemus Lactantium locos, ubi uerba a Cypriano data omittit, non solum errore librarii mutilatos reddere nec ex alio ac Cypriano fonte sumpsisse, sed etiam consulto breuiasse[217], sicut etiam locos Ciceronis aliorumque auctorum hic illic breuiatos laudat[218].

[213] Cf. Monat, Étude 27 n. 38.

[214] Haec lectio Lactantio uindicanda est a codicibus tradita, nisi quod P abl. pro acc. ponit et R *tunicam poderem*, quod fortasse ex Cypriano uel Hieronymo inrepsit. Monat R secutus monet (Ed. p. 259) *tunicam talarem* apud Ciceronem et Catullum uiri effeminati esse signum atque Lactantio uitandum fuisse, sed hic non de lasciui hominis, sed de sacerdotis Iudaei uestimento agitur.

[215] Hier. in Zach. 3, 2 l. 41 Adriaen *torrem quem uulgo titionem uocant* ex Lact. 4, 14, 14.

[216] Cf. Wlosok, 1990, 210 n. 37. Rönsch (ut n. 169) 606 sq. putauit Lact. *stultitia* ex 4, 16, 5 *stultitia et errore caecati* in § 10 transtulisse; putamus potius uerba § 5 quasi praeludere loco Sapientiae mutato.

[217] Certe 4, 13, 22 = II reg. 7, 12 om. *qui erit de utero tuo*; incertum exciderintne ante Lact. an ab eo consulto omissa sint quaedam 4, 6, 6–8 = prou. 8, 22–31. 16, 7 = sap. 2, 12.

[218] E. g. 3, 29, 4 = Cic. off. 2, 19 om. *uel secundas . . . aduersas*; 4, 28, 4 = Cic. nat. deor. 2, 71 om. *quod nomen . . . latius*.

Ex his putamus apparere Lactantii Sacrae scripturae usum adhuc non satis exploratum penitus fere retractandum esse. Nostrum fuit libri IV textum quantum fieri potuit diligenter constituere eiusque testes proponere, neque negare possumus adhuc esse locos, ubi quid Lactantius scripserit incertum reliquimus[219].

3. Alia addenda uel corrigenda

Commentationibus (pp. LI–LIII) adde pp. LIX–LXII dictas Monat (n. 168), Rönsch (n. 169), Gloning (n. 185), praeterea[220]:
C. L. Struve, Opuscula selecta ed. J. T. Struve, I, Lipsiae 1854.
C. Wachsmuth, critica communicata ap. Brandt (Ed. I, XCVII).

Corrigenda in primo fasc.: p. VII l. 26 'alterius'; XII n. 33 '(1986), 23 sq.;'; XIV l. 6 'coniuncti'; XXX n. 30 'The making of a'; ad 2, 2, 13 *suspicit* adn. crit. 'suspiciat D, suscipiat V'. – P. LII l. 18 post 'in:' suppleas 'Antiquité tardive et humanisme'.

Gratias denique agimus iis, quae uel qui nobis in hoc fasciculo edendo auxilio fuerunt; ultra p. L hic notis indicatis appellamus: Miriam Bräuer (n. 164), Birgit Ebersperger (n. 165), Stefan Freund (n. 185), P. Herman Janssens (n. 164), Monika Köstlin (n. 165), P. Filip Noël (n. 164), Eva Schulz–Flügel (n. 209). In relegendo libro nos denuo adiuuit Katrin Fürst Stutgardiensis.

Tubingae et Moguntiaci, E. H.
mense Iunio a. MMVII A. W.

[219] Quod saepe indicatur lectioni non receptae adiuncta uoce 'ft. recte'; cf. et e. g. 4, 6, 6–8. 8, 16. 18, 14 *me derisum*. 16 *se*. – In Epitome ex 71 Sacrae scripturae locis laudantur 30 (acced. 37, 8 apoc. 19, 12); discedit cod. unicus T ab inst. 4, 11, 8 *quoniam*. 16, 10 *ipsorum*. 18, 14 *super*. 29 *ac*. 33 *propter*. 20, 7 *ideo* (praeterea quaedam omissa uel distorta); confirmantur ex epit. lectiones singulorum codd. receptae inst. 4, 13, 10 *eos et*. 16, 9 *tormenta*. 18, 32 *in improperium*.

[220] Fasc. 1 recensuerunt C. Moreschini, BMCR 2006. 07. 08; S. Freund, Plekos 9, 2007, 63–78 (abundans nec omnino carens erroribus).

CONSPECTVS SIGLORVM
CODICVM EDITORVM CRITICORVM

(De siglis B^1 B^2 B^3 D^{ac} D^{pc} P^{ar} P^{pr} sim. u. p. XLVIII)

Sigla	
A	fragmenta lib. IV / V in codd. Auerbodensi 44 et Florentino Laur. Ashb. 1899, saec. IX; u. p. XIX. LVIII
B	codex Bononiensis bibl. uniu. 701, saec. V (m. 3 saec. V / VI); u. p. XIV sq. LVII
D	Cameracensis bibl. mun. 1219, saec. IX; u. p. XVI sq.
G	Sangallensis 213 (rescriptus) saec. V; u. p. XV sq. LVIII
H	Palatino-Vaticanus 161, saec. IX; u. p. XIX sq. LIX
K	Casinensis 595, saec. XI; u. p. XXI sq.
M	Montepessulanus schol. med. 241, saec. IX; u. p. XX. LIX
P	Parisinus BN lat. 1662 (Puteani), saec. IX; u. p. XVIII
R	Parisinus BN lat. 1663 (Regius), saec. IX; u. p. XXIII sq. LIX (supplementum libri II et III saec. XII in apparatu 'Codd.' R^p, in adnotatione R)
S	Parisinus BN lat. 1664, saec. XII; u. p. XXII
V	Valentianensis bibl. mun. 147, saec. IX; u. p. XVII
recc.	codices recentiores; cf. p. XLIII
edd.	editores omnes uel plurimi (saepe de coniectura incerti auctoris ante Brandt uulgo recepta; cf. p. X n. 17)
Br	Brandt (1890)
Buen	Bünemann (1739)
Fr	Fritzsche (1842)
Hm	Heumann (1736)
Le	Le Brun – Lenglet-Dufresnoy (1748)
Mo	Monat (1992 inst. IV; u. p. LI)
St 230	Stangl (1915) p. 230
Win	Winger (1999, 93–126 partes inst. III et IV; u. p. XI n. 28; extra ed. suam notatur plene, e. g. ad 3, 16, 5)

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DIVINARVM INSTITVTIONVM

LIBER TERTIVS

DE FALSA SAPIENTIA

5 1. Vellem mihi, *Constantine imperator*, quoniam ueritas in obscuro latere adhuc existimatur uel errore atque imperitia uulgi uariis et ineptis superstitionibus seruientis uel philosophis prauitate ingeniorum turbantibus eam potius quam inlustrantibus, etsi non qualis in Marco Tullio fuit, quia praecipua et admira- 10 bilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiae contingere facultatem, ut quantum ueritas ui sua propria ualet, tantum ingenii quoque uiribus nixa exsereret se aliquando et discussis conuictisque tam publicis quam eorum qui sapientes putantur erroribus humano generi clarissimum lumen inferret. 2 quod quidem du- 15 abus ex causis fieri uellem: uel quod magis possent credere homines ornatae ueritati, qui etiam mendacio credunt capti ora-

Codd.: *ab initio extant* BG DV P HM R^p; *nota: in* G *p. 19 praeter § 1* potius quam *et* lis in marco *nihil legi potest; desunt* K *a 2, 8, 6 add. 3 ad 3, 12, 35,* S *a 2, 8, 35 ad 3, 14, 11,* R *a 2, 9, 8 ad 3, 4, 4*

4 *de inscriptione u. p. XXV sq. XXVIII* **5** constantine imperator R *tantum; cf. p. XXIV et Heck, 1972, 128. 173* **7** ineptis] in P[1] *in fine lin.,* eptis *ante proximam lin.* P[2] saeuientis *sic* B[1], seruientes B[3] M[ac] **9** marco BGHM, m. DVR; *om.* P **11** uim D[ar] V[ac]; uis H[ar] **12** quodque H[ar] M *ut saepe; u. ad 2, 9, 10* se] sed HM et] ut B **14** inferre B **15** quod] d *del.* P[3] credere possint *(sic)* P **16** hominem P[1], *corr.* P[2]; -ne H[ac] M[ac] ornate M[pr] ornatam ueritatem H[1]

tionis ornatu lenocinioque uerborum, uel certe ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus placere sibi et confidere solent,
3 opprimerentur a nobis. sed quoniam deus hanc rei uoluit esse naturam, ut simplex et nuda ueritas esset luculentior, quia satis ornata per se est ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata 5 corrumpitur, mendacium uero specie placeret aliena, quia per se corruptum uanescit ac diffluit, nisi ornatu aliunde quaesito circumlitum fuerit ac politum, aequo animo fero ingenium mihi
4 mediocre esse concessum. uerum ego non eloquentiae, sed
178 ueritatis fiducia suscepi hoc opus maius fortasse quam ut possit 10 meis uiribus sustineri; quod tamen, etiamsi ego defecerim, deo
5 cuius hoc munus est adiuuante ueritas ipsa complebit. etenim cum sciam maximos quoque oratores a causidicis mediocribus saepe uictos, quod tanta est potentia ueritatis, ut se ipsa quamuis in rebus exiguis sua claritate defendat, cur hanc ego in maxima 15 causa ab ingeniosis quidem illis ac disertis uiris, sed tamen falsa
6 dicentibus oppressuiri putem, ac non illa si minus oratione nostra, quae de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen suo clara et inlustris appareat? nec si philosophi doctrina litterarum mirabiles extiterunt, ego illis etiam scientiam ueri 20

Epit.: 3, 1, 5–9] 25, 2–3

Codd.: **9** *a* sed *incipit* G *p. 20 fere tota lecta*

3 deus] dominus HM rei *s.l.* B[3], *om.* HM **4** qua HM[ac] **5** ideo quia HM fugata P[1], *corr.* P[3] **7** ornetur B **7–8** aliunde . . . politum *om.* B **8** fero] fore V[ac] **9** mediocres P[1], *corr.* P[3] eloquentia B **10** posset BR **11** uisceribus V[1] *(in* D *extat* uiri*)* defecero G **13** quoque BGPR, quosque DVHM *recc., edd., Br; cf.* q. *post superl. 5, 9, 17* **14** ueritas V[1] ipsa BGP, -am VHMR *(*D *deest)* **17** oppressuiri BPV *(*iri *m.2 sup. ras.),* -suuiri *ut uid.* G, -suri D[1], -sum iri D[2] HMR*; cf. 1, 6, 13* illis *(*s *s.l.)* si P orationem D[ac] **18** de tenui] detinuit G exillis P[1], *corr.* P[3] **19** clara et] clareat et *(s.l. m.3 ut uid.)* B si *s.l.* V[2], *om.* M **19–20** doctrina litterarum] litteris BG **20** *sup.* extiterunt *add.* uel rint V[2]

cognitionemque concesserim, quam nemo cogitando aut disputando adsequi potest. 7 neque ego nunc reprehendo eorum studium, qui ueritatem scire uoluerunt, quia naturam hominis deus ueri adipiscendi cupientissimam fecit, sed id arguo, id reuinco, 5 quod honestam illorum et optimam uoluntatem non sit secutus effectus, quia neque quid esset uerum ipsum sciebant neque quomodo aut ubi aut qua mente quaerendum. 8 ita dum succurrere humanis erroribus cupiunt, ipsi se in plagas et in errores maximos induerunt. ad hoc igitur me opus coarguendi philoso- 10 phiam susceptae materiae ordo ipse deduxit. 9 nam cum error omnis aut ex religione falsa oriatur aut ex sapientia, in eo conuincendo necesse est utrumque subuertere. 10 cum enim sit nobis diuinis litteris traditum cogitationes philosophorum stultas esse, id ipsum re et argumentis docendum est, ne quis honesto sapi- *179* 15 entiae nomine inductus aut inanis eloquentiae splendore deceptus humanis malit quam diuinis credere. 11 quae quidem tradita sunt breuiter ac nude. nec enim [aliter] decebat, ut cum deus ad hominem loqueretur, argumentis adsereret suas uoces, tamquam ⟨aliter⟩ fides ei non haberetur, sed ut oportuit locutus est tam- 20 quam rerum omnium maximus iudex, cuius est non argumentari,

Auct.: **13** diuinis litteris] *cf.* I Cor. 3, 20

Codd.: **9** *in* filoso| *desinit* G *p. 20; hinc extant* B DV P HM Rp

1 aut] ac HM **2** ego] enim DV **3** scire] *post* i *1 litt. eras.* D **4** cupidissimam B, cupidissima G **5** sit secutus] insec- P **6** ipsum *om.* P **8** humani Pac et in errores] seterrores G*;* et err- P **9** maximas HM induerunt D1 VP1 HM*;* induxe- BD2 R *et* P *m. rec.* (G *legi nequit*), *peiore numero* **11–12** aut ex sapientia . . . necesse est *bis,* n. est . . . conuincendo *del.* M **11** in eo] ideo B1, *corr.* B3 **13** diuinis *om.* P **14** re et] recte HM et *in ras. m.3?* P argumentaris H1 M **16** traditae B1, *corr.* B3 **17** nudae B1, *corr.* B3 aliter *hinc post pr.* tamquam *transpos. Betuleius (1563), Hm, Buen cl. 1, 18, 16, Br; trad. seruant Le (laudato Buen), Fr; cf. Heck, 1972, 197 n. 10* **19–20** fides . . . tamquam *om.* DV **19** tamquam] quasi P **20** index B1, *corr.* B3

12 sed pronuntiare. uerum ipse, ut deus. nos autem cum ad res
singulas testimonia diuinae uocis habeamus, profecto monstra-
bimus, quanto certioribus argumentis possint uera defendi, cum
13 etiam falsa sic defendantur, ut uera soleant uideri. quare non
est quod philosophis tantum honoris habeamus, ut eorum elo- 5
14 quentiam pertimescamus. loqui enim bene potuerunt ut homi-
nes eruditi, uere autem loqui nullo modo, quia ueritatem non
15 didicerant ab eo, qui eius potens esset. nec sane magnum
aliquid efficiemus, quod illos ignorantiae redarguemus, quam
16 ipsi saepissime confitentur. in eo solo his quoniam non creditur 10
in quo solo credi debuit, conabor ostendere numquam illos tam
ueridicos fuisse quam cum sententiam de sua ignoratione dixe-
runt.

1 2. Nunc, quoniam duobus prioribus libris religionum falsitas
demonstrata est nec non origo ipsa totius erroris exposita, huius 15
libri munus est philosophiam quoque ostendere quam inanis
180 et falsa sit, ut omni errore sublato ueritas patefacta clarescat.
2 ordiamur itaque a communi philosophiae nomine, ut ipso capite
destructo facilior nobis aditus pateat ad excindendum omne cor-
pus, si tamen potest corpus uocari, cuius partes ac membra dis- 20
cordent nec ulla compage inter se cohaereant, sed quasi disiecta
et dissipata palpitare potius uideantur quam uiuere.

1 ipsum M ut *om.* HM res *om.* HM **2** singula *ex* -las HM **3** possunt P^{ar} **4** defendatur D^{1} V^{ac} P^{1} *(corr.* P^{3}*)* **5** quod] d *del.* P^{3} *ante* philosophis *s.l.* a D^{2} habemus D^{1} ut V^{2} (a *exp.), edd., Buen cl. 7, 5, 7, Br;* aut V^{1} *cet. (etiam* R*); cf. Hofmann–Szantyr 500* loquentiam P^{1}, *corr.* P^{3} **6** hominis P^{1}, *corr.* P^{3} **7** uerum HM **8** didicerunt BHM *(ded-)* R qui] i *s.l.* B^{2} **9** redarguimus HM **10** eo *recc., edd., Br;* quo *codd.* his B^{3} *(s.l.)* R, hiis, h *eras.,* P*; om.* B^{1} DVHM quoniam *om.* HM **11** illis M^{1} **12** ueredicos BP^{3} *(alt.* e *ex* i*)* sententia *(deinde* e *eras.)* in se de *(s.l. m.3)* sua B **14** num B duobus] in d. R regionum B^{ac} **15** demons|ta P nec *om.* DV **16** inans *sic* D^{1} V^{1} **17** ueri ueritas B^{ar} ueritate facta HM clarescit B^{1}, *corr.* B^{2} **18** ordinamur H^{ar} **19** excindendum R, -cid- *cet.* **20** corpus potest HM **21** inter se compage HM coheret B^{1}, *corr.* B^{3}*;* -rent H^{1} M^{1} deiecta HM

Philosophia est, ut nomen indicat ipsique definiunt, studium sapientiae. unde igitur probem philosophiam non esse sapientiam quam ex ipsius nominis significatione? qui enim sapientiae studet, utique nondum sapit, sed ut sapere possit studet. in ceteris artibus studium quid efficiat et quo tendat apparet; quas cum discendo aliquis adsecutus est, iam non studiosus artificii, sed artifex nominatur. – at enim uerecundiae causa studiosos se sapientiae, non sapientes uocauerunt. – immo uero Pythagoras, qui hoc primus nomen inuenit, cum paulo plus saperet quam illi priores qui se sapientes putauerant, intellexit nullo humano studio posse ad sapientiam perueniri et ideo non oportere incomprehensae atque imperfectae rei perfectum nomen imponi. itaque cum ab eo quaereretur quemnam se profiteretur, respondit philosophum, id est quaesitorem sapientiae. si ergo philosophia sapientiam quaerit, nec ipsa sapientia est, quia necesse est aliud esse quod quaerit, aliud quod quaeritur, nec quaesitio ipsa recta est, quia nihil potest inuenire. ego uero ne studiosos quidem sapientiae philosophos esse concesserim, quia illo studio ad sapientiam non peruenitur. nam si facultas inueniendae ueritatis huic studio subiaceret, si esset id studium tamquam iter ad sapientiam, aliquando esset inuenta. cum uero tot temporibus, tot

Epit.: 3, 2, 3–10] 25, 4–7 *(nonnulla aliter)*

Auct.: **1–2** *cf.* Cic. Tusc. 1, 1. 5, 9 **8** Pythagoras] *cf.* ibid. 5, 8 sq.

Codd.: **9** *6–8 litt. ante* nomen *incipit* G *p. 108, in qua ex §§ 6–7 pauca, 9–10 et 3, 3, 1 init. fere omnia leguntur; extant* BG DV P HM R[p]

1 ipsosque B[ac] **2** sapientiae] filosophia, *s.l. m.2* uel sapientiae V *(*D *deest)* *post* probem *in mg.* magis P[3] **3** *post* quam *s.l.* mag[is] D[2] **4** studet *bis, pr. del. m.2* V **5** quam HM **6** aliquid B[1], *corr.* B[3] **7** ad P[ac] studiosus B[ac] D[ac] se *om.* HM **8** sapientes] -ter D[ac], -tis V[ac] uocauerunt] iudicau- P **10** putauerunt BVHM *(*G *et* D *non leguntur)* **11** oporteret DV **13** quamnam V *(*D *deest)* **14** quaestorem, *ante* t *eras.* i *ut uid.*, P **16** quaestio B *(*a *del. m.3)* P[1] *(corr.* P[2]*)* **20** id *s.l.* B[3], *om.* HM **21** inuentum H *(alt.* u *ex* a*)* M inuenta cum] a *in ras.*, c *s.l.* B

ingeniis in eius inquisitione contritis non sit comprehensa, ap-
9 paret nullam ibi esse sapientiam. non ergo sapientiae student
qui philosophantur, sed ipsi studere se putant, quia illud quod
10 quaerunt ubi aut quale sit nesciunt. siue igitur sapientiae stu-
dent siue non student, sapientes non sunt, quia numquam re- 5
periri potest, quod aut non recte quaeritur aut omnino non quae-
ritur. uideamus tamen id ipsum, possitne hoc studio reperiri ali-
quid an nihil.

1 3. Duabus rebus uidetur philosophia constare, scientia et
2 opinatione, nec ulla re alia. scientia uenire ab ingenio non 10
potest nec cogitatione comprehendi, quia in se ipso habere pro-
3 priam scientiam non hominis, sed dei est. mortalis autem na-
tura non capit scientiam nisi quae ueniat extrinsecus. idcirco
enim oculos et aures et ceteros sensus patefecit in corpore diuina
4 sollertia, ut per eos aditus scientia permanet ad mentem. nam 15
causas naturalium rerum disquirere aut scire uelle sol utrumne
tantus quantus uidetur an multis partibus maior sit quam omnis
haec terra, item luna globosa sit an concaua et stellae utrumne

Epit.: 3, 3, 1 – 7, 5] 26, 1 – 27, 5 *(ordine mutato)* 3, 3, 1] 27, 1 . . . opinatio 2–3] *cf.* 27, 3 . . . 5 possunt

Test.: **9** § 1] Isid. orig. 2, 24, 1 **15** § 4] ibid. § 2

Codd.: **9** *in* filosofia *desinit* G *p. 108, seq. p. 107 fere tota lecta*

2 esse ibi BG *(sec. Br)* R *contra numerum* **4** *pr.* siue] *post* u *s.l.* r *(uoluitne* si re*?)* P3 **4–5** sapientiae . . . non student *om.* P **5** sunt] s. hi B, s. hii G repperiri BPHM *(G inc.); u. ind. form.* **6** non recte aut HM omnino non] omni *(inc.)* homine G non] nec HM **7** repperiri GDPHM **8** an] ad G **9** uideatur Hac M scientiae Har **10** opinione Bpr *(*at *eras.)* G non *om.* B *(2–3 litt. eras.)* G *(spatio indice)* HM **11** in se] ipse P1, *corr.* P2*;* a *(s.l. m.2)* se HM **12** conscientiam P1, con *del.* P3 sed . . . est] e. s. d. R **14** enim] e. et HM **15** permaneat Bac GHar nam] nec BG **16** causa V uellet M **17** tantus] t. sit HM uideatur HM sit *om.* HM **18** sit an concaua] sitam *(sic)* c *(deinde 6 litt. inc.)* | s. a. c. G sit an] titan M1*; hoc* sit *s.l.* H

adhaereant caelo an per aerem libero cursu ferantur, caelum ipsum qua magnitudine, qua materia constet, utrum quietum sit et immobile an incredibili celeritate uoluatur, quanta sit terrae crassitudo aut quibus fundamentis librata et suspensa sit, 5 haec, inquam, disputando et coniecturis uelle comprehendere tale est profecto, quale si disserere uelimus, qualem esse arbitremur cuiuspiam remotissimae gentis urbem, quam numquam uidimus cuiusque nihil aliud quam nomen audiuimus. 6 si nobis in ea re scientiam uindicemus quae non potest sciri, nonne insanire uideamur qui adfirmare id audeamus, in quo reuinci possimus? quanto magis qui naturalia, quae sciri ab homine non possunt, scire se putant, furiosi dementesque sunt iudicandi! 7 recte ergo Socrates et eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quae non disputantis est, sed diuinantis. 8 superest ut opinatio in philosophia sola sit; nam unde abest scientia, id totum possidet opinatio. id enim opinatur quisque quod nescit. illi autem, qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse ut disputant. nesciunt igitur ueritatem, quoniam scientia certi est, opinatio incerti. 9 redeamus ad superius illud exemplum. age, opinemur de statu et qualitate urbis illius, quae nobis rebus omnibus praeter

Epit.: 3, 3, 7–8] 26, 5 recte . . . 6 ignorat

Codd.: **10** *a* | mare id *incipit* B *fol. 55 usque ad 3, 4, 7* quam suam *manu posteriore litt. uncialibus scriptum; u. p. LVII* **11** *in* possimus quã | *desinit* G *p. 107; hinc extant* B DV P HM R[p]

2 que magnitudine D[ac] **3** immobile] immortale DV **5** disputare, re *ex* ndo, B[2] uelle *om.* B **6** sidus serere D[ar] V[1]*;* si dissere P **8** cuius nihil P ea re] aere G*;* aerem D*;* ea rem V[1] **9** non *s.l.* P[3], *om.* DV **10** audemus D*;* aut eamus P[1], *corr.* P[3] qua HM reuincimus D[ar] possumus V[ac] R **11** quanto magis *om.* P qui] qua P[1] *(corr.* P[3]*), om.* M **12** scire putant se H[ac]*;* qui *(s.l.)* sc- se p. M dementes quae B H[ac] M **14** disputandis D[ac] **17** ribus B **19** ad] in P illum B **20** quae] quam D[1]*;* quae a D[2] V[2] *(*ę a *in ras.)* omnibus rebus P

nomen ignota est. ueri simile est in plano sitam, lapideis moenibus, aedificiis sublimibus, uiis pluribus, magnificis ornatisque
10 delubris. describamus si placet mores habitumque ciuium. sed cum haec dixerimus, alius contraria disputabit, et cum hic quo-
183 que perorauerit, surget tertius et alii deinceps et opinabuntur 5
11 multo disparia quam nos opinati sumus. quid ergo ex omnibus erit uerius? fortasse nihil. – at omnia dicta sunt quae in rerum naturam cadunt, ut necesse sit aliquid eorum esse uerum. –
12 at nescietur quis uerum dixerit. potest fieri, ut omnes ex parte aliqua errauerint, ex parte attigerint ueritatem. stulti ergo simus, 10 si hoc disputatione quaeramus; potest enim superuenire aliquis, qui opiniones nostras derideat nosque pro insanis habeat, qui
13 uelimus id quod nesciamus quale sit opinari. uerum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse ueniat qui nos
14 redarguat. age, opinemur quid nunc in foro geratur, quid in 15 curia. longum est id quoque. dicamus interposito uno pariete quid fiat. nemo id potest scire nisi qui audierit aut uiderit. nullus igitur audet id dicere, quia statim non uerbis, sed re ipsa prae-
15 senti refutabitur. atquin hoc idem faciunt philosophi, qui disputant in caelo quid agatur, sed eo se impune id facere arbitran- 20
16 tur, quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. quodsi existimarent descensurum aliquem qui eos delirare ac mentiri

1 ignorata DV lapidosis H*;* -des, e *in ras.,* M moeniis DHM, -neis V[ar], -nis V[pr] **2** uiis] suis HM uiis . . . magnificis *om.* P subornatisque R **3** habitum ciuium P sed] id B[ac]*;* et HM **4** disputauit BDV[ac] et] et qui R haec B **5** surget] s. et P*;* exurget HM **6** ergo] enim P **7** at] ad BP[1] *(corr.* P[3]*), om.* HM sunt] possunt B **8** ut *om.* DV **9** at] ad P[1] *(corr.* P[3]*);* ac B*; om.* HM nec scietur HM quid D[1] fieri] enim B **9–10** exx *(sic)* aliqua parte B **10** sumus HMR **11** si *ins.* P[3] **12** opinationes R **13** hid D[ac], ad V[ac] **14** ueniet R nos quim, m *exp., ord. lineolis rest. (u. p. XV),* B **15** feratur V[ac]*;* geretur M **17** id *s.l.* H[2] potest id R aut] et BP **18** audeat B id dicere] addic- D qui BHM **19** adquin BH[ac] M, atquiin DV idem *in mg.* V[2] **21** extitit D *(exst-)* HM **22** aestimarent B

doceret, numquam quidquam de his rebus quas scire non possunt disputarent. nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia et audacia, quia non redarguuntur; redarguit enim deus, cui soli ueritas nota est, licet coniuere uideatur, eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

4. Recte igitur Zenon ac Stoici opinationem repudiarunt. (1) *184* opinari enim te scire quod nescias non est sapientis, sed temerarii potius ac stulti. (2) ergo si neque sciri quidquam potest, ut Socrates docuit, neque opinari oportet, ut Zenon, tota philosophia sublata est. quid quod non tantum ab his duobus euertitur qui philosophiae principes fuerunt, sed ab omnibus, ut iam uideatur iam pridem suis armis esse confecta? (3) in multas sectas philosophia diuisa est et omnes uaria sentiunt. in qua ponimus ueritatem? in omnibus certe non potest. (4) designemus quamlibet; nempe in ceteris omnibus sapientia non erit. transeamus ad singulas; eodem modo quidquid uni dabimus, ceteris auferemus. una quaeque enim secta omnes alias euertit, ut se suaque confirmet, nec ulli alteri sapere concedit, ne se desipere fateatur. sed sicut alias tollit, sic ipsa quoque ab aliis omnibus tollitur.

Epit.: 3, 4, 1–2] 26, 1–2 3–4. 8–10] 27, 1. 4

Auct.: **4–5** *cf.* I Cor. 3, 19 **6–10** SVF I 54. III 553

Codd.: **19** alias] *hinc redit* R *(u. p. XXIII sq.); extant* B DV P HM R

1 diceret BH *(*i *ex* o *m.2)* M num P quidquam *om.* B his *codd.*, iis *edd., Br* possent, e *pro* u, P^3 **2** ideo *exp.* P inprudentia V *(D deest)* **3** et audatia *s.l.* P^2 redarguantur HM **4** conibere HM*;* co|hibere B **6** zenon BHM, -no *cet.; cf. 1, 5, 20* **7** sapientia P^1, *corr.* P^3 temerari V^1 H^{ac} M^{ac} **8** ac] ac et B sciri] nesc- H*;* nescire, ne *del.*, M **9** zenon B, -no *cet.* **10** tanta B is P^{ac} **11** sed] s. et H *(*et *s.l.)* M hominibus M^{ac} **11–12** ut iam ui|deatur *(pr.* u *in ras. 2 litt.)* ut iam pridem B *pr.* iam *om.* P, *alt. om.* R*; ft. unum deleas* **13** omnia B ponemus, e *ex* i, P^3 **14** in] et P^1, *corr.* P^3 **15–16** singula si eodem HM **16** dauimus B **17** quaque D^{ac} secta *s.l.* D^2 omnis V^1 R alas, *spatio (ras.?) post* l, B **18** fateantur R^{ac} **19** alias] alio P^{ac}

5 nihilominus enim philosophi sunt qui eam stultitiae accusant. quamcumque laudaueris ueramque dixeris, a philosophis uitu-
6 peratur ut falsa. credemusne igitur uni se suamque doctrinam laudanti an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? rectius sit necesse est quod plurimi sentiunt quam quod unus. 5
7 nemo enim de se potest recte iudicare; quod nobilis poeta testatur:

185 'itan comparatam esse hominum naturam omnium,
aliena ut melius uideant et diiudicent
quam sua.' 10

8 cum igitur omnia incerta sint, aut omnibus credendum est aut nemini. si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli sapientes esse se putant; si omnibus, aeque non sunt sapientes, quia
9 singuli ab omnibus negantur esse sapientes. pereunt igitur uniuersi hoc modo et tamquam Sparti illi poetarum sic inuicem 15 iugulant, ut nemo ex omnibus restet. quod eo fit, quia gladium
10 habent, scutum non habent. si ergo singulae sectae multarum sectarum iudicio stultitiae conuincuntur, omnes igitur uanae

Auct.: **8–10** Ter. Haut. 503–505 **15** poetarum] *cf.* Ou. met. 3, 101–130

Codd.: **11** *a* cum B *fol. 56ʳ rursus manu prima, sed damnis adfectum*

1 nihihomine *sic* P*;* nihilhom- M eam] e *in ras.* V² *(*D *deest)* **2** ueram quam, quã *ex* que *m. rec.*, R **3** credamne P*;* -damusne HM **4** laudant H an] ac B*;* in HMᵃᶜ **6** recte potest BV *(ord. lineolis rest.;* D *deest)* nobis BV¹ **6–7** nobilis . . . testatur] nobiles poetae statuerunt HM **8** itan V *Br (*D *deest);* itane HM*;* ita BPR*; uariant et codd. Ter.* **9** aliena *in ras.* P*;* -am H diiudicant D¹ V¹ *(*et d. *bis., alt. del.)* **10** suam BHM **12** non *s.l.* P³ singulae *ut uid.* Bᵃʳ sapientes] -tis R¹*;* diuersa adfirmantes s. B **13** esse . . . sapientes *hic om., post § 11* omnium *ins.* M se esse H se *s.l.* P putent B¹, *corr.* B² omnes, es *ex* ibus, B² non *om.* V *(*D *deest)* **15** Sparti *Parrhasius (1509), edd., Br cl. 6, 10, 19;* spartiatae *codd. (*D *inc.); an* Spartoe*? cf. Hyg. fab. 178, 5 (*-tae *trad.) et Cens. 4, 12 (uaria trad.)* sic *exp. et s.l.* se V²*; post* sic *s.l.* se P² **16** iugulantur B **18** stultae P*;* uel stulte *s.l. add. m. post.* R igitur *om.* P

atque inanes reperiuntur; ita se ipsam philosophia consumit et conficit. quod cum intellegeret Arcesilas Academiae conditor, 11 reprehensiones inter se omnium collegit confessionemque ignorantiae clarorum philosophorum armauitque se aduersus omnes;
5 ita constituit nouam non philosophandi philosophiam. eo igitur 12 auctore duo philosophiae genera esse coeperunt, unum illud uetus, quod scientiam sibi uindicat, alterum nouum repugnans, quod eam detrahit. in his duobus generibus uideo discidium et quasi ciuile bellum. sapientiam, quae distrahi non potest, in 13
10 qua parte ponemus? si natura rerum sciri potest, haec tironum *186* caterua interibit; si non potest, ueterani conficientur; si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia distracta est; nihil enim potest sine interitu sibi esse contrarium. si autem, ut docui, nulla in homine potest esse interna et propria 14
15 scientia ob fragilitatem condicionis humanae, Arcesilae manus uincit. sed ne ipse quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

5. Sunt enim multa quae scire nos natura ipsa et usus fre- 1 quens et uitae necessitas cogit. itaque pereundum est, nisi scias,

Epit.: 3, 4, 11 – 5, 8] 27, 2–3

14 ut docui] 3, 3, 2–7

Codd.: **19** *in* B *fol. 56*[r] *col. dext. angulo abscisso usque ad § 2* uarii *nonnulla perierunt*

1 repperiuntur *codd. (*D *inc.); u. ind. form.* ita se] i. esse, *ord. lineolis mutato (u. p. XV),* B ipsa HM *Br* filosofiam B*;* filosophiac, c *s.l. m.3,* P **2** quod] ut HM arcesilas R, arch- *cet.* academicae B[ar] D **3** colligit V[1] *(*D *deest)* **4** cterorum *sic ex* c[la]rorum B[3] confilosophorum, con *exp. m.3,* P **5** eo] o *in ras. m.2* V **6** auctor[e duo philo]|sophiae *in* B *lituris et foraminibus euan. uel deleta* **9** detrahi B[2] *(*e *ex* is*)* P **10** ponimus HM **11** confitentur HM pare D[ac] **13** sine interitu] contra -um HM **14** autem *om.* HM **15** ob *om.* HM arcesilae R, arch- *cet.* **16** ipsa P *prob. Br* **18** nos] n. et R **19** e[st] B

quae ad uitam sint utilia, ut appetas, quae periculosa, ut fugias et
2 uites. praeterea multa sunt quae usus inuenit. nam solis ac lunae uarii cursus et meatus siderum et ratio temporum deprehensa est, et natura corporum a medicis herbarumque uires, et ab agricolis natura terrarum nec non imbrium futurorum ac tem- 5 pestatum signa collecta sunt; nulla denique ars est quae non
3 scientia constet. debuit ergo Arcesilas, si quid saperet, distinguere quae sciri possent quaeue nesciri. sed si id fecisset, ipse se
4 in populum redegisset. nam uulgus interdum plus sapit, quia tantum quantum opus est sapit. a quo si quaeras utrum sciat 10 aliquid an nihil, dicet se scire quae sciat, fatebitur nescire quae
5 nesciat. recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundauit suam. ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia, cuius est scire proprium. ita cum philosophos expugnauerit ac docuerit nihil eos scire, ipse quoque nomen philoso- 15
187 6 phi perdidit, quia doctrina eius est nihil scire. nam qui alios reprehendit, quod nesciant, ipse debet sciens esse. cum autem nihil sciat, quae peruersitas quaeue insolentia est ob id ipsum se philosophum constituere propter quod ceteros tollat? possunt
7 enim sic respondere: si nihil nos scire conuincis et ideo non 20

Codd.: **16** *in* B *fol. 56*^{v} *col. sin. angulo abscisso usque ad § 6* inso| *nonnulla perierunt*

1 si[nt] B, *om.* DV ut] et *ex* ut D^{2} per[icu]losa B ut] sunt aut HM **2** pra[ete]rea B*;* -eaque M qua[e usus in]uenit B **2–3** solis . . . uarii *in* B *desunt* **5** nec *in ras.* B^{3} **6** ars] pars R **7** inscientia*,* in *exp. m.3,* B*;* scientiae M^{ar} debuit *om.* P arcesilas R, arch- *cet.* sapere B^{1}*, corr.* B^{2}*;* sapuit HM distingueret P **8** possint P si *in fine lin.* B^{2} **9** redigisset DV^{1} **10** quantum *in mg.* V **11** anni. nil HM dicit BP **11–12** fatebitur . . . nesciat *s.l.* P^{2} **12** disciplinam H **13** sua B^{1}*, corr.* B^{3} ignoratione*,* ne *exp. m.3,* B*;* ignorantia P **14** sapientia] *alt.* a *del.* P^{3} **16** est *om.* HM scire P^{1} *cet., edd.,* -ri P^{3} *Br; cf. Sen. epist. 88, 44* nam] non HM quia V^{ac} HM alius V^{ac} **17** repraehẽ[dit] B nesciat *ut uid.* B sci[ens esse] B **18** sciat] faciat HM quae peruersitas *in* B *deest* **20** conuicis *ut uid.* B^{ar}, conicis B^{pr}

esse sapientes, quia nihil sciamus, ergo ne tu quidem sapiens es, quia te quoque confiteris nihil scire. 8 quid ergo promouit Arcesilas nisi quod confectis omnibus philosophis se quoque ipsum eodem mucrone transfixit?

5 6. 1 Nusquamne igitur sapientia est? immo uero inter ipsos fuit, sed nemo uidit. alii putauerunt posse sciri omnia; sapientes utique non fuerunt. alii nihil; ne hi quidem sapientes fuerunt – illi, quia plus homini dederunt, hi, quia minus; utrisque in utramque partem modus defuit. 2 ubi ergo sapientia est? ut neque 10 omnia scire te putes, quod est dei, neque omnia nescire, quod pecudis. est enim aliquid medium quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione coniuncta et temperata. 3 scientia in nobis ab animo est, qui oritur e caelo, ignoratio a corpore, quod ex terra, unde nobis et cum deo et cum animalibus est aliqua communi- 15 tas. 4 ita quoniam ex his duobus constamus elementis, quorum alterum luce praeditum est, alterum tenebris, pars nobis data est scientiae, pars ignorantiae. per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet; nam illi omnes, qui se in alteram partem inclinauerunt, aut dextro aut sinistro uersus ceciderunt. utraque 20 autem pars quomodo errauerit dicam. 5 *188* Academici contra physicos ex rebus obscuris argumentati sunt nullam esse scientiam,

Epit.: 3, 6, 5–6. 20] *cf.* 27, 5 . . . labat

Codd.: **10** *ab* om[nia] *usque ad § 3* unde| *liturae et foramina in* B **14** *a* nobis *incipit* B *fol. 57 integrum; extant* B DV P HM R

1 sapiens V[ac] ne *om.* H **2** confiteris quoque, que *s.l. m.3?,* P promouet P*;* -monuit D[ac] arcesilas R, arch- *cet.* **3** confectis] con *s.l.* B[2] sed H[ar] **6** scire P[1], *corr.* P[2] **7** hi *om.* HM desapientes, de *exp. m.3?,* P fuerunt *om.* HM **8** hii HM **9** utram DV[1] ibi *ras. ex* ubi R **10** te *s.l.* V **11** aliqui[d medium] B [h]omini[s i]d B **12** ign[ora]tione B **13** quia *ex* qui B[3] oritu[r e] B*;* e *s.l.* P[3] c[orpor]e B quod] qui R **15** iis R **16–17** pars . . . scientiae *om., s.l. m.3* pressum P **19** inclinauerant P uersum DV **20** errauerunt H **21** ex] et P[ac] esse *om.* HM

et exemplis paucarum rerum incomprehensibilium contenti amplexi sunt ignorantiam, tamquam scientiam totam sustulissent,
6 quia in parte sustulerant. physici contra ex iis quae aperta sunt argumentum trahebant sciri posse contentique perspicuis retinebant scientiam, tamquam totam defendissent, quia ex parte 5 defenderant. ita neque hi clara neque illi obscura uiderunt, sed utrique dum solam scientiam consertis manibus uel retinent uel eripiunt, non uiderunt in medio constitutam forem, quae illos ad
7 sapientiam transmitteret. uerum Arcesilas ignorantiae magister cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philoso- 10 phiam euerteret, auctore Socrate suscepit hanc sententiam, ut
8 adfirmaret sciri nihil posse. itaque coarguit existimationem philosophorum, qui putassent ingeniis suis erutam esse atque inuentam ueritatem. uidelicet quia mortalis fuerat illa sapientia paucisque ante temporibus instituta ad summum iam incremen- 15 tum peruenerat, ut iam necessario consenesceret ac periret, extitit repente Academia tamquam senectus philosophiae, quae il-
9 lam conficeret iam deflorescentem, recteque Arcesilas uidit adrogantes uel potius stultos esse qui putent scientiam ueritatis
10 coniectura posse comprehendi. sed tamen falsa dicentem red- 20 arguere non potest nisi qui scierit ante quid uerum sit. quod

Auct.: **11–12** *cf.* Plato apol. 21 d *et* Cic. ac. 1, 45

1 et *om.* HM rerum] r. et B **2** ignorantia P **3** partes P sustulerunt B iis R, his *cet.* (D *deest*) **4** scire B[1], *corr.* B[3] ⟨omnia⟩ sciri *edd., Br cl. §§ 1. 20, sed hic agitur de ipso sciendo, non de sciendis omnibus; cf. 14* posse sciri **5** *ante* scientiam *2 litt. eras.* B **6** defenderunt B hii PD[ar] **7** utique B[ac]; utrimque HM consectis V[1] (D *inc.*) **8** forem D[ar] V[1] (*s.l.* uel portam V[2]), fore D[pr] *cet.* **9** arcesilas VR, arch- *cet.* (D *inc.*) **10** cum *s.l.* P **11** auctorem, m *exp.*, B **12** nihil sciri HM posset V (D *inc.*) aestimationem B **13** erutam] seruatam HM **14** ueritam B[1], *corr.* B[2] **16** ut *s.l.* B[3] ut etiam necessaria HM **17** senectus *s.l.* H[2] **18** recte HM arcesilas D (-caes-) VR, arch- *cet.* **19** esse] se V[1] putant PHM **21** quod] ut HM

Arcesilas ueritate non cognita facere conatus introduxit genus
philosophiae asystatum, quod Latine instabile uel inconstans *189*
possumus dicere. ut enim nihil sciendum sit, aliquid sciri ne- 11
cesse est; nam si nihil omnino scias, id ipsum, sciri nihil posse,
5 tolletur. ita qui uelut sententiae loco pronuntiat nihil sciri, 12
tamquam perceptum profitetur et cognitum; ergo aliquid sciri
potest. huic simile est illud quod in scholis proponi solet in 13
asystati generis exemplum, somniasse quendam ne somniis cre-
deret. si enim crediderit, tum sequetur ut non sit credendum, si
10 autem non crediderit, tum sequetur ut credendum sit. ita si nihil 14
sciri potest, necesse est id ipsum sciri, quod nihil sciatur, si
autem scitur non posse sciri, falsum est ergo quod dicitur nihil
sciri posse. sic inducitur dogma sibi ipsi repugnans seque dis-
soluens. sed homo uersutus ceteris philosophis scientiam uo- 15
15 luit eripere, ut eam domi absconderet – nam sibi illam profecto
non adimit qui aliquid adfirmat, ut ceteris adimat –, sed nihil
agit; apparet enim ac furem suum prodit. quanto faceret sapi- 16
entius ac uerius, si exceptione facta diceret causas rationesque

Codd.: **15** *ab* abscon[deret] *incipit* G *p. 166 bis rescripta (u. p. XV n. 44; in l. 1–2 perpauca legit Br); ceterum extant* B DV P HM R

1 arcesilas DVR, arch- *cet.* **2** ausustutum, *tert.* u *inc.*, B^{1}, *corr.* B^{3}; ἀσύστατον *edd. ante Br; cf. § 13* **3** nihil] n. sciri posse B aliquod R^{1} scire PHM **4** omni H **5** ita qui DVP*;* itaque id, e *s.l. m.2,* B*;* itaque HMR **6** praeceptum B^{1}, *corr.* B^{3}*;* per certum V^{1} *(D deest)* profiteretur B scire H **7** est *om.* B quod] q. philosophis HM scolis PHM *(D inc.)* proponi *s.l.* D **8** asystita V^{ac}, -tatin H^{ar} somniasse] *pr.* s *sup. litt. eras.* B*;* -nia se D somnis HM **9** si] se P^{ac} sequetur VPR, -quitur *cet. (D deest)* non sit credendum] c. n. *tantum* P*;* n. c. s. HM **9–10** si autem . . . sit *om.* BPHM **10** sequitur R ita *om.* P **11** sciatur] a *eras.* H **12** sciatur D quo P^{ac} **13** scire P^{ac} dogma] dicam*?* B^{1}, *corr.* B^{3}*;* digma D^{1} V^{1} ipsi R^{pr} *solus, recc., edd.,* -sum R^{ar} *cet., ex anteced.* ipsum **16** ademit HM **17** ac . . . prodit *om.* P furorem BR **17–18** sapientius ac] hoc HM

dumtaxat rerum caelestium seu naturalium quia sunt abditae nec sciri posse, quia nullus doceat, nec quaeri oportere, quia inueniri
17 quaerendo non possint. qua exceptione interposita et physicos admonuisset, ne quaererent ea quae modum excederent cogitationis humanae, et se ipsum calumniae inuidia liberasset et nobis 5
190 18 certe dedisset aliquid quod sequeremur. nunc autem cum ab aliis sequendis nos retraxerit, ne uelimus plus scire quam pos-
19 sumus, non minus a se quoque ipso retraxit. quis enim uelit laborare, ne quidquam sciat, aut eiusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? quae si doctrina est, 10 scientia constet necesse est; si non est, quis tam stultus, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur aut etiam dediscitur?
20 quare si neque omnia sciri possunt, quod physici putauerunt, neque nihil, quod Academici, philosophia omnis extincta est.
1 7. Transeamus nunc ad alteram philosophiae partem quam 15 ipsi moralem uocant, in qua totius philosophiae ratio continetur, siquidem in illa physica sola oblectatio est, in hac etiam utilitas.
2 et quoniam in disponendo uitae statu formandisque moribus periculo maiore peccatur, maiorem diligentiam necesse est ad-
3 hiberi, ut sciamus quomodo nos oporteat uiuere. illic potest 20

Epit.: 3, 7, 1–5] 27, 5 illa . . . pertinet; *cf.* 28, 13–14

Codd.: **17** *a* | tas et *incipit* G *p. 165 bis rescripta (u. supra ad 3, 6, 15); nihil habemus nisi perpauca quae legit Brandt, 1884, 281 sq. ex l. 1–16*

1 ne DV **2** scire M nullum B **3** possunt BHM quae B^ar P^1 *(corr.* P^3*)* M **4** nec HM quaerent D^1 P^1 *(corr. m. rec.)* modum] adm- HM *post* cogitationis *eras.* i B **7** relaxerit D^1 V possimus H *(*o *pro* i *m.2)* M **8** retraxerit PHM **9** nec HM aut] ut D^1 V^1 **10** perdat] dat DV^1 **11** scientiam P^ac stultum V^1 **12** putet] ut et D*;* et ut V^1 aut *post* quo *om.* HM discitur] dis *s.l. pro eras. litt.* H^2 **13–14** quare . . . est *om.* M **13** scire P^1*, corr.* P^3 putauerunt] potue- H^1 **15** partem *s.l.* P^2 **16** mortalem D^ac V^1 **17** in *ante* illa *om.* HM haec DV^1 R **19** adhibere B^1 *(corr.* B^3*)* PHM **20** uidere DV^1 illuc DV

uenia concedi, quia siue aliquid dicunt, nihil prosunt, siue delirant, nihil nocent, hic uero nullus discidio, nullus errori locus est. unum sentire omnes oportet ipsamque philosophiam uno quasi ore praecipere, quia si quid fuerit erratum, uita omnis
5 euertitur. 4 in illa priore parte ut periculi minus, ita plus difficultatis est, quod obscura rerum ratio cogit diuersa et uaria sentire, hic ut plus periculi est, ita minus difficultatis, quod usus *191* ipse rerum et cottidiana experimenta possunt docere, quid sit melius et uerius. 5 uideamus ergo utrumne consentiant aut quid
10 nobis adferant, quo rectius uita degatur. 6 non necesse est omnia circumire, unum eligamus ac potissimum, quod est summum ac principale, in quo totius sapientiae cardo uersatur. 7 Epicurus summum bonum in uoluptate animi esse censet, Aristippus in uoluptate corporis; Callipho et Dinomachus honestatem cum
15 uoluptate iunxerunt. Diodorus in priuatione doloris summum bonum posuit, Hieronymus in non dolendo, Peripatetici autem

Epit.: 3, 7, 6 – 9, 3] 28, 1–14 *ordine mutato* 3, 7, 6] *cf.* 28, 1 . . . dirigantur. 13 cardine . . . formatur 7 Epicurus] 28, 6 Aristippus] 28, 3 Callipho – Dinomachus] 28, 7 Diodorus – Hieronymus] 28, 4 Peripatetici] 28, 8

Auct.: **12** §§ 7–8] *cf.* Cic. ac. 2, 129–131. Tusc. 5, 84 sq. fin. 2, 19. *al.;* Epicurus] frg. 452 Usener **13** Aristippus] frg. 183 A Mannebach **14** Callipho et Dinomachus] *cf.* Cic. fin. 5, 21 **15** Diodorus] frg. 3–5 Wehrli **16** Hieronymus] frg. 8 W. Peripatetici] *cf.* Cic. fin. 3, 43

1 ueni B^{ac} prosunt] ro *in ras.* P **2** nocens D V^{1} discido V^{1}*; ante* c *eras.* s*?* R discidio nullus *om.* G *ut uid.; u. Br ad l.* **4** ergatum *sic* D V^{ac} omnis] om D *(deinde 1 litt. eras.?)* V^{1}*; cf. 1, 3, 20* **6** diuerse P^{ac} sentiri, *alt.* i *ex* e, B^{3} **7** hic ut] in hac sicut HM ita *om.* P **8** cottidiana, *pr.* t *eras.*, B, cotid- *cet.; cf. 1, 4, 3* quod BDV **9** aut] ad D V^{1} **10** denegatur D^{ac} V^{1}*;* dirig- V^{2} **11** unum] cum u. BR ac *post* eligamus *om.* HM **12** in *om.* P quod P^{1}, *corr.* P^{3}*;* qua M corda M **13** uoluntate HM *post* esse *1 litt. eras.* V*;* esset M **14** uoluntate HM callipho P*;* -fo B *(alt.* l *ex* d*? m.3)* DVR, -fon HM Dinomachus] d. curenaici HM **16** ponit HM ieronymus BP*;* -rgon- V *(*D *deest)*

8 in bonis animi et corporis et fortunae. Herilli summum bonum est scientia, Zenonis, cum natura congruenter uiuere, quorundam Stoicorum, uirtutem sequi. Aristoteles in honestate ac uir-
9 tute summum bonum collocauit. hae sunt fere omnes omnium sententiae. in tanta diuersitate quem sequimur? cui credimus? 5 par est in omnibus auctoritas. si eligere possumus quod est melius, iam non est nobis philosophia necessaria, quia sapientes
192 10 iam sumus, qui de sapientium sententiis iudicemus. cum uero discendae sapientiae causa ueniamus, qui possumus iudicare qui nondum sapere coeperimus, maxime cum praesto adsit Acade- 10 micus, qui nos pallio retrahat ac uetet cuiquam credere nec tamen ipse adferat quod sequamur?

1 8. Quid ergo superest nisi ut omissis litigatoribus furiosis ac pertinacibus ueniamus ad iudicem, illum scilicet datorem simplicis et quietae sapientiae, quae non tantum formare nos et 15

Epit.: Herilli] 28, 11 8 Zenonis] 28, 5 Stoicorum] 28, 9 Aristoteles] 28, 10

Auct.: **1** Herilli] *cf.* Cic. fin. 5, 23*;* SVF I 411. 421 **2** Zenonis] SVF I 179 **3** Aristoteles] *cf.* Cic. fin. 2, 19

Codd.: **2** *a* | [ue]re [quorundam] *incipit* G *p. 156 bis rescripta (u. ad 3, 6, 15); in l. 1–2 pleraque legit Br, ceterum minima uestigia extant*

1 herilli HM, erilli B[1] V *(D deest),* erili R[1]*;* erillis P*;* erilis B[3] R[2] **2** est] in, *sed eras.,* B*;* esse P scientia B[1] DV *(*ci *m.2 in eras.* api*)* HM*;* -am B[3] PR *(s.l. m.2* secundum*)* zenon B quorumdam B*; cf. cod. T epit. 34, 3* **3** uirtutem P[1], *corr.* P[3] **4** haec DVP[1] *(corr.* P[3]*)* omnes *om.* V *(et* D*; extat* omni*)* ominum P[1], *corr.* P[3] **5** qui V[ac] **6** ominibus R **7** iam *om.* HM **8** sapientium] sapi *in ras.* V sententiis sapientium HM iudicemur V[1] *(*D *inc.);* -camus HM **9** discenda B[1], *corr.* B[3] qui *ante* possumus] quid DV*; s.l. add. m. post.* uel quomodo R **10** coeperimus sapere B coepimus P **10–11** adsit Academicus *om.* P **12** quod] quid HM **13** ut *om.* P, *del. St 236* omissis] obuias his B furiosis *om.* HM **14** ueniamus] manus demus u. B **15** quae *et § 2* haec *def. Br cl. 3, 11, 3* et] ac R

inducere in uiam possit, uerum etiam de controuersiis istorum ferre sententiam? 2 haec nos docet quod sit hominis uerum ac summum bonum. de quo priusquam dicere incipio, illae omnes sententiae refellendae sunt, ut appareat neminem illorum fuisse 5 sapientem.

3 Cum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum ceteris animalibus esse non possit. 4 sed ut feris dentes, armentis cornua, uolucribus pinnae propria sunt, sic homini aliquid suum debet 10 adscribi, sine quo rationem suae condicionis amittat. nam quod uiuendi aut generandi causa datum est omnibus, est quidem bonum naturale, summum tamen non est, nisi quod est uni cuique generi proprium. 5 *193* sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit animi uoluptatem, quoniam siue illa securitas siue gau- 15 dium est, communis est omnibus. 6 Aristippo ne respondendum quidem duco, quem semper in corporis uoluptates ruentem nihilque aliud quam uentri et Veneri seruientem nemini dubium

Epit.: 3, 8, 3] 28, 1 cum ... quaeratur 5] 28, 6 6 ... 10 discernit] 28, 3

Auct.: **13** § 5] Epicurus*; u. 3, 7, 7* **15–p. 220, 2** Aristipp. frg. 81 Mannebach

Codd.: **10** *hinc fere coepit* G *p. 155 bis rescripta nusquam legibilis; ceterum extant* B DV P HM R

1 induere M **1–2** controuersis eorum efferre HM **2** quid V[1] HM *(*D *deest)* **3** de *et* dicere *om.* HM incipio VPHR[1] *(*D *deest), edd., Win;* -iam BR *m. post., Br dubitanter;* in principio M illa P[1], -lorum P[3] **4** appareant DV[1] **6** agatur *om.* V[1]*, in mg.* agitur V[2] *(*D *deest)* **9** pennae, *pr.* e *ex* i, R[2] propriae HM omini B[1] P[1], *corr.* B[2] P[3]*;* hominis R suum aliquid HM*;* a. summum R **10** quo *om.* DV mittam P[1], omittat P[3] **13** generis P **14** uoluntatem D illas V *(*D *deest)* **15** commune B est] et, *sed s.l.* s *ut uid.,* B arisuppo DV ni, i *ex* e, B[2] **16** in *s.l.* D[2]*, om.* V uoluptatis P[ac] tuentem, *pr.* t *ex* r, V[2] nihil BDV

est hominem non fuisse. sic enim uixit, ut nihil inter eum pe-
7 cudemque distaret nisi unum, quod loquebatur. quodsi asino
aut sui aut cani facultas loquendi tribuatur quaerasque ab iis,
quid sibi uelint, cum feminas tam rabide consectantur, ut uix
diuelli queant, cibos etiam potumque neglegant, cur aut alios 5
mares uiolenter abigant aut ne uicti quidem absistant, sed a for-
tioribus saepe contriti eo magis insectentur, cur nec imbres nec
frigora pertimescant, laborem suscipiant, periculum non recu-
sent, quid aliud respondebunt nisi summum bonum esse cor-
poris uoluptatem? eam se appetere, ut adficiantur suauissimis 10
sensibus eosque esse tanti, ut adsequendorum causa nec laborem
sibi ullum nec uulnera nec mortem ipsam recusandam putent.
8 ab hisne igitur praecepta uiuendi petemus, qui hoc idem sentiunt
9 quod animae rationis expertes? aiunt Cyrenaici uirtutem ipsam
ex eo esse laudandam, quod sit efficiens uoluptatis. 'uero' inquit 15
obscenus canis aut sus ille lutulentus; 'nam ideo cum aduersario
194 summa uirium contentione depugno, ut uirtus mea pariat mihi
uoluptatem, cuius expers sim necesse est, si uictus abscessero'.
10 ab his ergo sapere discamus, quos a pecudibus ac beluis non
sententia, sed lingua discernit? priuationem doloris summum 20

Auct.: **14–15** Aristipp. frg. 221 B *(cf.* 184*)* Mannebach **16** obscenus ... lutulentus] *cf.* Hor. epist. 1, 2, 26 **20–p. 221, 5** Epicur. frg. 419 Usener

1 uixi V[ac] **2** staret M[ac] **3** suis V[ar] *(*D *inc.)* quaeresquae D V[1] iis R, his *cet.* **4** uellint P[ac] rapide H M **6** aut *ante* ne] ut P[1], *corr.* P[3] **7** contriti eo] coneo P cur *om.* D V umbres D[ar] V[ar] **9** bonum *om.* B[1], *post* esse *in mg.* B[2] **10** appetere] apparet D V[1] suauissimis] ua *ex* ae, is *ex* e*?* B[3]*;* -mi V[1] **11** tanti esse B **13** hiisne P, iisne R *prob. Br* praecepta] p. dari B uidendi D putemus D V[1]*;* petamus M[ac] idem] quid- H M **14** ratione D aiunt] dicunt V[1] cyrenei H M ipsam *s.l.* P[2] **15** esse *s.l.* M sit *om.* R[1], *post* uoluptatis *s.l.* R[2] effigies P uere *ex* -ro V[2], -rum H M*;* non *(s.l. m.3)* u. P **16** canis] canus c. R aut] et H M **17** summa uirium *bis, pr. del. m. post.,* D*;* s. uirum V[1] pareat B[1], *corr.* B[3] **18** expres B[1], *corr.* B[2]*;* exper D V[1] **19** discemus P

bonum putare non plane Peripateticorum aut Stoicorum, sed clinicorum philosophorum est. 11 quis enim non intellegat ab aegrotis et in aliquo dolore positis esse hoc disputatum? quid tam ridiculum quam id habere pro summo bono, quod medicus pos-
5 sit dare? dolendum est ergo, ut fruamur bono, et quidem grauiter ac saepe, ut sit postea non dolere iucundius. 12 miserrimus est igitur, qui numquam doluit, quia bono caret; quem nos felicissimum putabamus, quia malo caruit. 13 ab hac uanitate non longe afuit, qui omnino nihil dolere summum bonum dixit. nam prae-
10 ter quod omne animal doloris est fugiens, quis potest sibi hoc bonum praestare, quod nobis ut eueniat, nihil aliud possumus quam optare? 14 summum autem bonum non potest efficere quemquam beatum, nisi semper fuerit in ipsius potestate; hoc autem non uirtus homini, non doctrina, non labor, sed natura
15 ipsa cunctis animantibus praestat. 15 qui uoluptatem cum honestate iunxerunt, communionem hanc effugere uoluerunt, sed effecerunt repugnans bonum, quoniam qui uoluptati deditus est, honestate careat necesse est, qui honestati studet, uoluptate. 16 *195* Peripateticorum bonum nimium multiplex et exceptis animi bo-
20 nis, quae ipsa quae sint magna contentio est, commune cum

Epit.: 3, 8, 13–14] 28, 4 15] *cf.* 28, 7 16–19] 28, 6

Auct.: **1** Peripateticorum ... clinicorum] *cf.* Cypr. epist. 69, 16 p. 765, 18 **9** qui] Hieronymus*; u. 3, 7, 7* **15** qui] Dinomachus et Callipho*; u. 3, 7, 7*

1 peripaticorum B **3** hoc *in mg.* V, *om.* R **4** quod] od *in ras.* P[3] **6** dolore BV[ac] HMR[1] **7** num B[1], *corr.* B[2] **8** haec DV **9** dolore BV[pc] H[1] MR[1], dorore V[ac] D[1] **10** qui HM **11** quod] quam HM ueniat B*;* non e. HM **12** obtare HM*;* obtauere DV **13** beatum] tū *in ras. m.2?* V in *in mg.* V, *s.l.* P[2] **14** non *post* autem *s.l.* P[2] **15** animalibus HM quo B uoluntatem DV[1] **16** effecerunt] et fec- DV **17** uoluntati D[1] V **17–19** deditus ... Peripateticorum *om.* R **19** bonum] quorum b. R multiplex et] multiplicet DV[1] excepti B

17 beluis potest uideri. nam corporis bona, id est incolumitas indolentia ualetudo, non minus sunt mutis quam homini necessaria ac nescio an etiam magis, quia homo et medellis et minis-
18 teriis subleuari potest, muta non possunt. item, quae appellant fortunae bona; nam sicut homini opibus ad uitam tuendam, sic 5
19 illis praeda et pabulis opus est. ita inducendo bonum, quod non sit in hominis potestate, totum hominem alienae dicioni subiu-
20 gauerunt. audiamus etiam Zenonem; nam is interdum uirtutem somniat. 'summum' inquit 'est bonum cum natura consentanee
21 uiuere.' beluarum igitur nobis more uiuendum est. nam quae 10 abesse debent ab homine, in his omnia deprehenduntur: uoluptates appetunt, metuunt fallunt insidiantur occidunt et, quod ad
22 rem maxime attinet, deum nesciunt. quid ergo me docet ut uiuam secundum naturam, quae ipsa in deterius prona est et
23 quibusdam blandimentis lenioribus in uitia praecipitat? uel si 15 aliam mutorum, aliam hominis dicit esse naturam, quod homo ad uirtutem sit genitus, non nihil hoc, sed tamen non erit definitio summi boni, quoniam nullum est animal quod non secun-
24 dum naturam suam uiuat. qui scientiam summum bonum fecit,

Epit.: 3, 8, 20–23] 28, 5 24–31] 28, 11

Auct.: **8** Zenonem] SVF I 179 **19** qui] Herillus*; u. 3, 7, 8*

1 bona] uana B **3** ac *om.* H*;* an B medellis B^{pc} D^{ac} V^{ac} H^{ar} MR, -elis D^{pc} V^{pc} PH^{pr}*;* medull- B^{ac}*; u. ind. form.* **4** subleuare DV qui HM **5** fortunae] fortitudinis HM bonam P^{ar}*;* -num HM nam *om.* H sicuti B **6** illius D indocendo B quo R^{1} quod non *om.* DV **7** *ad* sit *s.l.* uel situm V^{2} totum] bonum R aliena R^{1} dicionis R subiugarunt HM*;* -gauerint V *(*D *deest)* **8** his P^{ar} H **9** consentanae H, -ne M **10** namque PHMR^{1} **11** hiis, h *del. m.3,* P, iis R omnibus V *(*D *inc.)* **12** metuunt *s.l.* P^{2} fallunt *om.* R **12–13** quo darem V^{1} *(*D *inc.)* **13** me] e *in ras. m.2* V **15** lenioribus] n *ex* u*?* B^{3} si *om.* DV **17** hoc DV *edd., Br;* dicit *cet., Win; anteced.* dicit esse **18** quoniam R, qua V *(*D *inc.),* quia *cet., edd., Br* nullam R^{ac} **19** summum *om.* M fecit *s.l.* P^{2}

aliquid homini proprium dedit, sed scientiam alterius rei gratia
homines appetunt, non propter ipsam. quis enim scire conten- 25
tus est non expetens aliquem fructum scientiae? artes ideo dis- *196*
cuntur ut exerceantur, exercentur autem uel ad subsidia uitae uel
5 ad uoluptatem uel ad gloriam. non est igitur summum bonum,
quod non propter se expetitur. quid ergo interest, utrum scien- 26
tiam summum bonum putemus an illa ipsa, quae scientia ex se
parit, id est uictum gloriam uoluptatem? quae non sunt homini
propria et ideo ne summa quidem bona; nam uoluptatis et uictus
10 appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. quid cu- 27
piditas gloriae? nonne in equis deprehenditur, cum uictores
exultant, uicti dolent?

'tantus amor laudum, tantae est uictoria curae.'

nec immerito summus poeta experiendum esse ait,

15 'et quis cuique dolor uicto, quae gloria palmae.'

quodsi ea quae parit scientia communia sunt cum aliis anima-
libus, non est ergo summum bonum scientia. praeterea non 28
mediocre huius definitionis est uitium, quod scientia nude po-
nitur. incipient enim beati omnes uideri qui artem aliquam scie-

Auct.: **13** Verg. georg. 3, 112 **15** ibid. 102

1 dedit] fecit B[1], *corr.* B[3] **3** artes] partes P[1], *corr.* P[2]; unius B **4** exercentur *s.l.* P[3], -cuntur D[ac], -ceantur H[ar] **6** interest] -r se M utrum] uerum B[1], *corr.* B[3] **7** scientia quae HM scientia] sapientiam, m *exp. m.3,* P **9** et *om.* HM summae, ae *ex* a *m.2,* R quidem *om.* HM uoluptates HM **10** adpenitentia P[ac] quo id V[1] *(D deest)* **12** exultent V[1] *(D deest)* **13** tantae est *edd.* (-taest *uel* -tae est *plurimi codd. Verg.);* tantae B[1] *(deinde s.l.* et B[3]*)* VR *cum parte codd. Verg. saec. IX;* tanta|est P, -ta·est H, -taest M; D *deest* **14–15** nec . . . palmae *om.* B[1], nec inmerito hd· *in spatio lin.,* summus . . . palmae hs· *in mg. inf. suppl.* B[3] **14** experiundum H **15** et] ei V *(D deest)* uictor HM gloriae M **16** pariunt scientiam P sunt *om.* V *(D deest)* **17** scientiam praestare non HM **18** scientiae M nudae B[ar] HM; -da P **19** incipiunt V[ac] P beati omnes] beatiores P

rint, immo uero qui et res malas scierint, ut tam beatus sit qui
29 uenena didicerit temperare quam qui mederi. quaero igitur, ad
quam rem scientia referenda sit. si ad causas rerum naturalium,
quae beatitudo mihi erit proposita, si sciero unde Nilus oriatur
uel quidquid de caelo physici delirant? quid quod earum rerum 5
197 30 non est scientia, sed opinatio, quae pro ingeniis uaria est? restat
ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. cur ergo
scientiam maluit quam ipsam sapientiam summum bonum dicere, cum sit utriusque significatio et uis eadem? nemo tamen
usque adhuc summum bonum dixit esse sapientiam, quod me- 10
31 lius dici potuit. nam scientia parum est ad bonum suscipiendum malumque fugiendum, nisi accedat et uirtus. multi enim
philosophorum cum de bonis malisque dissererent, aliter tamen
quam loquebantur natura cogente uixerunt, quia uirtute carue-
32 runt. uirtus autem cum scientia coniuncta sapientia est. super- 15
est ut eos etiam refellamus, qui uirtutem ipsam summum bonum
putauerunt, in qua opinione etiam Marcus Tullius fuit. in quo
multum inconsiderati fuerunt. non enim uirtus ipsa est summum
bonum, sed effectrix et mater est summi boni, quoniam perueniri ad illud sine uirtute non potest. utrumque intellectu facile 20

Epit.: 3, 8, 32–37] 28, 9

Auct.: **17** Tullius] *cf.* Cic. fin. 5, 77–79. Tusc. 5, 1. 18. 21. *al.*

Codd.: **13** *a* filosophorum *ad § 34* iacet *(fol. 60^{v} col. sin.) in* B *multa euan. rest.* B^{3}*; extant* B DV P HM R

1 malis D^{1} V^{1} beatum V^{1} *(D deest)* **2** temporare DV quid B^{ar} meri B^{1}, *corr.* B^{3} **3** scientiam HM **4** Nilus] nihil usui B*;* nilius M oritur HM **5** quidquid] quid B rerum *s.l.* B^{3} **6** scientiam HM opinio V *(D inc.)* quae *om.* P ingentis P^{1}, *corr.* P^{3} **6–7** uaria . . . ut scientia *om.* P **7** scientiam HM sit *om.* P **9** ueriusquae B^{ac} **10** quod] quam HM **11** dicere *ex* dicire R^{2} scientiam R^{ar} **13** desererent D **14** dixerunt HM **16** ipsam] suam M **17** reputarunt, re *exp. m.2?,* B opinatione H^{ar} M marcus BPHM, m̃ DV, ·m· R qua H **19** et *s.l.* B^{3} P^{2} peruenire D^{ac} V^{ac} **20–p. 225, 2** ad . . . perueniri *om.* R

est. quaero enim utrumne ad praeclarum illud bonum facile 33
perueniri putent an cum difficultate ac labore. expediant acumen
suum erroremque defendant. si facile ad illud ac sine ullo 34
labore perueniri potest, summum bonum non est. quid enim nos
5 cruciemus, quid conficiamus enitendo diebus ac noctibus, quandoquidem tam in promptu id quod quaerimus iacet, ut illud quilibet sine ulla contentione animi comprehendat? sed si com- 35
mune quoque ac mediocre quodlibet bonum non nisi labore
adsequimur, quoniam bonorum natura in arduo posita est, ma-
10 lorum in praecipiti, summo igitur labore summum bonum adse-
qui necesse est. quod si est uerissimum, ergo altera uirtute opus 198
est, ut perueniamus ad eam uirtutem, quae dicitur summum bo-
num; quod est incongruens et absurdum, ut uirtus per se ipsam
perueniat ad se ipsam. si non potest ad ullum bonum nisi per 36
15 laborem perueniri, apparet uirtutem esse per quam perueniatur,
quoniam in suscipiendis ac perferendis laboribus uis officium-
que uirtutis est. ergo summum bonum non potest esse id, per
quod necesse est ad aliud perueniri. sed illi cum ignorarent 37
quid efficeret uirtus aut quo tenderet, honestius autem nihil re-
20 perirent, substiterunt in ipsius uirtutis nomine, quam nullo pro-
posito emolumento appetendam esse dixerunt, ut bonum sibi

1 enim *om.* P ad . . . bonum *om.* P illum D[1] V[1] **2** peruenire V[ac]
3 defendat D V[1] si] sed si B ullo] illo D[1] V[1] **4** quid *ex* quin B[3]
enim] eni *in ras. 4 litt.* B[3] **5** cruciemus] erudie- B[1], *rest.* B[3]
qui D V[1] ac] et H M **6** ut] ut et B **7** sin P[ac] si *s.l.* V[2], *om.*
H M communione V[ac] **8** quodque H M quolibet P[ac] H M
9 adsequitur M **10** praecipitio H M **13** quod] quodsi B H M R; *cf.*
3, 9, 7 adsurdum D V[1] ut *ex* et P uirtutibus *ut uid.* B[1], *corr.* B[3]
13–14 per . . . perueniat] tendat per se P **14** ad se] ad semet B
si *s.l.* B **15** apparet] ap *in ras.* B[2] per quam *om.* D V; *s.l.* si V[2]
16 *ante* quoniam *s.l.* uel et V[2] ac perseuerandis D uis] uirtus B;
om. D V officium, que *eras.*, V **17** uirtus M[1] ergo *om.* D V
bonum *om.* H M **19** tenderent D V repperirent *codd. ut saepe;*
hinc noniam notatur **20** subsistiterunt B; *ante pr.* t *1 litt. eras.* V
uirtutis *om.* D V *post* proposito *s.l.* et B[3] **21** ut] et P

38 constituerent quod bono indigeret. Aristoteles ab his non longe recessit, qui uirtutem cum honestate summum bonum putauit; quasi possit ulla esse uirtus inhonesta ac non, si quid habuerit
39 turpitudinis, uirtus esse desinat. sed uidit fieri posse, ut de uirtute prauo iudicio male sentiatur, et ideo existimationi homi- 5 num seruiendum putauit; quod qui faciat, a recto bonoque discedet, quia non est in nostra potestate, ut uirtus pro suis meritis honestetur. nam quid est honestas nisi honor perpetuus ad ali-
40 quem secundo populi rumore delatus? quid ergo fiet, si errore ac prauitate hominum mala existimatio subsequatur? abiciemus- 10 ne uirtutem, quia flagitiosa et turpis ab insipientibus iudicetur?
199 41 quae quoniam inuidia premi ac uexari potest, ut sit ipsa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adiumento indi-
42 gere debet, quin suis per se uiribus nitatur et constet. itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est nec ullum malum 15 recusandum.

1 9. Venio nunc ad uerae sapientiae summum bonum. cuius natura hoc modo determinanda est: primum ut solius hominis sit nec cadat in ullum aliud animal, deinde ut solius animi nec communicari possit cum corpore, postremo ut non possit 20

Epit.: 3, 8, 38–42] 28, 10 3, 9, 1 – 13, 7] 29, 1 – 10, 6 *multis aliunde insertis* 3, 9, 1 . . . bonum] 29, 1 . . . bonum 1–3] *cf.* 28, 2

Codd.: **17** *hinc fere coepit* G *p. 16; legitur § 1* [mod]o . . . cum *tantum*

1 constituerunt BP quo R[1] indigerent HM **3** poterit *uel* potest B[1], *corr.* B[3]; posset R esse *post* uirtus *lineolis transpos.* B[3]; *u. p. XV* inhonesta] nisi hon- P **4** uirtutis B **6** faciat DV[1] HM; -cit BPR *Win, ft. recte;* -ciet V[2] arrecto B[ar]; a rectore P[ac] discedit PHM **7** ut *om.* HM **8** ad *om.* M **9** populo M deletus D[1] *(et ft.* V[1]; a *in ras. m.2)* **10** existimatio *om.* HM aci|emusne V *(D deest)* **11** ab] ab in HM iudicatur B **13** addimento B indicere V[1] *(D inc.)* **14** quiin B[ar] HM uirtutibus DVPHM utique P **15** *post* ei *2 litt.* (ut*?* *Br) eras.* B ei . . . ullum *om.* M malum] ei ab omine *(sic)* m. P **16** recusandum] r. est R **19** ne cadat R in illum animal alium HM aliud ullum P solius] s. sit B *(G inc.)* ne DV

cuiquam sine scientia et uirtute contingere. quae circumscriptio 2
illas omnes sententias excludit ac soluit; eorum enim quae di-
xerunt nihil tale est. dicam nunc quid sit, ut doceam quod 3
institui, philosophos omnes caecos atque insipientes fuisse, qui
5 quod esset homini summum bonum constitutum nec uidere nec
intellegere nec suspicari aliquando quiuerunt. Anaxagoras, 4
cum ab eo quaereretur cuius rei causa natus esset, respondit
caeli ac solis uidendi. hanc uocem admirantur omnes ac philo-
sopho dignam iudicant. at ego hunc puto non inuenientem quid 5
10 responderet effudisse hoc passim, ne taceret; quod quidem se-
cum, si sapiens fuisset, commentatum meditatumque habere de-
buit, quia si quis rationem sui nesciat, ne homo sit quidem. sed
putemus non ex tempore dictum illud effusum. uideamus in 6
tribus uerbis quot et quanta peccauerit: primum, quod omne
15 hominis officium in solis oculis posuit nihil ad mentem referens,
sed ad corpus omnia. quid? si caecus fuerit, officiumne homi- 7 *200*
nis amittet? quod fieri sine occasu animae non potest. quid ce-
terae corporis partes? num carebunt suis quaeque muneribus?
quid quod plus est in auribus quam in oculis situm, quoniam 8
20 doctrina et sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non

Auct.: **6** Anaxagoras] *cf.* Diog. Laert. 2, 10 = VS 59 A 1 *et 3, 23, 11*

Codd.: **17** *ab* animae *incipit* G *p. 15 paene tota lecta; abhinc extant* BG DV P HM R

1 scientiam P^{ac} **2** illas B V^{2} HMR*;* -la D V^{1} P^{1}*;* -lorum P^{2} *edd., Br* omnis D V^{1} R*;* -ne P^{ac} qui V *(D deest)* **3** quid] quod B^{1}, *corr.* B^{3} **4** instituit V *(D deest)* omnis D V^{1} **5** est B^{1} *(corr.* B^{3}*)* HM*;* esse P^{1}, *corr.* P^{3} hominis R constituit, *sed del.* P **6** quiuerunt B*;* potuerunt *cet.; u. St 237* **7** quaeretur P^{ac} **8** admiratur B^{1}, *corr.* B^{3} **9** digna V*;* prodign- HM ergo V^{ar} *(D deest)* **11** commentatumque *solum* P **12** quia] et q. DV nec PR*; cf. 1, 19, 7* quidam P^{ac} **14** quot] quod BP^{1} *(corr.* P^{3}*)* HMR quanta] facta V^{1} *(D inc.)* **16** qui B **17** admittet B^{ar}*;* amittit P^{ac} quod] -dsi BPHM*; cf. 3, 8, 35* **18** num carebunt] non c. HM*;* carebuntne P quaecum-que R numeribus B^{1}, nomini- B^{2} **20** doctrina sapientiae G oco|lis, *alt.* o *m.3?,* B*;* oculis *post* solis *s.l.* R^{2} solis *om.* BG

9 potest? caeli ac solis uidendi causa natus es. quis te in hoc spectaculum induxit aut quid caelo rerumque naturae uisio tua confert? nimirum ut hoc immensum et admirabile opus laudes.
10 confitere igitur esse rerum omnium constitutorem deum, qui te in hunc mundum quasi testem laudatoremque tanti sui operis 5
11 induxit. magnum esse credis uidere caelum atque solem. cur ergo non gratias agis ei qui huius beneficii auctor est? cur non ipsius uirtutem prouidentiam potestatem metiris animo, cuius opera miraris? necesse est enim multo mirabilior sit qui mira-
12 bilia perfecit. si te quispiam uocasset ad cenam in eaque op- 10 time acceptus esses, num sanus uiderere, si pluris faceres ipsam uoluptatem quam uoluptatis auctorem? adeo philosophi ad corpus referunt omnia, nihil prorsus ad mentem nec uident amplius
13 quam quod sub oculos uenit. atquin remotis omnibus officiis corporis in sola mente ponenda est hominis ratio. non ergo ideo 15
201 nascimur, ut ea quae sunt facta uideamus, sed ut ipsum factorem
14 rerum omnium contemplemur id est mente cernamus. quare si

Epit.: 3, 9, 13–14] *cf.* 29, 5 . . . intellegat

Codd.: **16** *in* ipsum fac| *desinit* G *p. 15, seq. p. 170 bis rescripta, in qua nihil legi potest; ceterum extant* B DV P HM R

1 natus es] nates P^{ac} **2** quid] qui V *(D deest)* caelo rerumque] c. rerum G*;* soli *(add. m.2)*|caelorumque R natura G **3** confer R^{ac} et] atque R **4** confiteri R^{1} esse rem G*;* rerum e. P constitorem DV^{1} **5** tantis R^{ar} **6** induxerit R **7** ego B^{ac} agis *om.* V^{1}*; s.l. et in mg.* reddis V^{2} *(D deest)* **8** prouidentiam] -des [et] *(inc.)* G potestate metiris R^{ac} **9** enim] e. ut V *(D inc.)* **10** si] etsi R caenam B^{ar} G *cet.* **11** acceptos V^{1} *(D inc.)* numquid HM uidere V^{1} P^{ac}*;* uidere se HM plures B^{1} *(corr.* B^{3}*)* P^{ac} M^{ac} **12** uoluntatem G *(*uolũ|t-*)* D^{1} V^{1} uolumtatis G *ante* auctorem *exp.* adeo D **12–13** philosophia corpus *sic* P^{ac} **13** prosus P metem R^{1} **14** oculis G adquin B^{ac} P^{ac} *(*n *exp. m.1,* t *pro* d *s.l. m.3)* M^{1}*;* ad *(inc.)*| quid G remotis] in r. R **15** ergo *om.* HM **17** id est mente V^{2} PM^{2}*;* mentem i. e. mente B*;* i. e. mentem mente DV^{1} HM^{1} R

quis hominem qui uere sapiat interroget, cuius rei causa natus sit, respondebit intrepidus ac paratus colendi se dei gratia natum, qui nos ideo generauit, ut ei seruiamus. 15 seruire autem deo nihil aliud est quam bonis operibus tueri et conseruare iustitiam. sed 5 ille ut homo diuinarum rerum imperitus rem maximam redegit ad minimum duo sola deligendo, quae sibi diceret intuenda. 16 quodsi natum se esse dixisset, ut mundum intueretur, quamquam omnia comprehenderet ac maiore uteretur sono, tamen non impleset hominis officium, quia quanto pluris est anima quam 10 corpus, tanto pluris est deus quam mundus, quia mundum deus et fecit et regit. 17 non ergo mundus oculis, quia utrumque corpus est, sed deus animo contemplandus est, quia deus ut est ipse immortalis, sic animum esse uoluit sempiternum. dei autem contemplatio est uenerari et colere communem parentem generis 15 humani. 18 quod si a philosophis afuit proiectique in terram fuerunt diuina ignorando, existimandus est Anaxagoras ea, ad quae uidenda natum esse se dixerit, nec caelum uidisse nec solem. 19 expedita est igitur hominis ratio, si sapiat; cuius propria est humanitas. ipsa humanitas quid est nisi iustitia? quid iustitia *202* 20 nisi pietas? pietas autem nihil aliud quam dei parentis agnitio.

Epit.: 3, 9, 19] *cf.* 29, 4–6

2 colendis | adei B[1]*;* e *post* s, a *eras.* B[2] natum *s.l. et in mg.* V[2] **3** quia P **4** est aliud, *ord. lineolis rest.* V est *s.l.* B[3] **5** redigit V **6** deligendo P[3] *recc., edd.,* dil- D V P[1] R*;* diligenda H M*;* adfingendo B[1], adfligendo B[2] **7** quod se natum esse H M **8** omnium H M ac] ad H M impleret H M **9** quantao D[ac] V[1] **10** corpus . . . quam *om.* P deus et] et d. P*;* et *om.* H M **11** et regit] erexit D V[1]*; om.* H M **12** sed . . . contemplandus est *in mg. inf.* D est *ante* quia *om.* H M est *post* ut *om.* P **13** esse *om.* D V **14** est *om.* M **15** a] ad H proiecitque D[1] V[1] **16** est *om.* B ea ad *Betuleius (1563), alii, Heck, 1972, 197;* ad ea *codd.* (ea *exp.* V[2], ae *sic* M[1]*);* ea *del. recc., edd. plurimi, Br ft. recte* **17** uiuenda M uel dixit *sup.* dixerit V[2]*;* -rat H M **18** si *s.l.* B[3] **19** ipsa] nam i. P*;* ⟨sed⟩ i. *Br; trad. def. St 237 sq.* **19–20** iustitia quid . . . nisi *om.* P*;* quid iustitia *om.* R quid] q. est D V **20** parentes H

1 10. Summum igitur hominis bonum in sola religione est. nam cetera, etiam quae putantur esse homini propria, in ceteris
2 quoque animalibus reperiuntur. cum enim suas uoces propriis inter se notis discernunt atque dinoscunt, colloqui uidentur. ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulsis auribus 5
contractoque rictu et oculis in lasciuiam resolutis aut homini adludunt aut suis. quid? coniugibus ac fetibus propriis nonne
3 aliquid amori mutuo et indulgentiae simile impertiunt? iam illa quae sibi prospiciunt in futurum et cibos reponunt, habent utique prudentiam. rationis quoque signa in multis deprehenduntur. 10
nam quando utilia sibi appetunt, malo cauent, periculum uitant, latibula sibi parant in plures exitus dispatentia, profecto aliquid
4 intellegunt. potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum saepe deludant? nam quibus 'generandi mellis' officium est, cum adsignatas incolunt sedes, castra muniunt, do- 15
micilia inenarrabili arte componunt, regi suo seruiunt, nescio an

Epit.: 3, 10, 1–2] *cf.* 28, 4. 6. 29, 5

Auct.: **14** Verg. georg. 4, 205*; ceterum cf.* 4, 8. 153 sq. 108. 179. 159. 210–219

Test.: **14–16** generandi . . . regi] Isid. orig. 12, 8, 1

Codd.: **1** *hinc fere uel paulo antea coepisse uid.* G *p. 169 bis rescripta nusquam legibilis; ceterum extant* B DV P HM R

2 esse homini] hominis HM in *s.l.* B^2 **4** natis V^{ac} **5** apparet *in mg.* V hiis P, iis R *ft. recte* aliquam P^{ac} demultis D V^{ac} P^{ac} **6** rictu] c *eras.* B*;* ritu P^{ac} M^{ac} resolis B^1, *corr.* B^2 **7** quid] quique HM ac fetibus] aut f. HM*;* adfectibus R^1, aut affect- R^2 **8** inpertiunt, in *in eras. 2–3 litt.,* t *s.l. m.3,* B **9** habent] et h. B **10** prudentiam *codd.;* prouidentiam *edd., Br cl. ira 7, 10, contra numerum* multis] l *sup. eras. litt.* P **11** utilitas *ut uid.* P^{ac} mala, *alt.* a *ex* o, D^{pc} V^2 P^3 carent P^{ac} uitant] uita *in ras.* B^2*;* u. quando P **12** sibi] sua M parent D^{ac} pluris D V^{ac} disparentia *(sup.* ten *m.2* uel ren*)* V*;* disputantia R^1, -putant iam R^2 **14** homines ipsos P diludunt R **16** inenarribili B^1, *corr.* B^2*;* -lia V^{ar} *(D deest)*

in his sit perfecta prudentia. incertum igitur est, utrumne illa 5 *203*
quae homini tribuuntur communia sint cum aliis uiuentibus, religionis certe sunt expertia. equidem sic arbitror, uniuersis 6
animalibus datam esse rationem, sed mutis tantummodo ad
5 uitam tuendam, homini etiam ad propagandam. et quia in homine ratio ipsa perfecta est, sapientia nominatur, quae in hoc
eximium facit hominem, quod soli datum est intellegere diuina.
qua de re Ciceronis uera sententia est: 'ex tot' inquit 'generibus 7
nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam ali-
10 quam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non etiamsi ignoret qualem haberi
deum deceat, tamen habendum sciat. ex quo efficitur ut is 8
agnoscat deum, qui unde ortus sit quasi recordetur.' qui ergo 9
philosophi uolunt animos omni metu liberare, tollunt etiam re-
15 ligionem et orbant hominem suo proprio ac singulari bono, quod
est a recte uiuendo atque ab omni humanitate diiunctum, quia
deus ut cuncta uiuentia subiecit homini, sic ipsum hominem
sibi. nam quid est cur idem ipsi disputent eo dirigendam esse 10

Auct.: **1** §§ 5–6] *cf.* Cic. leg. 1, 22 **8–13** ibid. 1, 24*; cf. Win ad l.*
18 idem] ibid. 1, 26. nat. deor. 2, 140

1 in] non HM iis R, *ft. recte* utrum P **2** sunt V^ac HM
2–3 certe sunt religionis *(is ex es)* P **3** expertia HM*;* -tes B *(ante* s *1 litt. eras.)* P*;* -ti R*;* experientia DV *(in mg. m.1?* uel expertia*)*
et quidem BHMR **4** animalibus] aliquam a. P tantum *(*modo *exp.)* P **5** etiam *om.* DV*;* autem P et *om.* V *(*D *deest)*
7 quod *s.l.* V² (D *inc.)* *post* soli *s.l.* eidem R² **9** aliquam *om.* HM
10 omnibus P¹*, corr.* P³ **11** non etiamsi] notitiam si HM *(*si *s.l.)*
habere *codd. Cic.* **12** ex *om.* P quod P¹*, corr.* P³ effigitur
D^ac V¹ P¹ *(corr. m.3?)* ut] illud ut *codd. Cic.* is] si HM
13 sit] est HM retortur V *(*D *deest)* quia, a *s.l. m.2,* V
14 philosophos HM omniumetu *sic* DV^ar **15** ornant *sic ras. ex* urbane*?* B³ **16** a *om.* HM recto P¹*, corr.* P³ diiunctum BR^ac,
disiu- R^pc *cet.; cf. 4, 3, 4* quia . . . ut] qui *tantum* B¹*, s.l. suppl.* B³*;*
quatenus *(in ras. m.1?)* ut *et in mg. m.2* uel quia deus V *(*D *deest)*

mentem quo uultus erectus est? si enim nobis in caelum spec-
204 tandum est nihil utique aliud quam ob religionem, si religio
11 tollitur, nulla nobis ratio cum caelo est. itaque aut eo spectan-
dum est aut in terram procumbendum. in terram procumbere ne
12 si uelimus quidem possumus, quorum status rectus est. in 5
caelum igitur spectandum est, quo natura corporis prouocat.
quod si constat esse faciendum, aut ideo faciendum est, ut re-
ligioni seruiamus, aut ideo, ut rationem rerum caelestium co-
13 gnoscamus. sed rationem rerum caelestium cognoscere nullo
modo possumus, quia nihil eiusmodi potest cogitando inueniri, 10
14 sicut supra docui. religioni ergo seruiendum est, quam qui non
suscipit, ipse se prosternit in terram et uitam pecudum secutus
15 humanitate se abdicat. sapientiores igitur imperiti, qui etiamsi
errant in religione deligenda, tamen naturae suae condicionisque
meminerunt. 15

1 11. Constat igitur totius humani generis consensu religionem
suscipi oportere. sed quomodo in ea erretur explicandum est.
2 naturam hominis deus hanc esse uoluit, ut duarum rerum cupi-
dus et appetens esset, religionis et sapientiae. sed homines ideo
falluntur, quod aut religionem suscipiunt omissa sapientia aut 20
sapientiae soli student omissa religione, cum alterum sine altero
3 uerum esse non possit. cadunt ergo ad multiplices religiones,

11 supra] 3, 3, 4 sq.

1 quod V *(D deest)* **2** nihil] ad n. HM*; u. Br ad l.* aliud utique R **4** terra R procumbentem DV^1 terra R procumbe V^1 D *(ut uid.)* ne si BP^2, nec si R*;* si DVP^1*;* nisi HM **5** quidem *bis, pr. exp.* B **8–9** cognoscamus . . . caelestium *om.* BHMR **9** sed] si VP^1 *(corr.* P^3*; D deest)* rerum *in mg.* V celestium *s.l.* P^2 recognoscere HM **10** possimus B *(i ex u?)* H *(i ex u)* M eiusmodi] eius HM cogitato H, -tatio M **11** sicuti R quam] qua HM^{pr}, quia M^{ar} **12** suspicit H in terram prosternit HM **14** *ante* deligenda *eras.* a*?* B*;* dil- DVP^1 *(corr.* P^3*)* M *(i ex e)* **16** generis humani R **16–17** consensum religione suscipio parcere sed HM **17** ea erretur] exilaretur *ut uid.* B^1*, corr.* B^3 **19** sed] et DV **20** *post* quod aut *2 litt. eras.* H **22** possit] sapit M

sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quae illos docere
poterat deos multos esse non posse, aut student sapientiae, sed
ideo falsae, quia religionem summi dei omiserunt, qui eos ad *205*
ueri scientiam potuit erudire. sic homines, qui alterutrum sus- 4
5 cipiunt, uitam deuiam maximisque erroribus plenam sequuntur,
quoniam in his duobus inseparabiliter conexis et officium ho-
minis et ueritas omnis inclusa est. miror itaque nullum omnino 5
philosophorum extitisse, qui sedem ac domicilium summi boni
reperiret. potuerunt enim sic quaerere: quodcumque est sum- 6
10 mum bonum, necesse est omnibus esse propositum. uoluptas est
quae appetitur a cunctis, sed haec et communis est cum beluis et
honesti uim non habet et satietatem adfert et nimia nocet et
processu minuitur aetatis et multis non contingit; nam qui opi-
bus carent, quorum maior est numerus, etiam uoluptate careant
15 necesse est. non est igitur summum bonum, sed ne bonum qui-
dem uoluptas. quid diuitiae? multo magis; nam et paucioribus 7
et plerumque casu et inertibus saepe et nonnumquam scelere
contingunt et optantur ab iis qui eas iam tenent. quid regnum 8
ipsum? ne id quidem; non enim cuncti homines regnare possunt
20 et necesse est uniuersos summi boni capaces esse. quaeramus 9

Epit.: 3, 11, 7–9] 29, 7 necesse . . . 8 caduci 9–11] 30, 1; *cf.* 28, 9

Auct.: **15–16** non . . . uoluptas] *cf.* Sen. dial. 7, 10, 3

1 falsus D qui B[1], *corr.* B[3] reliquaerunt B; -linquer- H[ar] M
2 potuerunt M[1] **3** qua DV dei summi R **5** deuitam V[ar]
poenam DV **6** duobus] d. atque R inserabiliter R[1]
et *ante* officium *om.* HM **8** sedem] edem B[ac], dem V[ac]
atque B **9** repperirent HM quocumque DV est *ante* summum
om. HM **10** necesse|est *in mg.* D[2] *ante* uoluptas *2 litt.* (si?)
eras. B **12** habent P[1], *corr.* P[3] et *ante* nimia *s.l.* P
13 continget B operibus R **14** careat B; -rent D[ac]
15 sed ne bonum *om.* P **16** magis] minus *coni. Br; trad. def.* non sunt
summum bonum *subaudiendo Buen* et *post* nam *om.* HM
17 nouum quam DV[1] **18** contingant HM optantur] non o.
BHMR*; dubitat Win; cf. Le ad l.* iis R, his *cet.* **20** est] es R[ac]

igitur aliquid quod propositum sit omnibus. num uirtus? negari non potest, quin et bonum sit et omnium certe bonum. sed si beata esse non potest, quia uis et natura eius in malorum perferentia posita est, non est profecto summum bonum. quaeramus
206 10 aliud. at nihil uirtute pulchrius, nihil sapiente dignius inueniri 5
potest. si enim uitia ob turpitudinem fugienda sunt, uirtus igitur appetenda est ob decorem. quid ergo? potestne fieri ut, quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac praemio careat
11 sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pariat? labor ille magnus et difficultas et eluctatio aduersus mala, quibus haec 10
12 uita plena est, aliquid magni boni pariat necesse est. id uero quid esse dicemus? num uoluptatem? at nihil turpe ex honesto nasci potest. num diuitias? num potentatus? at ea quidem fragilia sunt et caduca. num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? at haec omnia non sunt in ipsa uirtute, sed in 15
13 aliorum existimatione atque arbitrio posita. nam saepe uirtus et inuisa est et malo adficitur. debet autem id bonum quod ex ea nascitur ita cohaerere, ut diuelli atque abstrahi nequeat, nec aliter summum bonum uideri potest, quam si et proprium sit uirtutis et tale, ut neque adici quidquam neque detrahi possit. 20
14 quid quod in his omnibus contemnendis uirtutis officia consis-

1 igitur *om.* R quo R **2** non *om.* M sed] et P **3** in] et R perseuerentia *sic* D **4** bonum *om.* DVHM *contra numerum* **5** at] ad P^ac; an HM sapienter*?* B^ar; -tiae D; -tia HM **6** uita V^1 **9** sterele, *tert.* e *ex* i *m.3,* B **10** et eluctatio] et *s.l.* B^3; et luct- HM **11** *ante* aliquid *s.l.* at R^2 magni *om.* P boni] mali DV^1 **12** quod HM dicimus HM at] ac HM **13** diuitiae B potestatus D, -testates, *alt.* e *in ras.,* V; potestas*?* P^ac at] ad P^ac HM **14–15** num honorem num memoria *(sic) s.l.* B^3 *(in mg. inf. habuit m.1, sed nunc eras.)* **15** at] ad V^ac P^ac HM *ante* non *eras.* s V **16** et inuisa] quae est i. B **17** id *om.* B ex *s.l.* V^2 **18** nequeat] at *s.l.* B^2 nec *om.* D, *in mg.* V^2 alter H^1 **19** sum R^1 uirtutis sit P **20** et] sed HM ut neque] utque HM dici B^1 *(corr.* B^3*)* HM quic[quam] *(macula; cf. 3, 12, 9–10)* B **21** quid *macula periit; deinde s.l.* quin B^3 officio P^1, *corr.* P^2

tunt? nam uoluptates opes potentias honores eaque omnia quae pro bonis habentur non concupiscere, non appetere, non amare, quod ceteri faciunt uicti cupiditate, id est profecto uirtus. aliud 15 ergo sublimius atque praeclarius efficit nec frustra his praesen-
5 tibus bonis reluctatur, nisi quod maiora et ueriora desiderat. non desperemus inueniri posse, modo uerset se cogitatio in om- 16 207 nia; neque enim leuia aut ludicra petuntur praemia.

12. Sed quaeritur, quid sit propter quod nascimur, quid 1 efficiat uirtus. possumus sic inuestigare: duo sunt ex quibus ho-
10 mo constat, animus et corpus. multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia, sicut est ipsa uirtus; quae quotiens ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo nominatur. quoniam igitur utrique subiacet fortitudo, utrique 2 proposita dimicatio est et utrique ex dimicatione uictoria. corpus
15 quia solidum est et comprehensibile, cum solidis et comprehensibilibus confligat necesse est, animus autem quia tenuis est et inuisibilis, cum iis congreditur hostibus, qui uideri tangique non possunt. qui sunt autem hostes animi nisi cupiditates uitia 3 peccata? quae si uicerit uirtus ac fugauerit, immaculatus erit
20 animus ac purus. unde igitur colligi potest, quid efficiat animi 4 fortitudo? nimirum ex coniuncto et pari, hoc est ex corporis

1–2 potentias ... concupiscere *om.* P **2** concupiscere] cupere B **3** uirtus *codd., Hm, Buen (dubitanter);* -tutis *Parrhasius (1509), alii, Br; cf. Hofmann–Szantyr 442* **4** praeclarus H[1] praesentibus] frequent- HM **5** eluctatur HM maiore V[1] *(D deest)* et ueriora *om.* P **6** inuenire M **8** sed *codd., def. Buen;* si *et uirgulam post* uirtus *Hm, Br* quaeramus B **9** efficit HM uir[tus] D*;* uitus V[1] P[ac] *(*r *s.l.,* it *in ras.)* inuestigare] inuenire B **10** propriae animi DVH[ar] M, -ie a. H[pr] R multa] m. sunt R **11** proprie DH[pr] R, -iae VH[ar] M **13** utique B[1] *(corr.* B[2]*);* ubique R[1], utrobique R[2] subiacet] s. et HM **14** disposita HM ex *s.l.* P **15** et *post* est *om.* R **16** quia tenuis] quatenus V[ac] *(*D *inc.)* est *ante* et *om.* B **17** iis R[1], hiis R[2], his *cet.* **18** hostis V animi *(alt.* i *ex* a*) post finem lin.* D[2] nisi *om.* HM **20** quideficiat D*;* q. efficit HM **21** fortitudo] turpi- P[1], *corr.* P[3] coniuncti H[1] ex] et HM

fortitudine. quod cum in aliquam congressionem certamenque
uenerit, quid aliud ex uictoria quam uitam petit? siue enim cum
5 homine siue cum bestia dimices, pro salute certatur. ergo ut
corpus uincendo id adsequitur, ut non intereat, sic et animus, ut
permaneat, et sicut corpus ab hostibus suis uictum morte mul- 5
6 tatur, ita superatus a uitiis animus moriatur necesse est. quid
ergo intererit inter animi et corporis dimicationem nisi quod
7 corpus temporalem uitam expetit, animus sempiternam? si ergo
208 uirtus per se ipsam beata non est, quoniam in perferendis ut dixi
malis tota uis eius est, si omnia quae pro bonis concupiscuntur 10
neglegit, si summus eius gradus ad mortem patet, quandoqui-
dem uitam quae optatur a ceteris saepe respuit mortemque quam
ceteri timent fortiter suscipit, si necesse est ut aliquid ex se
magni boni pariat, quia suscepti et superati usque ad mortem
8 labores sine praemio esse non possunt, si nullum praemium 15
quod ea dignum sit reperitur in terra, quandoquidem cuncta quae
fragilia et caduca sunt spernit, quid aliud restat nisi ut caeleste
aliquid efficiat, quia terrena uniuersa contemnit, et ad altiora
nitatur, quia humilia despicit? id uero nihil potest esse aliud
9 quam immortalitas. merito ergo philosophorum non obscurus 20

Epit.: 3, 12, 7–8] 30, 1

9 dixi] 3, 11, 9

Auct.: **20** § 9] *cf.* Cic. ac. 2, 129

1 fortitudinem P[1], *corr.* P[3] in *om.* V *(*D *deest)* certamen B **3** dimicet HM **4** id *om.* DV **5** pereat M[ac] uictus B **6** superatis*?* D a *om.* V *(*D *deest)* **7** interest B **9** se *s.l.* B ipsa BPHM **10** est eius HM **11** si *s.l.* B[3] ad *s.l.* P **12** uita D[1] V[1]*;* ista B[1], *corr.* B[3] qua D[1] V[1] optantur B[1], *corr.* B[3] qua D[ac] **13** si *eras.* M*;* sic R **14** pareat DV[1] suscepti] sustenti DV separati HM **16** quod] quam D[1] V[1] repperietur B **17** sint DV aliud *om.* B caelestia M **18** ad *om.* B **19** nititur HM humili P[ac]*;* humiliora B dispicit BP*;* respicit D[1], -spuit D[2] **20** opscuris DV[1]

Euclides, qui fuit Megaricorum conditor disciplinae, dissentiens
a ceteris id esse dixit summum bonum, quod simile sit et idem
semper. intellexit profecto quae sit natura summi boni, licet id 10
non explicauerit, quid sit; id est autem immortalitas nec aliud
5 omnino quidquam, quia sola nec imminui nec augeri nec im-
mutari potest. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur 11
nullum esse aliud uirtutis praemium quam immortalitatem. lau-
dans enim uirtutem in eo libro, quem de immatura morte con-
scripsit, 'una' inquit 'res est uirtus, quae nos immortalitate do-
10 nare possit et pares diis facere.' sed et Stoici, quos secutus est, 12 *209*
negant sine uirtute effici posse quemquam beatum. ergo uirtutis
praemium beata uita est, si uirtus, ut recte dictum est, beatam
uitam facit. non est igitur ut aiunt propter se ipsam uirtus 13
expetenda, sed propter uitam beatam, quae uirtutem necessario
15 sequitur. quod argumentum docere eos potuit, quod esset sum- 14
mum bonum. haec autem uita praesens et corporalis beata esse
non potest, quia malis est subiecta per corpus. Epicurus deum 15
beatum et incorruptum uocat, quia sempiternus est. beatitudo
enim perfecta esse debet, ut nihil sit quod eam uexare aut mi-
20 nuere aut immutare possit, nec aliter quidquam existimari be- 16
atum potest nisi fuerit incorruptum. incorruptum autem nihil est

Epit.: 3, 12, 16–19] 30, 2–3

Auct.: **9–10** Sen. frg. 27 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 160–163*
10 Stoici] SVF III 47 **17** Epicurus] frg. 360 Usener

1 dissentens D[1] V[1] **2** s[imile] *(macula; cf. 3, 11, 13–14)* B
3 in[tellex]it B id *om.* P **4** quod P est *om.* R[1], *post* autem *s.l.* R[2]
5 mutari B **6** feteretur D[ac] V[1] **7** alium B immrtalitatis V[1]
8 quam V[ac] conscribit DV **9** nos in inmortalitatem HM[ar]
dona D[1] V[1] **11** officii D[ac] V[1] P[ac] **13** ipsa BHM **14** beatam
om. P **16** corporis DV *ante* beata *exp.* uita P **17** per corpus]
er corp *in ras. m.3, post* s *2–4 litt. eras.* B **18** et *om.* HM
19 eam] ex ea HM inminuere HMR *(imm-)* **20** aut] au *in ras.*
D*;* reat V[1] inmutari B[ac] aestimari, *pr.* a *s.l. m.2,* B
21 *alt.* incorruptum *s.l. m.3 ut uid.* B

nisi quod est immortale. sola ergo immortalitas beata est, quia
17 corrumpi ac dissolui non potest. quodsi cadit in hominem
uirtus, quod negare nullus potest, cadit et beatitudo; non potest
enim fieri, ut sit miser, qui uirtute est praeditus. si cadit beati-
tudo, ergo et immortalitas cadit in hominem, quae beata est. 5
18 summum igitur bonum sola immortalitas inuenitur, quia nec
aliud animal nec corpus attingit nec potest cuiquam sine scientia
19 et uirtute, id est sine dei cognitione ac iustitia prouenire. cuius
appetitio quam recta, quam uera sit, ipsa uitae huiusce cupiditas
210 indicat, quae licet sit temporalis et labore plenissima, expetitur 10
tamen ab omnibus et optatur; hanc enim tam senes quam pueri,
tam reges quam infimi, tam denique sapientes quam stulti cu-
20 piunt. tanti est, ut Anaxagorae uisum est, contemplatio caeli ac
21 lucis ipsius, ut quascumque miserias libeat sustinere. cum igi-
tur laboriosa haec et breuis uita non tantum hominum, sed etiam 15
ceterarum animantium consensu magnum bonum esse ducatur,
manifestum est eandem summum ac perfectum fieri bonum, si
22 et fine careat et omni malo. denique nemo umquam extitisset,
qui hanc ipsam breuem contemneret aut subiret, nisi spe uitae
longioris. nam illi qui pro salute ciuium uoluntariae se neci ob- 20
tulerunt, sicut Thebis Menoeceus, Athenis Codrus, Romae Cur-

Auct.: **13** Anaxagorae] *u. supra 3, 9, 4* **21–p. 239, 1** Thebis . . . Codrus] *cf.* Cic. Tusc. 1, 116*;* Romae . . . duo] *cf.* Val. Max. 5, 6, 2. 5–6

1 nisi *s.l.* P[2] sola *om.* DV **2** homine V **3** cadet HMR **4** ut sit *om.* M sit] si P[1], *corr.* P[3] cadet H*;* cadit et R **5** et *om.* DV **5–6** cadit in . . . immortalitas *in mg. inf.* V **6** quia *om.* P[1], *s.l.* quae P[2] **7** scientia et] scientiae DVP[1] *(corr.* P[3]*)* **9** quam recta *om.* P ipsi DV[1]*;* ipsius V[2] huius *(*ce *exp.)* D **10** expetitur] et p- V[ac] **12** reges] res H[1] infirmi H[ar] M capiunt B **15** hac M et *om.* HM **16** consensum HM[ar] esse bonum HM **17** eadem HM eandem . . . perfectum *om.* P perfecti R[ac] **18** extitit B **19** aut] ac HM subiret ⟨mortem⟩ *edd., Br male cl. epit. 30, 1; trad. def. Win* spes HM **20** nam *ex* quam*?* B[3] qui *om.* V *(*D *deest)* uoluntaria est seneci V *(*D *deest)* **21** menoechеus PM, meneceus R *(in* D *extat* | cus*)* athonis R[1]

tius et Mures duo, numquam mortem uitae commodis praetulissent, nisi se immortalitatem opinione ciuium consequi putauissent. qui tametsi nescierunt immortalitatis uiam, res eos tamen non fefellit. 23 si enim uirtus diuitias et opes ideo contemnit, quia 5 fragiles sunt, uoluptates ideo, quia breues, ergo et uitam fragilem breuemque ideo contemnit, ut solidam et perpetuam consequatur. 24 ipsa igitur cogitatio per ordinem gradiens et uniuersa considerans perducit nos ad eximium illud ac singulare cuius causa nascimur bonum. 25 quod si fecissent philosophi, non quod 10 semel apprehenderant tueri pertinaciter maluissent, profecto peruenissent ad uerum hoc, ut ostendi modo. quod si non fuit eorum, qui caelestes animas una cum corporibus extinguunt, illi tamen, qui de immortalitate animae disputant, intellegere debuerunt ideo propositam nobis esse uirtutem, ut perdomitis li- *211* 15 bidinibus rerumque terrestrium cupiditate superata purae ac uictrices animae ad deum id est ad originem suam reuertantur. 26 idcirco enim soli animantium ad aspectum caeli erecti sumus, ut summum bonum nostrum in summo esse credamus, 27 ideo religionem soli capimus, ut ex hoc sciamus humanum spiritum 20 non esse mortalem, quod deum qui est immortalis et desiderat et agnoscit. 28 igitur ex omnibus philosophis qui aut scientiam pro summo bono aut uirtutem sunt amplexi, tenuerunt quidem ueritatis uiam, sed non peruenerunt ad summum. 29 haec enim duo

Epit.: 3, 12, 24–27] *cf.* 30, 3 ad hanc . . . 4 adsequamur

1 mures *exp., s.l.* marii *m. post.* R*;* mucius, *ante* c *eras.* r, B *sup.* duo *add.* uel qui V[2] **2** nisi se *om.* V[1], *in mg.* uel nisi V[2] *(in* D *extat* nisi *s.l. m.2?)* opinione] de o. B **3** tametsi BR*;* tamenetsi *cet., Br, Win* **4–6** quia . . . uoluptates quia *(om.* ideo*)* breues . . . ideo contempnit *in mg. inf.* P[2] **7** ipsa igitur *ex* igitur P[3] *ante* ordinem *1 litt. eras.* P **8** ac] et DV **9** causam B[ar] non DVR[1]*;* si n. BP*;* et n. HMR[2] **10** adpraehenderunt HM **12** *post* una *1–2 litt. eras.* V *(*D *deest)* extingunt BDVHMR*; cf. 6, 1, 9* **15** ac *om.* R **17** ad] id HM **19** capiamus R[ar] **20** mortale HM

sunt, quae simul efficiant illud quod quaeritur: scientia id praestat, ut quomodo et quo perueniendum sit nouerimus, uirtus, ut perueniamus. alterum sine altero nihil ualet; ex scientia enim
30 uirtus, ex uirtute summum bonum nascitur. beata igitur uita, quam philosophi quaesierunt semper et quaerunt siue in cultu 5 deorum siue in philosophia, nulla est et ideo non potuit ab his reperiri, quia summum bonum non in summo quaesierunt, sed in
31 imo. summum autem quid est nisi caelum et deus, unde animus
32 oritur? imum quid nisi terra, unde corpus est? itaque licet quidam philosophi summum bonum non corpori, sed animo de- 10 derint, tamen quoniam illud ad hanc uitam rettulerunt quae cum corpore terminatur, ad corpus reuoluti sunt, cuius est omne hoc
33 tempus quod transigitur in terra. quare non immerito summum bonum non comprehenderunt, quia quidquid spectat ad corpus
34 et immortalitatis est expers, imum sit necesse est. non cadit 15 ergo in hominem beatitudo illo modo quo philosophi putaue-
212 runt, sed ita cadit, non ut tunc beatus sit, cum uiuit in corpore, quod utique ut dissoluatur corrumpi necesse est, sed tunc, cum
35 anima societate corporis liberata in solo spiritu uiuit. hoc uno beati esse in hac uita possumus, si minime beati esse uideamur, 20 si fugientes inlecebras uoluptatum solique uirtuti seruientes in omnibus miseriis laboribusque uiuamus, quae sunt exercitia et corroboramenta uirtutis, si denique asperam illam uiam diffici-

Codd.: **13** *ab* inmerito *incipit* G *p. 10 tota lecta* **21** si fugientes] *hinc redit* K *(u. p. XXI); hinc extant* BG DV P HM K R

1 quod *om.* M **2** perueniundum, *alt.* n *ex* m, P **4** uita *ex* beata B[3] **6** iis R **7** qui DV summum bonum *om.* P in *s.l.* P[3] **8** himo HM animus *s.l.* P **9** himum HM *ante* nisi *eras.* est D **10** non *om.* P sed] et P **11** ad illud DV **13** tempus] opus HM **14** expectat BGHM **15** immortalitatis . . . sit] mortale et periturum HM imum] humum G **16** ullo HM quod HMR **17** ut tunc] ut tum, *pr.* t *s.l. m.2,* H, ut cum M **18** tunc *s.l.* G **19** *post* corporis *eras.* liberis P liberati M **20** in . . . esse *om.* DV **23** corporamenta G *(*po *inc.)* DV[1] *(*uel temperamenta *s.l.* V[2]*)* R*;* corroboraramenta H[ar] uirtutum s[i]|si G illam] i *ras. ex* u, ã *m.2* V

lemque teneamus, quae nobis ad beatitudinem patefacta est.
summum igitur bonum quod beatos facit non potest esse nisi in 36
ea religione atque doctrina, cui spes immortalitatis adiuncta est.

13. Res exigere uidetur hoc loco, ut quoniam docuimus 1
5 immortalitatem esse summum bonum, id ipsum, immortalem
esse animam, comprobemus. qua de re ingens inter philoso- 2
phos disceptatio est, nec quidquam tamen explicare aut probare
potuerunt ii, qui uerum de anima sentiebant. expertes enim 3
diuinae huius eruditionis nec argumenta uera quibus uincerent
10 attulerunt nec testimonia quibus probarent. sed opportunius hanc
quaestionem tractabimus in ultimo libro, cum de uita beata no-
bis erit disserendum. superest pars illa philosophiae tertia 4
quam uocant λογικήν, in qua tota dialectica et omnis loquendi
ratio continetur. hanc diuina eruditio non desiderat, quia non in 5 *213*
15 lingua, sed in corde sapientia est nec interest, quali utare ser-
mone. res enim, non uerba quaeruntur. et nos non de gramma-
tico aut oratore, quorum scientia est quomodo loqui deceat, sed
de sapiente disserimus, cuius doctrina est quomodo uiuere

Epit.: 3, 13, 1–3] 30, 4 de . . . disseremus 4 . . . 5 sermone] 30, 5

11 in ultimo libro] 7, 8, 1 – 13, 11

Codd.: **10** *in* sed op| *desinit* G *p. 10; seq. p. 9, in qua nihil legitur; ceterum extant* B DV P HM K R **16** *a* uerba *usque ad § 7* philo| *in* K *p. 61*[a] *parte folii abscissa linearum partes dext. desunt*

2 beatos *om.* DV **3** cuius HM immortalitati K **4** exige D[ac] **5** id] i *sup. eras. litt.* V, ad D*;* eo HMK ipso HMK immortale P[2] *(*m *final. del.)* K*;* -litatem DM[ar] **6** animum G*; om.* P comprobamus H[1] M[ac] ingenus R[ar] **8** ii *edd.,* hii BG, hi *cet. (in* R hi *ex* ii*?)* qui *om.* DV uero D sentiebat K expers K **9** traditionis HM **10** oportunus V[1] **11** cum *s.l.* B[3] **12** philosophiae] -phi ac K tertiae R **13** quam uocant *s.l.* P[2] **14** traditio HM **15** corda M quali *ex* siali B[3] utare] e *exp.* P*;* utar R sermo B[1] *(corr.* B[3]*);* sermonem HM **16** res] r *in ras., sup.* s *eras.* m*?* B **17** aut] a. ex HM debeat HM

6 oporteat. quodsi neque physica illa ratio necessaria est neque haec logica, quia beatum facere non possunt, restat ut in sola ethica totius philosophiae uis contineatur; ad quam se abiectis
7 omnibus Socrates contulisse dicitur. in qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum cuius ca- 5 piendi gratia generati sumus non comprehenderunt, apparet falsam et inanem esse omnem philosophiam, quia nec instruit ad iustitiae munera nec officium hominis rationemque consummat.
8 sciant igitur errare se qui philosophiam putant esse sapientiam; non trahantur auctoritate cuiusquam, sed ueritati potius et faue- 10 ant et accedant. nullus hic temeritati locus est, in aeternum stultitiae poena subeunda est, si aut persona inanis aut opinio falsa
9 deceperit. homo autem, qualiscumque est, si sibi credit hoc est si homini credit, ut non dicam stultus, qui suum non uideat errorem, certe adrogans est, qui sibi audeat uindicare quod hu- 15
10 mana condicio non recipit. ipse ille Romanae linguae summus auctor quantum fallatur, licet ex illa sententia peruidere: qui 214 cum in libris officiorum 'philosophiam nihil aliud esse' dixisset

Epit.: 6–7] 30, 6 3, 13, 9–10] 26, 2 sapientia . . . sapientia*; cf.* 29, 6

5 docui] 3, 7, 1 – 8, 42

Auct.: **3–4** ad . . . dicitur] *cf.* Cic. Tusc. 5, 10 **18–p. 243, 12** Cic. off. 2, 5 sq.*; cf.* 1, 153

1 *post* fysica *del.* est D **3** ethica *s.l.* P **5** errare VP *(*D *deest)* capiendi] a *ex* u*?* B[3] **6** sunt DV **7** esse et inanem B **7–9** quia nec . . . qui philosophiam *bis, pr. eras.* K **7** nec *post* quia *om.* R **8** omnis M confirmat B[3] *(*fir *ex* sum*?)* P **9** errasse BHMK se *om.* HM **10** et *post* potius *om.* R fabeant HM **11** cedant, ac *eras.*, B hic *s.l.* P[3], *om.* DV temeritati *ex* -merari*?* B[3]*;* -tatis DV est locus K*;* est *om.* DV stultitiae] iustitiae DV **12** si autem H[ar] opinio] immo o. HM **13** est *om.* HMK si *s.l.* VP[3] **13–14** hoc . . . credit *s.l. m.3 ut uid.* B **14** si *om.* PHMK **15** est] et R **16** recepit VHMK *(*D *deest)* ille ipse HMK **18** philosophia K esse *om.* P dixerit P

'quam studium sapientiae, ipsam autem sapientiam rerum diuinarum et humanarum scientiam', tum adiecit: 'cuius studium qui uituperat, haud sane intellego, quidnam sit quod laudandum putet. 11 nam si oblectatio quaeritur animi requiesque curarum,
5 quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt quod spectet et ualeat ad bene beateque uiuendum? siue ratio constantiae uirtutisque ducitur, aut haec est ars aut nulla omnino, per quam eas adsequamur. nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum
10 est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. si autem est aliqua disciplina uirtutis, ubi ea quaeretur, cum ab isto discendi genere discesseris?' 12 equidem tametsi operam dederim, ut quantulamcumque dicendi adsequerer facultatem propter studium docendi, tamen eloquens numquam
15 fui, quippe qui forum ne attigerim quidem. sed necesse est ipsa me faciat causae bonitas eloquentem, ad quam diserte copioseque defendendam scientia diuinitatis et ipsa ueritas sufficit. 13 *215* uellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere, ut uir

Codd.: **1** *ab* ipsam *ad § 11* rerum K *p. 61ᵇ folii parte abscissa deest*

2 dum HM cuius] *ante* i *eras.* m*?* B **3** haut BP *(*t *pro* d *m.3);* aut HM*; spatio relicto om.* R*; cf. 5, 10, 8* sanae B[ar] quin nam HM quod *in mg.* V[2], *om.* D **4** si] siue *codd. Cic.* requiesaeque B[ar] **5** anquirunt D *(extat* an*)* V *ut codd. Cic.*; inq- BHM*;* adq- PR **6** expectet B et] aut *s.l.* B[2] siue] si uero, ro *s.l. m.3,* P **7** uirtutis quae M *sup.* ducitur *hoc* uel disertur V[2]*;* dicitur M ars est *codd. Cic.* nullo DV[ac] P[1] *(corr.* P[3]*)* **8** adsequimur V *(*D *deest)* **9** minimarum] inim- DV*;* m. rerum R siue V *(*D *deest)* **10** parum considerate *om.* P eloquentium P **11** disciplina *in mg.* V[2], *om.* D quaeritur HM **12** isto] hoc *codd. Cic.* generis D[ac] V[1] et quidem B **13** quantulumcumque D *(extat* umcumque*)* V **14** docendi] dic- V *(*D *deest)* tamen *om.* P numquam eloquens HMK **15** attingerim DV **15–16** ipsam efficiat P[ac] HM **16** bonitatis M ad quam] atque ad H, atque M disserte B[ar] HM **17** scientiam B[ar] P[1] *(corr.* P[3]*)* K[1]*;* sententiam HM **18** paulisper ciceronem HMK resurgere HM

eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur: primum quidnam sit quod laudandum putet qui uituperat id studium quod uocatur philosophia; deinde neque illam esse artem qua uirtus et iustitia discatur nec aliam ullam, sicut putauit; postremo quoniam est uirtutis disciplina, ubi quaerenda sit, cum ab 5 illo discendi genere discesseris, quod ille non audiendi discendique gratia quaerebat. a quo enim posset audire, cum sciret id 14 nemo? sed ut in causis facere solebat, interrogatione uoluit urguere ad confessionemque perducere, tamquam confideret responderi prorsus nihil posse, quominus philosophia esset ma- 10 gistra uirtutis. quod quidem in Tusculanis disputationibus aperte professus est ad eam ipsam conuersa oratione, tamquam se de-15 clamatorio dicendi genere iactaret: 'o ⟨uitae⟩ philosophia dux' inquit 'o uirtutis indagatrix expultrixque uitiorum! quid non modo nos, sed omnino uita hominum sine te esse potuisset? tu 15 16 inuentrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti'; quasi uero aliquid per se ipsa sentiret ac non potius ille laudandus

Auct.: **13–16** Cic. Tusc. 5, 5 *(om.* tu urbis . . . iunxisti*)*

Codd.: **6** *a* discendique *ad § 15* expul | K *p. 62^a folio abscisso deest*

1 deserto D[1] V[1] **2** quin nam HM putent P[1], *corr.* P[3] id *om.* B **3** quia P[ac] H[ar] **4** sicut] ut P*;* sic K **5** *ante* ubi *s.l.* quae B[2] **6** descendi genere R[1]*;* querendi g. K discendiue R **7** quaerebat] fereb- P adire D[1] V[1] consciret D*;* cum scieret P[1], *corr.* P[3] **8** nemo sed ut *bis,* s. u. n. *del. m.3* P **9** urguere BDVP[1], -gere P[3] HMR*; u. ind. form.* **10** prorsum B **11** quo DV[1] disputationibus] uirtutibus HM **12** conuersam orationem B*;* -so o. D[ac] V[ac]*;* -sa orationem HM*;* conuersationem R **13** lactaret V[1] uitae *ex Cic. add. edd.; ft. Lact. incuria omisit uel non legit in suo Cic.* **14** o *om.* BPR uirtutis] ueritatis HM expultrixque BP[3] R*;* excult- DVP[1]*;* ult- HM*; in* K *extat* | trixque*; uariant et codd. Cic.; cf. Thes. V 2, 1512, 73–78* quis *ex* quid D[2] **15** nos sed] nosse B*;* nosset HM potuisset] potui sed B[1] *(corr.* B[3]*);* puto isset D[1] V[1]*;* putet, *pro* u *s.l.* et, isset *del.,* D[2]*; om.* K **16** legum *om.* P **17** se *s.l.* B ipsam HMK

esset qui eam tribuit. potuit eodem modo gratias agere cibo et potui, quod sine his rebus constare uita non possit, in quibus ut sensus ita beneficii nihil est. atquin ut illa corporis alimenta sunt, sic animae sapientia. *216*

5 14. Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat qui sapientiam primus inuenit, sed hoc inepte, quod ab homine inuentam putauit; quasi uero illam alicubi iacentem homo ille quem laudabat inuenerit tamquam 'tibias ad fontem', ut poetae aiunt. quodsi repertorem sapientiae ut deum laudauit – ita enim dicit: 1 2

10 'nemo ut opinor, erit mortali corpore cretus.
nam si, ut ipsa petit maiestas cognita rerum,
dicendum est, deus ille fuit, deus, inclyte Memmi' –,

tamen non erat sic laudandus deus, quod sapientiam inuenerit, sed quod hominem fecerit qui posset capere sapientiam; minuit 15 enim laudem qui partem laudat ex toto. sed ille ut hominem laudauit, qui tamen ob id ipsum deberet pro deo haberi, quod sapere inuenerit. nam sic ait: 3 4

'nonne decebit
hunc hominem numero diuum dignarier esse?'

20 unde apparet aut Pythagoram uoluisse laudare, qui se primus ut 5

Auct.: **8** poetae] *cf.* Ou. fast. 6, 701–704 **10–12** Lucr. 5, 6–8 **18–19** *ibid.* 5, 50 sq.

Codd.: **16** *a* deberet *ad § 6* magna si *in* K *p.* 62^b *folii parte abscissa linearum partes sin. desunt; ceterum extant* B DV P HM R

1 potuit . . . cibo et *bis* DV *(*t eodem . . . cibo et potui *del.* V[2]*)* **2** hiis P[ar], is R uita constare B posset B in quibus *bis, pr. del. m.3,* P **3** adquin BHM, atqui K sunt *om.* DV **5** eum *om.* HM **6** hoc] in eo B **7** illicubi H **8** inuenit HM tibias] uas P **10** immortali P creatus HM **11** sicut HM **12** dicendus, s *eras.,* B inclyte BPHMR *ut codd. Lucr., Le,* -clute DV[1] *edd., Br,* -clite V[2] K Memmi] meinmi HM **13** quod] quod sic*,* c *s.l. m.2,* B **14** possit P **17** nam *om.* HM **19** dignari uerum esse HM **19–20** esse unde] esseum de D[1] V[1] *(post* esse *ins. m.2* t*, sed postea eras. uid.)* **20** primus] prucius *sic* D

dixi philosophum nominauit, aut Milesium Thalen, qui de rerum
217 6 natura primus traditur disputasse. ita dum hominem quaerit
extollere, rem ipsam depressit; non est enim magna, si ab homi-
7 ne potuit inueniri. uerum potest ut poetae dari uenia. at ille
idem perfectus orator, idem summus philosophus, ne Graecos 5
reprehendam quorum leuitatem semper accusat et tamen sequi-
tur, ipsam sapientiam, quam alias 'donum' alias 'inuentum de-
8 orum' uocat, poetice figuratam laudat in faciem. grauiter etiam
queritur extitisse aliquos qui eam uituperarent. 'quisquamne' in-
quit 'uituperare uitae parentem et hoc parricidio se inquinare 10
9 audeat et tam impie ingratus esse?' nos ergo, Marce Tulli,
parricidae sumus et insuendi te iudice in culleum, qui philoso-
10 phiam negamus 'parentem' esse 'uitae', an tu, qui aduersus
deum tam impie ingratus es, non hunc cuius effigiem ueneraris

1 dixi] 3, 2, 6*; ad* Thalen *cf.* 1, 5, 16

Auct.: **7–8** Cic. Tusc. 1, 64 **9–11** ibid. 5, 6

Codd.: **3** *ab* | ne potuit *extat* K *p. 63 integra*

1 philosophorum BHM talem HM **2** naturam *ut uid.* B[ar] traditur] dicitur B disputasse et *ex* -tasset D[2] ita dum *om.* D, sed *(in ras. m.2?)* d. V quaerit] t *in ras. m.3* B **3** depressisti, *sola* i *final. eras.,* B **4** uerum . . . ut] uerum *tantum* HM*;* p. ut uerum K ueniam P[1] *(corr.* P[3]) H[ar] M*; deinde* potest HM ille *ex* illa*?* B **5** *pr.* idem] idest V[1] filosofos DV[1] ne] nec H*;* et B **6** repraehendit, *post* d *eras.* a, B quos P leuitatis, is *s.l. pro del.* em *m.3?,* P **7** donum] domum D[ac]*;* deum B **8** uocant DV[1], -cauit V[2] poeticae *(*a *eras.)* uocat B poeticae *(*-ce K*)* figuratum HMK etiam *om.* HM **9** queritur P[3] H[pr] K, quaer- P[1] H[ar] *cet.* eos uituperent HM **9–10** uituperare quisquamne *codd. Cic.* **10** uituperare *om.* P se inquinare se, *pr.* se *eras.,* B **11** audet B *ut codd. Cic., Br dubitanter* Marce] m̃ DVP, m· R[1] **12** summus P[ac] R[ar] culeum V[ac] P[ac] *(*D *deest)* **13** negamus *in mg.* V[2], *om.* D *spatio indice* aduersum *ex* diuersum B[3] **14** tantam P[1], *corr.* P[3] es *om.* V *(2 litt. eras.)* P *(*D *inc.)* ueneratis B[1], *corr.* B[3]*;* -rari R

in Capitolio sedentem, sed illum qui mundum fecit hominemque generauit, qui sapientiam quoque ipsam inter cetera caelestia sua beneficia largitus est? 'magistram' tu 'uirtutis' aut 'parentem uitae' uocas? ad quam si quis accesserit, multo sit incertior
5 necesse est quam prius fuerit. cuius enim uirtutis? quae ipsa 11 *218*
ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. cuius uitae? cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti quam constituerint, quomodo uiui deceat. cuius 'ueritatis indagatricem' profiteri potes, qui saepe testaris, 'cum tanta multitudo fuerit
10 philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem'? quid ergo te 'magistra' illa 'uitae' docuit? an ut potentissimum 12
consulem maledictis incesseres eumque hostem patriae uenenatis orationibus faceres? sed omittamus illa, quae possunt excusari fortunae nomine. studuisti nempe philosophiae et quidem sic, 13
15 ut nullus umquam diligentius, quippe qui omnes cognoueris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamque ipsam Latinis litteris

Auct.: **8** *cf. 3, 13, 15* **9–10** *ex* Cic. Tusc. 2, 51 *et* orat. 18 *(de disertis et eloquente) conflatum uid.; cf. etiam Heck, Eos 75, 1987, 344 n. 37* **11** *cf. 3, 13, 15. 15, 10* **16** ipse] Cic. nat. deor. 1, 6. diu. 2, 1. *al.*

Codd.: **4** *a* uoces *incipit* G *p. 96, in qua plura usque ad § 11* ubi *et ex § 13 paucae litt. leguntur* **10** *a* |pientem tamen *redit* S *(fol. 62r; u. p. XXII); hinc extant* BG DV P HM KS R

1 illi Hac R1 *(post alt.* i *eras.* m*?)* **2** quoque *ex* quo P2*;* quodque Har M **3** magistram tu uirtutis] tu *om.* P*;* magistratum u. B*;* magistrum u. tu K aut *ex* ut B3 **4** uoces BG ad] at Pac*;* aut M quem B **5** prius] primum BG cuius *om.* V *(*D *inc.)* **6** sita] sit aut B*;* sit an, n *s.l. m.2,* R **7** constituerit V *(*D *inc.)* **8** *ante* uiui *exp.* deceat D*;* uiuere *ex* uiui R2 doceat V1*;* deceat aut *(s.l. m.3)* P*;* -ceant Mar **9** potest Bar HMKRar **10** adhuc extitisse HMKS **11** qui V1 *(*D *deest)* magistram Sac uita edocuit KS potissimum B **12** ingessereumque, g *ex* c *m.2,* eum *ex* sem*? m.3,* B **13** orationibus] oni *in ras. m.3* B illam Pac excusare DV1 **14** studuisti *ex* studiustis B et quidem] nomine HM*; om.* KS **14–15** sic ut] nullusicut D*;* sic S **15** qui *s.l.* H2 omnis DV1 R1 **16** sic KS ipse *om.* P

14 inlustraueris imitatoremque te Platonis ostenderis. cedo igitur quid didiceris aut in qua secta ueritatem deprehenderis. in Aca-
15 demia scilicet, quam secutus es, quam probasti. at haec nihil docet nisi ut scias te nihil scire. tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad uitam; haec tua uerba sunt: 5
219 'mihi autem non modo ad sapientiam caeci uidemur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni uideantur, hebetes et obtunsi.'
16 si ergo philosophia uitae magistra est, cur tibi ipse caecus et hebes et obtunsus uidebare, quem oportuit illa docente et sentire
17 et sapere et in clarissima luce uersari? at quam confisus fueris 10 philosophiae ueritate, docent ad filium composita praecepta, quibus mones 'philosophiae quidem praecepta noscenda, uiuen-
18 dum autem esse ciuiliter'. quid tam repugnans dici potest? si noscenda sunt praecepta philosophiae, ideo utique noscenda sunt, ut recte sapienterque uiuamus, uel si ciuiliter uiuendum est, 15 non est igitur philosophia sapientia, siquidem melius est ciuiliter
19 quam philosophe uiuere. nam si sapientia est quae dicitur

Auct.: **6–7** Cic. ac. frg. 18 Müller = p. 25, 5–7 Plasberg *(1922)* **12–13** Cic. epist. frg. 8, 4 Watt

Codd.: **7** *ab* [bet]es et *incipit* G *p. 95 praeter § 17 fere tota lecta*

1 te *s.l.* H2 caedo HMK*;* cedo significat dicit *in mg. m. post.* R **2** dixeris HM in *om.* HMKS defenderis HM academica, *alt.* c *s.l.*, B **3** at] ad HMR1*;* et KSR2 **5** dici B1 *(corr.* B2*);* disci posci HM **6** mihi] nihil m. R uidentur HM **7** alia DV cerni uideantur] c. uidentur B*;* cernuntur HM haebetes, a *del. m.3,* B*;* habet V (D *inc.);* habetes MRac et] est DV obtunsi] n *del.* P3, *s.l.* R *(*opt-*)* **8** magistraest, st *m.2,* V *(*D *inc.)* **9** haebes Bac*;* hab- D uidebar HM*;* -ris R quem] et q. G*;* aequae H, atque, *antea ras.,* M docentem B *(*G *inc.)* **10** at] ad BDHMRac confusus P1, -fessus P3 R **11** ueritatem PR*;* -ti HM **12** quibus *ex* qui B3 mone D1 V1 **13** si *om.* B **14–15** praecepta . . . sunt *om.* P **15** uel . . . uiuendum est *om.* P est non *om.* G **16** melius est] e. maius BG **17** philosophe B *(*-fe*)* P, filosofe V1, -phae HM; -phiae KS, filosofiae GR1*;* filosofice V2 R2 *(*D *deest)* quae] illa q. HM

philosophia, stulte profecto uiuet qui non secundum philosophiam uiuet. si autem non stulte uiuit qui ciuiliter uiuit, sequitur ut stulte uiuat qui philosophe uiuit. tuo itaque iudicio philosophia stultitiae inanitatisque damnata est. idem in Consolatione, 20
5 id est in opere non ioculari, hanc de philosophia sententiam *220*
tulisti: 'sed nescio qui nos teneat error ac miserabilis ignoratio ueri.' ubi est ergo 'philosophiae magisterium' aut quid te docuit illa 'uitae parens', si uerum miserabiliter ignoras? quodsi haec 21
erroris ignorationisque confessio paene inuito tibi ab intimo pec-
10 tore expressa est, cur non tibi uerum fateris aliquando, philosophiam, quam tu nihil docentem in caelum laudibus extulisti, 'magistram uirtutis' esse non posse?

15. Eodem ductus errore Seneca – quis enim ueram uiam 1
teneret errante Cicerone? – 'philosophia' inquit 'nihil aliud est
15 quam recta ratio uiuendi uel honeste uiuendi scientia uel ars rectae uitae agendae. non errabimus, si dixerimus philosophiam esse legem bene honesteque uiuendi, et qui dixerit illam regulam uitae, suum illi reddidit.' hic plane non respexit ad com- 2

Auct.: **6–7** Cic. consol. frg. 2 Vitelli = phil. frg. IX 8 Müller **14–18** Sen. frg. 17 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 102–105*

Codd.: **9** *in* pectore ex | *desinit* G *p. 95; extant* B DV P HM KS R

1 prouecto KS uiuit P **1–2** qui ... stulte uiuit *om.* P **1** non secundum philosophiam] ciuiliter HM philosophia KS **2** si] sicut K, sic S non stulte] sapienter HM stultae G uiuit] *utroque loco* uiuet BGHM*; post alt. add.* si autem sapienter uiuet qui ciuiliter uiuet KS **3** uiuat] uiuit D[1] V philosophe P, filosofe BGV[1], -phae HMK *(in* D *extat* fę*);* -phiae S, filosofiae R[1]*;* filosofice V[2] R[2] uiuet BG philosophie P[1], *corr.* P[3] **5** ioculariter G **6** tenet PHM **8** parens] parum D **9** paene *om.* G ab intimo *ex* antimo B[2] peccatore B **10** cur non tibi *om.* P fatearis P **11** sustulisti P **13** senecta D uitam KS **14** aliud nichil KS **15** recte HMKS uel ... uiuendi *s.l.* D **16** recte B[1] *(corr.* B[2]*)* MR **18–p. 250, 4** suum ... uitae *om.* R **18** respexerit P[1], *corr.* P[3] communem P[1], *corr.* P[2]

mune philosophiae nomen. quae cum sit in plures sectas disciplinasque diffusa nihilque habeat certi, nihil denique de quo uniuersi una mente ac uoce consentiant, quid potest esse tam falsum quam regulam uitae philosophiam nominari, in qua diuersitas praeceptorum rectum iter impediat et turbet aut legem 5 bene uiuendi, cuius capita longe dissonant, aut scientiam uitae agendae, in qua nihil aliud efficitur contraria saepe dicendo 3 quam ut nemo quidquam sciat? quaero enim utrumne Academiam philosophiam putet esse an non. negaturum non arbitror. quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam, quae ut 10 *221* omnia reddat incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem subuertit, regulam deprauat, scientiam funditus tollit. falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam et adhuc nihil 4 explicantem cadere non possunt. nulla itaque ratio uel scientia uel lex bene uiuendi nisi in hac unica et uera et caelesti sapientia 15 5 constituta est, quae philosophis fuerat ignota. nam illa terrena quoniam falsa est, uaria et multiplex sibique tota contraria est. et sicut unus est huius mundi constitutor et rector deus, una ueritas, ita unam esse ac simplicem sapientiam necesse est, quia quidquid est uerum ac bonum, id perfectum esse non potest, nisi 20 6 fuerit singulare. quodsi philosophia uitam posset instruere, nulli alii nisi philosophi essent boni, et qui eam non didicissent, 7 essent omnes semper mali. cum uero innumerabiles existant et

1 pluris D[1] V[1] HK **2** nihil habeat P denique *om.* HM **5** et *om.* P **8** enim] igitur P achademia KS **9–10** putet ... philosophiam *om.* DV **9** an non] an non sit HMKSR **10** est] esset B illorum ergo R in] quod in HM philosophia HM ut *om.* P **11** reddit P incerte H lege HM putet R[1] rationes P **13** illa *in mg.* V omnia illa KS **14** itaquae B[ar]; igitur HM **15** una HM et *post* uera *om.* P **16** nam *om.* R **17** falsa] fallax P uaria] fit u. P contra D[1] V[1] **18** mondi V[1]; modi D una *ex* uni P[3] **19** simplice K est] fuerit P **20** id *om.* S **21** singularem H[ar] M[ar] filosophiam B instituere HM **22** qui eam] e *in ras. 1–2 litt.* B[3]; quia KS **23** semper *om.* HM et *om.* BHMKS

semper extiterint qui sint aut fuerint sine ulla doctrina boni, ex
philosophis autem perraro fuerit qui aliquid in uita fecerit laude
dignum, quis est tandem, qui non uideat eos homines uirtutis,
qua ipsi egent, non esse doctores? nam si quis mores eorum 8
5 diligenter inquirat, inueniet iracundos cupidos libidinosos adro-
gantes proteruos et sub obtentu sapientiae sua uitia celantes, tum
domi facientes ea quae in scholis arguissent. mentior fortasse 9
accusandi gratia. nonne id ipsum Tullius et fatetur et queritur?
'quotus quisque' inquit 'philosophorum inuenitur qui sit ita mo-
10 ratus, ita animo ac uita constitutus, ut ratio postulat? qui disci- *222*
plinam ⟨suam⟩ non ostentationem scientiae, sed legem uitae pu-
tet? qui obtemperet ipse sibi et decretis pareat suis? uidere licet
alios tanta leuitate et iactatione, ut his fuerit non didicisse me-
lius, alios pecuniae cupidos, alios gloriae, multos libidinum ser-
15 uos, ut cum eorum uita mirabiliter pugnet oratio.' Nepos 10

Auct.: **9–15** Cic. Tusc. 2, 11 sq.

1 semperque HMKS extiterintque, que *s.l. m.2,* B*;* extiterunt DV aut] aut qui P aut fuerint *om.* HM illa HM **2** fuerint KS*;* fuiterit, *pr.* t *exp.,* D fecerit] fuerit, u *exp.,* D **3** qui est HM qui non] quin D*;* qui HM eos *om.* B omnes PKS **4** quia P[ar] mores] in m. DVP[1] *(*in *del.* P[3]*), prob. Br* eorum mores KS **5** inueniat V[1] P iracundus D[ac] cupidos] c. et M adrogantis D[1] V[1] **6** proterbos B*;* propteruos H[ar] MR*; cf. 6, 18, 11* et] et qui R ob|tentu, ob *in ras. m.3,* B celantes] -lestes, *pr.* s *exp.,* D, -letes V[1] tum] cum PHM **7** faciunt P scolis BDHMS*; u. ind. form.* arguunt P fortes se P[1], *corr.* P[2] **8** non DV *pr.* et *om.* HM quaeritur B[ar] H[ar] MKR **9** quotus] q. ergo *codd. Cic.* ita *post* sit] a B[1], *corr.* B[3] **10** ita *ante* animo] tamen B disciplinam] d. ueram P **11** ⟨suam⟩ *Buen ex Cic., Br.; cf.* B *infra* scientiae] suae sc- B legum R[ac] uitae *om.* V *(et* D *ut uid.)* **12** ipsi *codd. Cic. potiores* suis pareat *codd. Cic.* **13** alio P[1], *corr.* P[2] tantae leuitatis et iactationis V[2] ut *s.l.* P[3] his BV[2] HMKSR, is V[1] *(et* D *ut uid.), om.* P*;* iis *edd., Br; uariant codd. Cic.* **14** alios gloriae] g. nonnullos *codd. Cic.* **15** ut] at H, ad M uitia, *alt.* i *s.l. m.3?,* B*;* uitiis P

quoque Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: 'tantum abest ut ego magistram putem esse uitae philosophiam beataeque uitae perfectricem, ut nullis magis existimem opus esse magistros uiuendi quam plerisque qui in ea disputanda uersantur. uideo enim magnam partem eorum, qui in schola de pudore, de continentia praecipiant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupiditatibus uiuere.' 11 item Seneca in Exhortationibus 'plerique' inquit 'philosophorum tales sunt, diserti in conuicium suum. quos si audias in auaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium professos putes; adeo redundant ad ipsos maledicta in publicum missa. quos non aliter intueri decet quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides uenena. 12 quosdam uero nec pudor uitiorum tenet, sed patrocinia turpitudini suae fingunt, ut etiam honeste peccare uideantur.' – 223 13 'faciet sapiens' inquit idem Seneca 'etiam quae non probabit, ut etiam ad maiora transitum inueniat, nec relinquet mores bonos, sed

Auct.: **1–7** Nep. frg. 39 Marshall **8–p. 253, 4** Sen. frgg. 18–20 Haase; *cf. Lausberg, 1970, 105–120*

1 ita *om.* HM describit KS **2** ego *om.* DV uitae putem, *om.* esse, HMKS filosofiae R **3** nullius R[ar] existimem *om.* HM magistris B; -tri HM; -tro R[1], -terio R[2] **4** uiuendi] recte u. HM plerisque] s *eras.* B, *exp.* P; plur- D disputando, do *pro* da *s.l.* V[2] **5** qui *ex* quod P[2] scola DVHMS de HM, *om. cet., ft. recte (cf. St 451);* ⟨et⟩ *edd., Br* **6** argumentissime V *(in* D *extat* sime*)* **7** exorationibus DV, exortat- MKS **8** inquit] instituit V[1] sunt] sunt ut sint HM disserti B[ar] DV **9** si *s.l.* B[3] **10** perorantis DV; -ant R indicium professos] i. suum p. P; professionis i. HM; professionis i. p. KS professor D, -sso *ut uid.* V[1] **11** quos] q. nos P **12** pyxides DVKSR, pux- BHM *Br,* pixyd- P **13** patrociniae B[ar] turpitudine V[1] (D *deest),* -nis V[2] HMKSR *(s s.l. m.2?)* **14** figunt P uideatur D faciat V[1] *(D inc.)* **15** sapiens inquit *edd., Br, Heck, 1972, 197;* i. s. *codd., def. Lausberg auctis quae adferunt Hofmann–Szantyr 402* etiam] enim HM probauit BP *(D deest)* etiam *del. Lausberg ft. recte* **16** inuenit P[ac] bonos mores R *Lausberg, numero peiore*

tempori aptabit, et quibus alii utuntur in gloriam aut uoluptatem,
utetur agendae rei causa.' deinde paulo post: 'omnia quae 14
luxuriosi faciunt quaeque imperiti, faciet et sapiens, sed non
eodem modo eodemque proposito.' atquin nihil interest, quo
5 animo facias quod fecisse uitiosum est, quia facta cernuntur,
animus non uidetur. Aristippo Cyrenaicorum magistro cum 15
Laide nobili scorto fuit consuetudo. quod flagitium grauis ille
philosophiae doctor sic defendebat, ut diceret multum inter se et
ceteros Laidis amatores interesse, quod ipse haberet Laidem, alii
10 a Laide haberentur. o praeclara et bonis imitanda sapientia! 16
huic uero liberos in disciplinam dares, ut discerent habere meretricem? aliquid inter se ac perditos interesse dicebat, scilicet
quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaretur. in quo 17
plane sapientior meretrix fuit, quae philosophum habuit pro lenone, ut ad se omnis iuuentus doctoris exemplo et auctoritate *224*
corrupta sine ullo pudore concurreret. quid ergo interfuit, quo 18

Epit.: 3, 15, 15–19] 34, 7

Auct.: **6–10** Aristipp. frg. 57 F Mannebach*; cf. Lausberg 120*

Test.: **4–6** Ps. Sen. mor. 3 *(non in mon.); cf. Lausberg 118 sq.*

1 tempori . . . et] temporaplabit *(sic)* ut V *(*D *deest);* tempora a. e. HM **1–2** in . . . uoluntatem *(sic)* utatur *(*a *pro* e *s.l. m.2) in mg.* V **2** causam B **3** luxoriose V[1] *(*D *deest);* -xoria M[ac] **4** eodemque] -dem uero R atqui P[pc] *(*n *exp. m.3?)* KS*;* ad HM **5** facies P quo DV[1] fata K[ac] **6** cirenaecorum, *alt.* e *exp.,* D*;* cirenae quorum V[1], *pro* quorum *s.l.* eg corum V[2] **7** grauiter P **8** ut diceret *om.* B *ante* se *ins.* es, *s.l.* esse R[2] et *s.l.* BV[2] *(*D *deest)* **8–9** et . . . interesse *om.* R **9** laudis B[1], *corr.* B[3] laudem B[1], *corr.* B[3] **10** a *s.l.* B[3] D, *om.* V laude B[1], *corr.* B[3]*;* laidem K[1] a Laide] alia de H[ar] *(*i *eras.)* M laberentur B[1], *corr.* B[3] **11** uiro *ex* uero P[3] discederent P[1], *corr.* P[3] **12** aliqui id HM*; ante* a. *s.l.* ab eo qui R[2] **14** plane BPHM*;* tamen V *(*D *deest), edd., Br;* sane KS, *om.* R meretrix sapientior HMKS quae] q. sic, c *s.l. m.2,* V *(*D *deest)* pro leno D[1] V[1] P[1] *(corr.* P[3]*);* prole nonne HM **16** ergo *om.* P

animo philosophus ad meretricem famosissimam commearet, cum eum populus et riuales sui uiderent omnibus perditis ne-
19 quiorem? nec satis fuit ita uiuere, sed docere etiam libidines coepit ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit disserens uoluptatem corporis esse summum bonum. quae doctrina exse- 5 crabilis et pudenda non in corde philosophi, sed in sinu mere-
20 tricis est nata. nam quid ego de Cynicis loquar, quibus in propatulo coire cum coniugibus mos fuit? quid mirum si a canibus, quorum uitam imitantur, etiam uocabulum nomenque tra-
21 xerunt? nullum igitur in hac disciplina magisterium uirtutis est, 10 cum etiam illi, qui honestiora praecipiunt, aut non faciant ipsi quae suadent aut si faciunt, quod raro accidit, non disciplina eos ad rectum, sed natura producat, quae saepius etiam indoctos impellit ad laudem.

1 16. Verum enim cum se perpetuae desidiae tradant nullam- 15 que uirtutem capessant et omnem suam uitam nihil aliud quam in eloquendo peragant, quid aliud quam inertes debent putari?
2 sapientia enim nisi in aliquo actu fuerit quo uim suam exerceat, inanis et falsa est recteque Tullius ciuiles uiros, qui rem publicam gubernent, qui urbes aut nouas constituant aut constitutas 20

Epit.: 3, 15, 20–21] 34, 6

Auct.: **3–5** Aristipp. frg. 183 B Mannebach **19** Tullius] *cf.* Cic. rep. 1, 2 sq. 11 sq.*; sunt qui §§ 2–8 Hortensio tribuant*

Test.: **7–10** Isid. orig. 8, 6, 14

Codd.: **1** *ab* animo *incipit* G *p. 94 fere tota lecta*

1 formonsissimam BG commeare KS **2** uiderunt HM **4** ac *om.* P lupanaria P[ar], lupinari H scolam BDHM*;* schola K, scola S **5** uoluntatem D[ac] V[1] **9** imitantur] tur *inc., ft. in ligatura* G **10** in *s.l.* B[3] **11** faciant BGPR[1], -iunt R[2] *cet.* **12** quae] qua D[1] V[1] accedit D[ac]*;* accidunt KS disciplina] ad d. D[ac] V[1] **13** producit BGHMKS **15** enim] etiam HM **16** omnes G nihil] ad n. BG **17** in eloquendo] ne loqu- G*;* in loqu- KSR perdant B **18** actum HM[ar] fuit *ex* fuerit V[2] **19** ciuilis D[ac] V[1] P **19–20** rem pregubernent D *(plene)* V *(compendio* p̄*); cf. 3, 17, 3*

aequitate tueantur, qui salutem libertatemque ciuium uel bonis 225
legibus uel salubribus consiliis uel iudiciis grauibus conseruent,
philosophiae doctoribus praefert. bonos enim facere oportet 3
potius quam inclusos in angulis facienda praecipere, quae ne
5 ipsi quidem faciant qui loquuntur; et quoniam se a ueris actibus
remouerunt, apparet eos exercendae linguae causa uel auocandi
gratia artem istam philosophiae repperisse. qui autem docent
tantum nec faciunt, ipsi praeceptis suis detrahunt pondus. quis
enim obtemperet, cum ipsi praeceptores doceant non obtempe-
10 rare? bonum est autem recta et honesta praecipere, sed nisi et 4
facias, mendacium est, et est incongruens atque ineptum non in
pectore, sed in labris habere bonitatem. non ergo utilitatem ex 5
philosophia, sed oblectationem petunt. quod quidem Cicero tes-
tatus est. 'profecto' inquit 'omnis istorum disputatio quamquam
15 uberrimos fontes uirtutis et scientiae continet, tamen collata cum

Auct.: **14–p. 256, 3** Cic. Hortens. frg. 55 Grilli (= phil. frg. V 42 Müller = 18 Straume–Zimmermann)*; refertur et ad* rep. *siue* 1, 1 *siue* 1, 30*; u. Heck, Eos 75, 1987, 335–351; aliter Winger, 1999, 460 n. 3080*

Codd.: **1** *in* qui sa| *desinit* G *p. 94, seq. p. 93, in qua usque ad § 3* bonos *nonnulla leguntur; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 libertatem qui D **2** iudiciis] ci *s.l.* B³ *(in* G *extat* u|dici*)* conseruentur B^ar **3** oportet facere oportet, *alt.* o. *eras.,* M **4** faciendo K, -di, i *in ras.,* S **5** ipsis V^ar faciunt PKS qui] quae KS¹, ut S² loquantur B a *s.l.* H² ueris] e *ex* i, i *ex* e *uel* o B² **6** remouerunt] re *tantum* DV¹, remouent *in mg.* V² uacandi *ex* auocandi P³*;* a. se H*;* adu- KS *edd.;* a. ⟨animi⟩ *Br; trad. def. St 234 sq.* **7** repperis R¹ **8** nec] et V¹ faciant K^ac pondus *om.* P **9** cum . . . praeceptores] eorum uerbis quorum mores P **10** sed *s.l.* D et *post* nisi *om.* HMKS **11** facies DV¹ **12** labiis BHM **13** quod quidem] quid quod idem HM **14** ipsorum HMKS quamquam] quam qui DV¹*;* quamuis *s.l.* V² **15** scientia, *s.l. ras.,* R continent B*;* -neat DV tamen] nec t. HM conlocata DV **15–p. 256, 1** cum horum BDVR, cum eorum PKS *Br (et ft. Cic.);* quorum eorum HM

horum actis perfectisque rebus uereor ne non tantum uideatur utilitatis attulisse negotiis hominum quantam oblectationem
6 otiis.' uereri quidem non debuit, cum uerum diceret, sed quasi timeret ne proditi mysterii reus a philosophis citaretur, non est
226 ausus confidenter pronuntiare quod fuit uerum, illos non ideo 5
disputare ut doceant, sed ut se oblectent in otio. qui quoniam auctores sunt rerum gerendarum nec ipsi quidquam gerunt, pro
7 loquacibus sunt habendi. sed profecto quia nihil ad uitam boni adferebant, nec ipsi decretis suis obtemperauerunt nec quisquam per tot saecula inuentus est qui eorum legibus uiueret. abicienda 10
est igitur omnis philosophia, quia non studendum sapientiae, quod fine ac modo caret, sed sapiendum est et quidem mature.
8 non enim nobis altera uita conceditur, ut cum in hac sapientiam quaeramus, in illa sapere possimus; in hac utrumque fieri necesse est. cito inueniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid per- 15
9 eat ex uita, cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam disserens circumuenitur arguta conclusione, quod cum diceret 'philosophandum non esse', nihilominus philoso-

Epit.: 3, 16, 7 abicienda . . . 8 incertus est] *cf.* 25, 7

Auct.: **16–p. 257, 2** Cic. Hortens. frg. 49 Straume–Zimmermann = 54 Grilli = phil. frg. V 12 Müller

1 actibus B uereor *ex* uero P tam B[ac] **2** utilitatis B, *om. cet.* quantum B oblectationemque HM **3** otiis] s *del.* V[2]; otio *coni. Br, plur. def. St 238* **3–4** quasi timeret *om.*, ne *s.l. m.3* P **4** rebus KS scitaretur DV **5** ausus] autem uisus B ideo *ex* adeo*?* B*;* deo DV[1] **7** sum V[1] generendarum B[1], *corr.* B[3] quidquam] qui equam KS pro] cum P **8** boni *om.* KS **11** omnis igitur B **12** quod . . . caret *om.* P finem KS, fide R et quidem] equ- HM *(*aeq-*)* maturae B[ar]*;* naturae V[1] *(*D *deest)* KS *(*-re*)* **13** concedatur K[ac] ut *om.* HM sapientia KS **14** possumus DV[1] HR **15** *post pr.* cito *s.l.* ergo R[2] nequit DV **16** uita cuius *bis,* c. u. *del. m.3,* P est *om.* HM **18**|nilhominus D, itinil ominus V[1]

phari uidebatur, quoniam philosophi est et quid in uita faciendum uel non faciendum sit disputare. nos ab hac calumnia 10
immunes ac liberi sumus qui philosophiam tollimus, quia humanae cogitationis inuentio est, sophiam defendimus, quia diui-
5 na traditio est, eamque ab omnibus suscipi oportere testamur.
ille cum philosophiam tolleret nec melius aliquid adferret, sa- 11
pientiam tollere putabatur eoque facilius de sententia pulsus est,
quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad sapientiam nasci. praeterea illud quoque argumentum contra philosophiam 12 227
10 ualet plurimum, quo idem est usus Hortensius, 'ex eo posse
intellegi philosophiam non esse sapientiam, quod principium et
origo eius appareat'. 'quando' inquit 'philosophi esse coepe- 13
runt? Thales ut opinor primus. recens haec quidem aetas; ubi
ergo apud antiquiores latuit amor iste inuestigandae ueritatis?'
15 idem Lucretius ait: 14

'denique natura haec rerum ratioque reperta est
nuper, et hanc primus cum primis ipse repertus
nunc ego sum in patrias qui possim uertere uoces.'

et Seneca 'non sunt' inquit 'mille anni, ex quo initia sapientiae 15

Auct.: **9–14** Cic. ibid. frg. 52 Straume–Zimmermann = 52 Grilli = phil. frg. V 32 Müller **16–18** Lucr. 5, 335–337 **19–p. 258, 1** Sen. frg. 21 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 120–123*

1 philosophis KS est et B *(prob. Br);* esset DVHMR*;* est PKS *recc., edd., Br* in] de P faciundum V *(*D *deest)* **2** uel non faciendum *om.* HM ab *ex* ad V² **3** immin[es] D^ac^, innunies *ut uid.* V¹ immunes ac *om.* HM **4** sophiam] philosophia *(sup.* a *eras.* ˜*)* sapientiam B*;* phy *(ante lin. m.2?)* sofiam D; philosophiam KSR *(*f *pro* ph*)* **5** oportere suscepi *sic* KS oporteret est amor D **7** putabat R **10** pririmum V¹*;* primum KS quod HM est] idest, *sed exp. m.3,* B eo *ex* quo B³ posset BV²*;* -sit V¹ *(*D *deest)* **13** tales BPH^ac^ primus *om.* P, -mis M hac *ex* haec, aetate *ex* -tas V² **15** item *ex* idem P³ **16** ratio quae VHMS *(*D *deest)* **17** haec B*;* hac PHM primus *codd. Lucr.,* -mum *codd. Lact. (in* D *extat* pri*), ft. huius errore* **18** patria H, -ae M **19** nondum *ex* non V² sunt] possunt DV¹

mota sunt.' multis igitur saeculis humanum genus sine ratione uixit. quod inridens Persius

'postquam' inquit 'sapere urbi
cum pipere et palmis uenit',

tamquam sapientia cum saporis mercibus fuerit inuecta. quae si 5 est secundum hominis naturam, cum homine ipso coeperit necesse est, si uero non est, nec capere quidem illam posset hu-
16 mana natura. sed quia recipit, a principio igitur fuisse sapien-
228 tiam necesse est. ergo philosophia quia non a principio fuit, non est eadem uera sapientia. sed uidelicet Graeci quia sacras ueri- 10 tatis litteras non attigerant, quemadmodum deprauata esset sa-
17 pientia nescierunt; et ideo cum uacare sapientia humanam uitam putarent, philosophiam commenti sunt, id est latentem atque ignotam sibi ueritatem disserendo eruere uoluerunt, quod studium per ignorantiam ueri sapientiam putauerunt. 15

1 17. Dixi de philosophia ipsa quam potui breuiter. nunc ad philosophos ueniamus, non ut cum his decertemus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atque deiectos nostro campo in-

Epit.: 3, 17, 1 – 19, 19 *passim*] 31, 1–10 3, 17, 1] 31, 1 . . . dicam

Auct.: **3–4** Pers. 6, 38 sq.

1 motas, *om.* sunt KS ratio B[ac] **2** inredens B[1], *corr.* B[3]*; cf. Thes. VII 2, 414, 37 sq.* **3** inquit] igitur P saepere B[ar]*;* saperet PHM **3–4** urbi . . . et *om.* P **4** piper et BHM uenit *om.* P **5** saporibus R si est *in fine lin.* B[3] **7** est *post* non] e. quod HM ne KR[1] *edd., Br, sed cf. 2, 5, 25* illam quidem HMKS **7–8** posse humanã naturã, ˜ *m.3,* P **8** quia *om.* HM recepit P[1] *(corr.* P[3]*)* HM sapientiam] scientiam DV **9** est *post* necesse *in fine lin.* B[2] **10** uidelicet] uellemlic- B[1], *corr.* B[3]*;* ut scilic- KS qui KS sacris DV[1] **11** attingerant DV deprauа V[1] esset] est et D **12** uacaret P **12–13** humanam . . . putarent *om.* P **14** dissoluendo P **16** de] per V[1] filosofiam V[ar] ipsa *om.* B*;* ipsam D[ac]*;* ipsi V[1] **17** ut *ante* cum *om.* KS his *ex* iis*?* R[2] hisdem certemus DV*;* his decertem P **18** diiectos KS*;* abiectos HM

sequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit quam ceterorum, non quia ueri aliquid adfert, sed quia multos populare nomen uoluptatis inuitat. nemo enim non in uitia pronus est. praeterea ut ad se multitudinem contrahat, apposita singulis quibusque moribus loquitur. desidiosum uetat litteras discere, auarum populari largitione liberat, ignauum prohibet accedere ad rem publicam, pigrum exerceri, timidum militare. inreligiosus audit deos nihil curare, inhumanus et suis commodis seruiens iubetur nihil cuiquam tribuere; omnia enim sua causa facere sapientem. fugienti turbam solitudo laudatur, qui nimium parcus est, discit aqua et polenta uitam posse tolerari. qui odit uxorem, huic enumerantur caelibatus bona, habenti malos liberos orbitas praedicatur, aduersus parentes impio, nullum uinculum esse naturae. impatienti ac delicato dolorem esse omnium malorum maximum dicitur, forti etiam in tormentis beatum esse

Auct.: **1** §§ 2–3] Epicur. frg. 553 Usener*; Id., GGA 1892, 386 = Kl. Schr. II 362 sq. §§ 2–7 Ciceronis Hortensio uindicat* **7** § 4] ibid. frg. 581 **10** fugienti . . . laudatur] frg. 571 **10–11** qui . . . tolerari] frg. 467 **11–13** qui odit . . . praedicatur] frg. 526 **13–14** aduersus . . . naturae] frg. 529 **14–p. 260, 1** impatienti . . . sapientem] frg. 401

1 disciplinam D^{ac} caelerior, a *del.,* B fuit semper B **2** adfert *(uel* aff-*) codd.,* -ferat *recc., edd., Br* B *falso lecto; cf. Hofmann–Szantyr 588* **3** uoluptatis] ac u. HM*;* pietatis V^{ac} **4** propterea KS quibuscumque B **5** moribus *om.* P loquimur D^{ac} desidiosos B^1*, corr.* B^3 litteris HM **6** prohibet *om.* KS **7** rem prepigrum D*; cf. 3, 16, 2* publicam *om.* S inreligiosis D^{ac}*;* inreliosus V^{ac} KS **7–8** inreligiosus . . . curare *om.* P **8** deus DV^1*;* deum V^2 HM inhumanus et] i. in B*;* -nu sed HM*;* -nis et KS seruiens *om.* P*;* seu- HM **9** facerem D^{ar} **10** sapientiam V^1 partus D^1 V^{ac} **11** disci P^1*, corr.* P^3 pulenta HM uita B^1*, corr.* B^3*;* uituitam DV^1 tolerare PHMKS *(*toll- HM*)* odit] dicit M uxorem] pudorem B **12** habentia malos DV^1*, alt.* a *exp., s.l.* uel amaros V^2 **13** redigatur DV^1 aduersum KS parentes *om.* D, *s.l.* V^2 impio D^1 *(*s *s.l. m. post.)* V^1 *Buen (in nota), Br;* -os V^2 *cet., edd.* **14** deligato DV^1 **15** forte V^1

6 sapientem. qui claritati ac potentiae studet, huic praecipitur reges colere, qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere.
7 ita homo astutus ex uariis diuersisque moribus circulum cogit et dum studet placere omnibus, maiore discordia secum ipse pugnauit quam inter se uniuersi. unde autem disciplina eius tota 5
8 descendat, quam originem habeat, explicandum est. uidebat Epicurus bonis aduersa semper accidere, paupertatem labores exilia carorum amissiones, malos contra beatos esse, augeri potentia, honoribus adfici; uidebat innocentiam minus tutam, scelera impune committi; uidebat sine dilectu morum, sine ordine 10 ac discrimine annorum saeuire mortem, sed alios ad senectutem peruenire, alios infantes rapi, alios iam robustos interire, alios in primo adulescentiae flore immaturis funeribus extingui, in bellis
9 meliores potius et uinci et perire. maxime autem commouebat homines in primis religiosos grauioribus malis adfici, his autem, 15
230 qui aut deos omnino neglegerent aut non pie colerent, uel minora incommoda euenire uel nulla; ipsa etiam saepe templa ful-
10 minibus conflagrare. quod Lucretius queritur, cum dicit de deo:
'tum fulmina mittat et aedes

Auct.: **1** § 6] Epicur. frg. 557 Usener **6** §§ 8–9] ibid. frg. 370 **19–p. 261, 3** Lucr. 2, 1101–1104

1 potentiae] sapientiae HM **2** molestiam] miles militiam B **3** cogit] colligit V[2] *(s.l.)* H[1] M **5** disciplina eius tota] -nae historia B tota *om.* HM **6** descendet K *(tert.* e *ex* a *m.1)* S **7** accedere H[1] **8** augere D[1] V[1] **10** delectu P[2] *(pr.* e *ex* i*)* K[2] *(*u *ex* ũ*)* S **11** seuere D[1] V[1], seueri D[2]; seru- S[1] sed . . . senectutem *om.* P **12** interisse HM **13** prima HM aduliscentiae D; adholescentia M inmaturae B[1], *corr.* B[3] **14** et *ante* uinci *s.l. m.2?* P **15** religiones KS grauibus HM his] duos KS; iis *edd., Br* **16** deo D[ac] V[1]; deum *ut uid.* D[pc] piae HMS **17** incommoda] a *s.l. pro* ę *in fine lin.* D[2] euenire] prou- B; uen- D *(init. lin.)* HMKS ipsa *s.l.* B[3] fluminibus P[1], *corr.* P[3] **18** conflagare DV, -fragla- HM, -flagla- R; -flare KS quaeritur B[ar] DV[ar] H[ar] M **19** flumina P[1], *corr.* P[3] aedis V[1] *(D deest), Br*

ipse suas disturbet et in deserta recedens
saeuiat exercens telum, quod saepe nocentes
praeterit exanimatque indignos inque merentes.'

quodsi uel exiguam ueritatis auram colligere potuisset, num- 11
5 quam diceret 'aedes' illum 'suas disturbare', cum ideo disturbet, quia non sint suae. Capitolium, quod est Romanae urbis et 12 religionis caput summum, non semel, sed saepius fulmine ictum conflagrauit. homines autem ingeniosi quid de hoc existima- 13 uerint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait 'diuinitus extitisse
10 illam flammam, non quae terrestre illud domicilium Iouis deleret, sed quae sublimius magnificentiusque deposceret'. qua 14 de re etiam in libris consulatus sui eadem dixit quae Lucretius:

'nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
ipse suas arces atque inclyta templa petiuit
15 et Capitolinis iniecit sedibus ignes.'

pertinaci ergo stultitia non modo uim maiestatemque ueri dei 15 *231* non intellexerunt, sed etiam impietatem sui erroris auxerunt, qui templum caelesti iudicio saepe damnatum restituere contra fas omne contenderint. cum haec igitur cogitaret Epicurus, earum 16

Epit.: 3, 17, 16 . . . prouidentiam] 31, 1 Epicuri . . . prouidentiam

Auct.: **9–11** Cic. Verr. II 4, 69 **13–15** Cic. diu. 1, 19. 2, 45 = carm. frg. 6, 36–38 Blänsdorf **19** §§ 16–21] Epicur. frg. 370 Usener

1 ipse] saepe *codd. Lucr.* sua P[1] *(corr.* P[3]*)* R[ac] in *om. codd. Lucr. potiores* **2** exercente HM **3** indignos inque] -osque P merentis B[1], *corr.* B[2] **4** exigua D[ac] V **5** diceret] haec d. HMKS aedis V[1] (D *deest), Br* suas] suis *(del. m.2)* s. DV disturbaret S[1]; disputare D[1] V[1] **6** sunt HMR sua HM est *s.l.* P[2] **7** sed] s. et H; et MKS flumine P[1], *corr.* P[3] **7–8** fulmineo ictu confraglauit HM **9** qui ait] quia ut KS **10** terrestres H[ar] K; caeleste B **12** dixit quae] -tque, que *eras.*, DV **13** altisonans DV stillanti HMKS **14** suas . . . inclyta] suos quondam tumulos ac *Cic. utroque loco* arcessatque DV[ar] inclita KS peti|uit *ex* pat|uit *ut uid. m.1?* B **15** aedibus BR; saed- HM **16** pertinaciter B, -ces R stulti B modo *s.l.* B[3] **17** auxerunt] adfer- B[1], auser- B[3]

rerum uelut iniquitate inductus – sic enim causam rationemque ignoranti uidebatur – existimauit nullam esse prouidentiam. 17 quod cum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendum. sic in errores inextricabiles se ipse coniecit. si enim prouidentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? 5 'nulla' inquit 'dispositio est; multa enim facta sunt aliter quam fieri debuerunt.' et inuenit homo diuinus quae reprehenderet. 18 quae singula si uacaret refellere, facile ostenderem nec sapientem hunc fuisse nec sanum. item si nulla prouidentia est, quomodo animalium corpora tam prouidenter ordinata sunt, ut sin- 10 gula quaeque membra mirabili ratione disposita sua officia 19 conseruent? 'nihil' inquit 'in procreandis animalibus prouidentiae ratio molita est. nam neque oculi ad uidendum facti sunt neque aures ad audiendum neque lingua ad loquendum neque pedes ad ambulandum, quoniam prius haec nata sunt quam esset 15 loqui uidere audire ambulare. itaque non haec ad usum nata 20 sunt, sed usus ex illis natus est.' si nulla prouidentia est, cur 232 imbres cadunt, fruges oriuntur, arbusta frondescunt? 'non' in-

Epit.: 3, 17, 17 . . . effectus est] *cf.* 31, 3 unde . . . curat

Auct.: **6–7** *ex* Lucr. 5, 195–234 *condensata uid.* **12–17** *cf.* ibid. 4, 822–857 **18–p. 263, 2** *cf.* ibid. 5, 156–194

1 ueluti HMKS iniquitatem HM si H[1] **2** nulla K **3** sibi *s.l.* H defendum V *(et* D*?)* sic *s.l.* V[2] **4** errores] e. et B[1], et *exp.* B[3] extricabiles HM coniecit] non iec- V (D *deest);* conclusit P **5** ordinatae B[ar] DV[ar] *(ut uid.)* tam *om.* DV[1], *post finem lin.* et V[2] disponite D[ac] V[1] **6** dispositio] ratio B*;* disputatio V[1] (D *deest);* dispotio P **7** reprehenderat R **8** refellere] r. et *ut uid.* D[1], -ret V[1] KS, -rem D[2] V[2] eostenderem, *pr.* e *del. m.3,* B **10** prudenter HMKS ordinata BD[2] P*;* ornati D[1], ornata *cet.* **11** membra *in mg.* P[2] **14** ad *post* aures *om.* HM neque *ante* lingua] nec P **15** essent B[1], *corr.* B[3] **16** loqui . . . ambulare] qui loqueretur uideret audiret ambularet P*;* u. aud- l. amb- *Br ft. recte; cf. anteced. et 2, 2, 15 (loqui deest opif. 6, 8; duas series exhibet Lucr.)* usus P nata sunt *om.* HMKS **18** inbres B fruges] frigores HM oriantur DV*;* o. *ex* orri- P[3] inquiunt HMKS

quit 'animantium causa ista fiunt, quoniam prouidentiae nihil prosunt, sed omnia sua sponte fieri necesse est.' 21 unde ergo nascuntur aut quomodo fiunt omnia quae geruntur? 'non est' inquit 'prouidentiae opus; sunt enim semina per inane uolitantia,
5 quibus inter se temere conglobatis uniuersa gignuntur atque concrescunt.' 22 cur igitur illa non sentimus aut cernimus? 'quia nec colorem habent' inquit 'nec calorem ullum nec odorem. saporis quoque et umoris expertia sunt et tam minuta, ut secari ac diuidi nequeant.' 23 sic eum, quia falsum in principio susceperat, con-
10 sequentium rerum necessitas ad deliramenta perduxit. ubi enim sunt aut unde ista corpuscula? cur nemo illa praeter unum Leucippum somniauit, a quo Democritus eruditus hereditatem stultitiae reliquit Epicuro? 24 quae si sunt corpuscula et quidem solida ut dicunt, sub oculos certe uenire possunt. si eadem est
15 natura omnium, quomodo res uarias efficiunt? 'uario' inquit 'ordine ac positione conueniunt sicut litterae; quae cum sint paucae, uarie tamen collocatae innumerabilia uerba conficiunt.'

Epit.: 3, 17, 21–27] 31, 4–5

Auct.: **3–6** *ex* Lucr. 1, 483–634. 2, 62–166. 1048–1066 *condensata uid.* **6** §§ 22–27] Epicur. frg. 287 Usener **6–8** quia . . . sunt] *cf.* Lucr. 2, 737 sq. 842–864 **8–9** tam . . . nequeant] *cf.* ibid. 1, 528–535. 599–618 **15–17** *cf.* ibid. 2, 478–480. 686–699

Codd.: **15** *post* omnium *ad § 33* inquit *sine distinctione uel nota transsiliunt* DV*; hinc extant* B P HM KS R

1 animantium] semper a. DV **3** egeruntur V[ar]*;* gerentur KS **4** opus *bis, alt. exp.* D uoluntantie M*;* uolantia KS **5** conglobati sunt uersa D[1] *(pro* i *s.l.* a D[2]*)* V[1] crescunt HM **7** calorem HM inquit *om.* HM colorem HM **8** et umoris] tum- DV[1], *antea in fine lin.* ac V[2]*;* et hum- KS experta B[ar] tamquam B[ar] minuta] m. inquid HM **10** derliramenta D[ac], delirem- V[ac], dilaram- P[1], *corr.* P[3] **11** unde] u. sint B cur *s.l.* V Leucippum] le *m.1, cetera in ras. m.3* B*; pr.* p *s.l.* P[3] **13** et quidem] equ- HMKS solidata DV **15** hominum HMKS **16** compositione KS sic S **17** pauca P[1], *corr.* P[3] uarie B[pr] P[3] *edd.,* -riae B[ar] P[1] *cet.*

25 at litterae uarias formas habent. 'ita' inquit 'et haec ipsa prim-
233 ordia; nam sunt aspera, sunt hamata, sunt leuia.' secari ergo ac
diuidi possunt, si aliquid inest illis quod emineat. si autem leuia
sunt et hamis indigent, cohaerere non possunt. hamata igitur
26 esse oportet, ut possint inuicem concatenari. cum uero tam 5
minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie dissici ualeant, quomodo
hamos aut angulos habent? quos, quia extant, necesse est posse
27 diuelli. deinde quo foedere inter se, qua mente conueniunt, ut
ex iis aliquid construatur? si sensu carent, nec coire tam dis-
posite possunt, quia non potest quidquam rationale perficere nisi 10
28 ratio. quam multis coargui haec uanitas potest! sed properat
oratio. hic est ille,

'qui genus humanum ingenio superauit et omnes
restinxit, stellas exortus ut aetherius sol'.

29 quos equidem uersus numquam sine risu legere possum. non 15
enim de Socrate hoc saltem aut Platone dicebat, qui uelut reges
habentur philosophorum, sed de homine, quo sano ac uigente
nullus aeger ineptius delirauit. itaque poeta inanissimus leonis
30 laudibus murem non ornauit, sed obruit et obtriuit. at idem nos

Epit.: 3, 17, 30–33] *cf.* 31, 6 . . . facit

Auct.: **1–2** *cf.* Lucr. 2, 333–477 *passim* **13–14** ibid. 3, 1043 sq.

1 literae *ex* litera P[3] **2** amata B[1] *(corr.* B[3]*)* P[pr] *(*h *eras.)* MKS **3** inest] est in B*;* inest in HM emineat *ex* imi- P[3] **4** hamis *ex* amis B[3]*;* humoris PKS, umoris HMR cohere H[1]*;* cohercere KS amata B[ar] P[pr] *(*h *eras.)* S*;* amant R **5** esse *ex* se P[3]*;* sese R **7** amos BP habeant HKS **8** diuellit B[ar] deinde *ex* denique B[3] ut *s.l.* B[3] **9** iis R *edd.*, hiis P, his *cet.* conseratur B *Usener, ft. recte* dispositae B[ar] HM*;* -ta P **11–12** quam . . . oratio *om.* R **14** extinxit P*;* restri- M exortus] et ort- P uti P aerius *codd. Lucr.* **15** risu] uersu KS legeris R[ac] **16** aut Platone hoc saltim P **17** ⟨eo⟩ homine *coni. Br (in addendis), sed u. St 239* ac *om.* HMKS **18** inertius B leonum HM*;* -nem KS **19** exornauit HM obtriuit *ex* obstruit B[3]

liberat metu mortis, de qua haec ipsius expressa uerba sunt: 'quando nos sumus, mors non est, quando mors est, nos non sumus. mors ergo nihil ad nos.' 31 quam argute nos fefellit! quasi uero transacta mors timeatur, qua iam sensus ereptus est, ac non 234
5 ipsum mori, quo sensus eripitur. est enim tempus aliquod, quo et nos iam non sumus et mors tamen nondum est, idque ipsum uidetur esse miserum, quo et mors esse incipit et nos esse desinimus; 32 nec frustra dictum est: 'mors misera non est, aditus ad mortem est miser', hoc est morbo tabescere, ictum perpeti, fer-
10 rum corpore excipere, ardere igni, dentibus laniari. 33 haec sunt quae timentur, non quia mortem adferunt, sed quia dolorem magnum. quin potius effice, ne dolor malum sit. 'omnium' inquit 'malorum maximum est.' qui ergo possum non timere, si id quod mortem antecedit aut efficit, malum est? quid quod totum
15 illud argumentum falsum est, quia non intereunt animae? 34 '⟨minime⟩ uero;' inquit 'nam quod cum corpore nascitur, cum cor-

Auct.: **2–3** Epicur. ap. Diog. Laert. 10, 125 **8–9** Quint. inst. 8, 5, 5 = Trag. inc. 203 Ribbeck; *cf. Lausberg, 1970, 163* **12–13** quin ... maximum est] Epicur. frg. 401 Usener **14–p. 266, 1** quid ... 34 necesse est] ibid. frg. 336

Codd.: **4** *a* uero *incipit* G *p. 101 paene tota (pars § 33 inc.) lecta* **12** *ab* inquit *redeunt* DV *(u. § 24); hinc extant* BG DV P HM KS R

2 est nos *in ras.?* P **4** qua PH[pr] MS[pr], quia BGH[ar] R, quam KS[ar] iam *om.* KS **6** iam *s.l.* K idque] et i. R **7** esse *om.* HM quo BGP *(respondet* idque *sc.* tempus*; cf. Hm et Buen ad l.);* quod R *edd., Fr, Br;* cum HMKS *edd., Hm, Buen, Le* **8** est *post* dictum *om.* HM aditum H[1] **9** morte HM est morbo] ergo genere m. HM ictu KS **10** igne *ex* igni R[2] **12** quin potius effice ne PR *(G inc., sed spatio indice sim.; cf. Brandt, 1884, 286);* q. p. efficit ut KS*;* inquit p. efficit ut HM*;* quae res p. efficit ut B*; cf. 2, 3, 4* inquit omnium P **13** est *s.l.* P[2] qui] quid BV[2] *(G inc.)* possum non R*;* n. p. B[3]*;* n. possunt B[1] *(et G?);* non p. n. *cet.; recte dist. Br* **14** quid *om.* HM **15** illum DV[ac] argumentum illud KS intereant D ⟨minime⟩ uero *Thilo, Br;* uero DV[1] PHMKSR[1], *uix recte def. Cellarius (1698), Buen;* -rum BG*;* -re V[2]*;* uero inquit *del.* R[2] **16** quod *s.l.* V[2]

pore intereat necesse est.' iam superius dixi differre me hunc locum et operi ultimo reseruare, ut hanc Epicuri persuasionem, siue illa Democriti siue Dicaearchi fuit, et argumentis et diuinis
35 testimoniis redarguam. uerum ille fortasse impunitatem uitiis
235 suis spopondit; fuit enim turpissimae uoluptatis adsertor, cuius 5
36 capiendae causa nasci hominem putauit. quis cum hoc adfirmari audiat, uitiis et sceleribus abstineat? nam si perituræ sunt animae, appetamus diuitias, ut omnes suauitates capere possimus. quae si nobis desunt, ab his qui habent auferamus clam dolo ui; eo magis, si humanas res nullus deus curat, quandocum- 10
37 que spes impunitatis adriserit, rapiamus necemus. sapientis est enim male facere, si et utile sit et tutum, quoniam si quis in caelo deus est, non irascitur cuiquam. aeque stulti est bene facere, quia sicut ira non commouetur, ita nec gratia tangitur.
38 uoluptatibus igitur quoquo modo possumus seruiamus; breui 15 enim tempore nulli erimus omnino. ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine uoluptate patiamur, ne quia ipsi quandoque perituri sumus, id ipsum quod uiximus

1 superius] 3, 13, 3

Auct.: **15** § 38] Epicur. frg. 491 Usener

Codd.: **7** *in* [pe]|*desinit* G *p. 101, a*|riturae *seq. p. 102 fere tota lecta*

1 dixit V[ac] disserere HM me] melius DV **2** seruarem *sic* HM persuasione B[1], *corr.* B[3] **3** illam HM archi|dice B[1], *lineolis (u. p. XV) corr.* B[3] et diuinis *s.l.* P[2] **4** inpuni tamen D[1] V[1]*;* i. tamen D[2]*;* inpune tamen V[2] **5** suis *s.l.* P[2] spondit H[1], spospon- H[2]*;* spoponte R[1] **6** hoc *om.* P **7** audeat HMSR[2] *(*e *ex* i*);* audat K diuitiis V[ac] **8** omnis R[1] possumus D[ac] **9** his *codd.,* iis *edd., Br* **10** ui *in ras. 4–5 litt.* P[3] eo] ego G deus nullus KS **11** necemus *om.* DV sapi|ent̄, *i. e.* -nter R **12** enim *om.* G **13** caelis HMKS cuiquam *om.* DV aeque *ex* et quae B[3] stultitia V[1] **14** mouetur HM **15** quoquo] quo BP enim breui D[1] V[1] **16** erumus G diem nullum *om.* P **17** nobis sine] nouissime B uoluptatibus HM patiamus DV[ac] **18** nec B quando D diximus HM*;* uiuimus *Usener cl. Sen. epist. 99, 31, Br*

pereat. haec ille tametsi non dicit uerbo, re tamen ipsa docet. 39
nam cum disputat omnia sapientem sua causa facere, ad utilitatem suam refert omnia quae agit. ita qui audit haec flagitia, nec 40
boni quidquam faciendum putabit, quoniam bene facere ad utilitatem spectat alienam, nec ab scelere abstinendum, quia maleficio praeda coniuncta est. archipirata quispiam uel latronum 41 *236*
ductor si suos ad grassandum cohortetur, quo alio sermone uti potest quam ut eadem dicat quae dicit Epicurus? deos nihil 42
curare; non ira, non gratia tangi; inferorum poenas non esse metuendas, quod animae post mortem occidant nec ulli omnino sint inferi; uoluptatem esse maximum bonum; nullam esse humanam societatem; sibi quemque consulere; neminem esse qui alterum diligat nisi sua causa; mortem non esse metuendam forti uiro nec ullum dolorem, qui etiamsi torqueatur, si uratur, nihil curare se dicat. est plane cur quisquam putet hanc uocem uiri 43
esse sapientis, quae potest latronibus aptissime commodari!

Epit.: 3, 17, 39 . . . docet] *cf.* 31, 3 uerbo . . . re

Auct.: **2–3** cum . . . agit] Epicur. frg. 581 Usener **9–11** inferorum . . . inferi] ibid. frg. 341 **11–12** nullam . . . consulere] ibid. frg. 523 **12–13** neminem . . . causa] ibid. frg. 540 **13–15** mortem . . . dicat] ibid. frg. 601

Codd.: **10** *in* [metuendas] *desinit* G *p. 102; extant* B DV P HM KSR

1 pereat] pareat B^1, *corr.* B^3*;* perdere *(*peruidere M*)* uideamur HM illa KS tametsi] thales si B*;* talis si G dicit *om.* BG uer[bis] *ut uid.* G rem*?* D^{ar} V^{ar} ips[u]m *uel* ips[a]m G*;* ipse R^{ac} docet] dicit HM **2** sapiente HM **2–3** ad . . . refert] fert *tantum* P **3** *post* suam *1 litt. eras.* D itaque qui BG *prob. Br* audi H^1, -diet H^2 M *(*-iaet*)* **4** faciendum] ita f. R putauit G V^{ac} P^1 *(corr.* P^2*)* KSR facere *s.l.* P^3 **5** a DPR **6** arcipirata BG quisquam DV **7** quod D^{ar} V^1 **8** dicat] -cit V^{ac} dicit] -cet G deum HM **9** ira] ita KS tanti S **10** animas, s *ex* e, R^2 **11** uoluntatem P^1, *corr.* P^3 **12** nemine K^1 S **13** deligat P^1, *corr.* P^3 **14** quin P etiamsi] si B si *om.* B **15** quisquam] qui *in ras.*, s *s.l.* V^2 *(*D *inc.)* putat R*;* inputet P **16** possit B*;* post D^1 V^1 apertissime KS

1 18. Alii autem contraria his disserunt, superesse animas post mortem, et hi sunt maxime Pythagorei ac Stoici. quibus etsi ignoscendum est, quia uerum sentiunt, non possum tamen non reprehendere eos, quia non scientia, sed casu inciderunt in ueritatem. itaque in eo ipso, quod recte sentiebant, aliquid errarunt. 5
2 nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur necesse esse ut occidant animae cum corporibus, quia cum corporibus nascuntur, dixerunt non nasci animas, sed insinuari potius in cor-
237 3 pora et de aliis in alia migrare. non putauerunt aliter fieri posse ut supersint animae post corpora, nisi uideantur fuisse ante cor- 10 pora. par igitur ac prope similis error est partis utriusque. sed
4 haec in praeterito falsa est, illa in futuro. nemo enim uidit quod est uerissimum, et nasci animas et non occidere, quia cur id
5 fieret aut quae ratio esset hominis nescierunt. multi ergo ex iis, qui aeternas esse animas suspicabantur, tamquam in caelum 15 migraturi essent, sibi ipsi manus intulerunt, ut Cleanthes, ut Chrysippus, ut Zenon, ut Empedocles, qui se in ardentis Aetnae specus intempesta nocte deiecit, ut cum repente non apparuisset,

Epit.: 3, 18, 1–3] *cf.* 31, 7 3, 18, 5–11] 34, 8–12

Auct.: **16** Cleanthes] *cf.* Diog. Laert. 7, 176 **17** Chrysippus] *cf.* ibid. 7, 184 sq. Zenon] *cf.* ibid. 7, 28 Empedocles] *cf.* ibid. 8, 69 **18** intempesta nocte] *cf.* Lucr. 5, 986. Verg. Aen. 3, 587

1 iis R **2** hii P¹ *(corr.* P³*)* HM, ii R hi sunt] his K¹ S maxime] max *in ras.,* i *s.l. m.3, sup.* e *eras.* a B pythagore B^ac*;* -gorici P*;* -gora rei S **3** possunt DV*;* -sumus R **4** qui DVR inciderint P **5** quo HM sentiebat K^ac **6** illum B¹, *corr.* B³ quod HM colligitur] igi *in ras. 3–4 litt.* B³ est B¹ *(corr.* B³*)* V *(*D *deest);* est esse HM **7** cum corporibus *om.* P quae P **8** corpore R **9** in *om.* P¹, ad *s.l.* P³ potauerunt P^ac alter K¹ S **10** ut *om.* P superstites animas P antea*?* P^ar **11** error *om.* B¹, *post* est *in fine lin.* B³ **12** illa *s.l.* B³ **14** fieret] f. et V *(*D *deest);* ferit P¹, *corr.* P³ homines V² *(*e *ex* i*;* D *inc.)* PS iis R, his *cet.* **15** quia KS **16** luceanthes B¹, *corr.* B³ **17** seno DV ut] aut R Aetnae] aeternae KS **18** specus *om.* V¹, *in mg.* uel igne V² *(*D *deest);* -cui B noctis S *(*K *inc.)*

abisse ad deos crederetur, et ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua uita Socraticae uanitatis imitator. 6 nam Democritus in alia fuit persuasione, sed tamen

'sponte sua leto caput obuius obtulit ipse',

5 quo nihil sceleratius fieri potest. nam si homicida nefarius est, quia hominis extinctor est, eidem sceleri obstrictus est qui se necat, quia hominem necat. 7 immo uero maius esse id facinus existimandum est, cuius ultio soli deo subiacet. nam sicut in hanc uitam non nostra sponte uenimus, ita rursus ex hoc do- *238*
10 micilio corporis, quod tuendum nobis adsignatum est, eiusdem iussu recedendum est, qui nos in hoc corpus induxit tamdiu habitaturos, donec iubeat emitti. et si uis aliqua inferatur, aequa mente patiendum, cum extincta innocentis anima inulta esse non possit habeamusque iudicem magnum, cui soli uindicta in in-
15 tegro semper est. 8 homicidae igitur illi omnes philosophi et ipse Romanae sapientiae princeps Cato, qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de aeternitate

Auct.: **2** Democritus] Cic. ac. 2, 121 = VS 68 A 80 **4** Lucr. 3, 1041 **17** dicitur] *cf.* Plut. Cato min. 68, 2

Test.: **5–7** *cf.* Aug. ciu. 1, 17 p. 28, 24–27 **15** §§ 8–12] *cf.* ibid. 1, 23 sq. *passim*

1 a deos P **1–2** in . . . uita] in omnis uani | *(cet. desunt),* in *et* uani *exp.,* D **2** uita sua KS socraticae *codd.* (D *inc.*), *error auctoris;* Stoicae *Betuleius (1563), edd., Br cl. § 11, sed cf. § 8 et Heck, 1993, 410* democritos D^ac^ V^ac^ **4** laeto KS obuicis KS ipso, o *s.l. pro* e *m.3,* P; ipse *bis* S **5** quod D; quoque P sceleratius nichil KS celeratus V[1]; sceleratus P[1] *(corr.* P[3]; *in* D *extat* eleratius*)* est *ante* quia *om.* PR **6** idem HM **7** negat P^ar^ qui B negat P[1], *corr.* P[3] esse *ex* est B[3] **8** sicut] c *s.l.* P[3]; sicum R **9** hac uita BDV *post* non *exp.* in P[3] rursum B **10** adsignandum V^ac^; acsi- P[1], *corr.* P[3] eius dei *ex* eiusdem H[2] **11** tamdiu] namd- R **12** inhabitaturos B; -tatores R aequa *ex* eaque B[2]; aequae K[1] S **13** mentes KS patiendum] p. est BP; inferendum KS **14** in *om.* DVKS integra DV **15** illi *om.* HM homines P **16** principes B^ac^ **17** scriptum D[1] V[1] (-bt-)

animarum, et ad summum nefas philosophi auctoritate compulsus est. et hic tamen aliquam moriendi causam uidetur ha-
9 buisse, odium seruitutis. quid Ambraciotes ille, qui cum eundem librum perlegisset, praecipitem se dedit nullam aliam ob causam nisi quod Platoni credidit? exsecrabilis prorsus ac fu- 5
10 gienda doctrina, si abigit homines a uita. quodsi scisset Plato atque docuisset, a quo et quomodo et quibus et quae ob facta et quo tempore immortalitas tribuatur, nec Theombrotum impegisset in mortem uoluntariam nec Catonem, sed eos ad uitam et
11 iustitiam potius erudisset. nam mihi Cato uidetur causam quae- 10 sisse moriendi non tam ut Caesarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur, suumque nomen grandi
239 aliquo facinore clarificaret; cui quid mali potuerit accidere, si
12 uiueret, non inuenio. Gaius enim Caesar ut erat clemens, nihil aliud efficere uolebat etiam in ipso belli ciuilis ardore, quam ut 15 bene mereri de re publica uideretur duobus optimis ciuibus Cicerone et Catone seruatis. sed redeamus ad eos, qui mortem pro

Auct.: **3** §§ 9–10] *cf.* Cic. Scaur. 4. Tusc. 1, 84 *ex* Callim. epigr. 23

Test.: **3** §§ 9–10] *cf.* Aug. ciu. 1, 22 p. 36, 26–30

1 philosophia M*;* -iae KS **2** et *om.* P tamen *om.* HM moriendi aliquam B **3** ambraciotes *edd.,* -achi- B *(*bra *in ras. 4 litt. m.3) cet.* **4** praecipitem] -cepit et D[1] V[1] dedit ⟨de muro⟩ *Br (in addendis) cl. Cic. et Aug.* **4–5** nulla alia causa HM **7** et *ante* quibus *om.* HMKS quae ob] qua ob V[ac]*;* quo D ob facta] confacta KS **8** theombrotum D *(*u *pro* o *s.l. m.1)* V *(pr.* m *exp.)* HMKR *ut codd. Cic.,* -opro-, p *in eras.* mb*?,* B, -brit- P, -osbr- S*;* cleo- *edd. ex Callim.* pegisset P[1], *corr.* P[2]*;* peregisset HMKS **9** ne catonem HM et iustitiam] et ad i. PHMKSR *ft. recte* **11** ut *post* quam *om.* B stoicum K[1] S **12** quos *om.* HM suumque] -m quoque H[pr] KS, -m quodque H[ar] M **13** clarificare HM quod DV occidere K[ac] **14** uiuere K[1] S Gaius] ·c· R **15** etiam] quam ut HM ardorem P[1], *corr.* P[3] quam ut *om.* HM **16** mereri de] merende R de . . . uideretur] praeuideretur D *(*preu-*)* V*; cf. 3, 17, 3* **17** redeamus *s.l.* S[2] qui] quaeui D[ac] V[1]*;* quae D[pc]

bono laudant. de uita quereris, quasi uixeris aut umquam tibi 13
ratio constiterit, cur omnino sis natus. nonne igitur tibi uerus ille
et communis omnium pater Terentianum illud iure increpauerit:
'prius disce quid sit uiuere,
5 si displicebit uita, tum istoc utitor.'
indignaris te malis esse subiectum, quasi quidquam merearis 14
boni qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis, qui
quamuis clarissimam lucem intuearis oculis, mens tamen caeca
est et in profundis ignorantiae tenebris iacet. quae ignorantia
10 effecit, ut quosdam dicere non puderet idcirco nos esse natos, ut
scelerum poenas lueremus; quo quid delirius dici possit non
uideo. ubi enim uel quae scelera potuimus admittere qui om- 15
nino non fuimus? nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in
priore uita Euphorbum fuisse mentitus est. hic credo quod erat *240*
15 ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus ad-
optauit. o miram et singularem Pythagorae memoriam et o 16
miseram obliuionem nostrum omnium, qui nesciamus qui ante

Epit.: 3, 18, 15–18] 31, 9–10

Auct.: **4–5** Ter. Haut. 971 sq., *om.* quaeso *et* ubi scies **8–9** mens . . . iacet] *cf.* Lucr. 2, 14–16 **10** quosdam] *u. § 18* **13–16** *cf. e. g.* Ou. met. 15, 160–164

1 bona P[1], *corr.* P[3] quereris P[3] H[pr] KS, quaer- B *(alt.* e *ex* i*?)* P[1] H[ar] *cet.* **2** uerus] unus B **3** et *om.* DV terentianus B[1], *corr.* B[3] **4** quit B **5** uita tum] uitam M istoc utitor B[ar] HMKS, istuc u. R*;* i. utito B[pr]*;* -tudcu- DV[1] *(*uel discutitor *s.l.* V[2]*)*, -tudc u., c *del. m.3,* P **6** indigneris H*;* -nans *ex* -naris S[2] **8** mente P *recc., edd.;* mens ⟨tua⟩ *coni.* Br caeca est BV[2] HMKS, caecest D *(*cec-*)* V[1], -ca es R*;* -cus es P *recc., edd.* **9** iaces P *recc., edd.* **10** effecit *recc., edd., Br;* -fic- *codd. (etiam* R*)* pudoret D[ac] V[ac] **11** caelorum V[ac] lucremus KS quo] quod H[ar] MKS posset R **13** credamus *ex* -dem- D[2]*;* -dim- HM illo HM **14** priori PH *(alt.* i *ras. ex* a*)* MKS uitae P[1], *corr.* P[3] euforbium D[ar] S, eupo- V[ac] **16** et o] o S **17** miseram] miram HMKS nostram omnium P*;* o. nostrum MKS*;* o. nostrorum H quia nesciamus H[ar] M[ar] quid ante*,* d *s.l. m.3,* P*; u. Br ad l.*

fuerimus! sed fortasse uel errore aliquo uel gratia sit effectum, ut ille solus Lethaeum gurgitem non attigerit nec obliuionis aquam gustauerit. uidelicet senex uanus, sicut otiosae aniculae
17 solent, fabulas tamquam infantibus credulis finxit. quodsi bene sensisset de iis quibus haec locutus est, si homines eos existi- 5 masset, numquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam uin-
18 dicasset. sed deridenda hominis leuissimi uanitas. quid Cicerone faciemus? qui cum in principio Consolationis suae dixisset 'luendorum scelerum causa nasci homines', iterauit id ipsum postea quasi obiurgans eum qui uitam non esse poenam putet. 10 recte ergo praefatus est 'errore ac miserabili ueritatis ignorantia se teneri'.

1 19. At illi qui de mortis bono disputant quia nihil ueri sciunt, sic argumentantur: si nihil est post mortem, non est malum mors; aufert enim sensum mali. si autem supersunt animae, 15
2 etiam bonum est, quia immortalitas sequitur. quam sententiam
241 Cicero de legibus sic explicauit: 'gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem quam qui est in uita aut certe non deteriorem

Auct.: **7** § 18] Cic. consol. frg. 1 + 2 a + 7 Vitelli = phil. frg. IX 8 Müller*; cf. 3, 14, 20* **17–p. 273, 2** Cic. leg. frg. 1 Ziegler–Görler = 4 Powell

Codd.: **6** *a* numquam *incipit* G *p. 87 fere tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 aliqua V[1] *(*D *deest)* sit effectum] esse fact- HM **3** sic S odiosae B[1], *corr.* B[3] **4** infantulis P **5** iis R, *om.* P, his *cet.* haec *om.* HM est] es P[ac] aestimasset HMKS **6** tam sibi R tam *om.* GHM **7** deridenda] d. est BG cicerone D[1] V[1] KSR*;* de c. BG*;* -ni D[2] V[2] *(et s.l.* de*)* PH*;* -nem M*; cf. 2, 3, 3* **9** nasci *om.* H*;* nacendi P[ac] iteraut ad ipsam B[1], *corr.* B[3] **10** poenam non esse HMKS **11** profanatus, na *exp. m.2,* V *(in* D *extat* profa*)* est *s.l.* V[2] **13** at] et HM ille H[ac] quidẽ|ortis G*;* quidẽ m. S **14** si argumentatur H[1] si *om.* B*;* quia HM **15** auferat S sensu G **16** est *om.* R sententia G **17** explicabit P[1], *corr.* P[3] gratuleturque P, -lamurque KS **18** meliorem] leuiorem DV quam *om.* G*;* qua K[1]

adlatura est statum; nam sine corpore animo uigente diuina uita est, sensu carente nihil profecto est mali.' 3 argute, ut sibi uidentur, quasi nihil esse aliud possit. atquin utrumque hoc falsum est. docent enim diuinae litterae non extingui animas, sed aut
5 pro iustitia praemio adfici aut poena pro sceleribus sempiterna. 4 nec enim fas est aut eum, qui sceleratus in uita feliciter fuerit, effugere quod meretur aut eum, qui ob iustitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. 5 quod adeo uerum est, ut idem Tullius in Consolatione non easdem sedes incolere iustos atque
10 impios praedicauerit. 6 'nec enim omnibus' inquit 'idem illi sapientes arbitrati sunt eundem cursum in caelum patere. nam uitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras atque in caeno iacere docuerunt, castos autem animos, puros integros incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos leui quo-
15 dam et facili lapsu ad deos id est ad naturam similem sui peruolare.' 7 quae sententia superiori illi argumento repugnat. illud enim sic adsumptum est, tamquam necesse sit omnem hominem natum immortalitate donari. 8 quod igitur erit discrimen uirtutis

Epit.: 3, 19, 3 docent . . . animas] *cf.* 31, 6

Auct.: **10–16** Cic. consol. frg. 22 Vitelli = phil. frg. IX 12 Müller

Codd.: **8** *in* sua mer| *desinit* G *p. 87, seq. p. 88, in qua usque ad § 6* tene[bras] *plurima et ex §§ 7–9 perpauca legi possunt; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 est] sit P statu K[1] sine] si in HM **2** carente] pereunte BG argutae B[ar] G uidentur] -ebatur locutus est HMKS **3** esse *om.* V *(*D *deest);* esset HM posset H[1] atqui KS hoc *om.* V *(*D *deest)* **4** aut *om.* HMKS **5** adfeci B **6** aut eum *om.* B feliciter fuerit] fuerit *tantum* BGPR[2] *(s.l. pro del.* fel- potuerit *[sic])* **9** consolationem P[1], *corr.* P[3] incolore V[1] M **10** impio H[1] praedicarit BG *ft. recte numeri causa* **11** cursus D[1] V **12** scelere HM tenebris B *(*G *inc.)* **14** laeui B[1], *corr.* B[3] **15** sui similem BHMKS *post* peruolare *1 litt. eras.* B*;* prouocari P **16** sententia] scientia DV[1] superiore D[1] V[1]*;* -ior R[1] **17** sumptum B neces sit B[1], *corr.* B[3] **18** igitur] autem V[1]

242 ac sceleris, si nihil interest utrumne Aristides sit aliquis an Phalaris, utrum Cato an Catilina? sed hanc repugnantiam rerum
9 sententiarumque non cernit nisi qui tenet ueritatem. si quis igitur nos roget utrumne bonum sit mors an malum, respondebimus qualitatem eius ex uitae ratione pendere. nam sicut uita 5 ipsa bonum est, si cum uirtute uiuatur, malum, si cum scelere,
10 sic et mors ex praeteritis uitae actibus ponderanda est. ita fit, ut si uita in dei religione transacta sit, mors malum non sit, quia translatio est ad immortalitatem; sin aliter, malum sit necesse
11 est, quoniam ut dixi ad aeterna supplicia transmittit. quid ergo 10 dicemus nisi errare illos, qui aut mortem appetunt tamquam bonum aut uitam fugiunt tamquam malum? nisi quod sunt iniquis-
12 simi, qui pauciora mala non pensant bonis pluribus. nam cum omnem uitam per exquisitas et uarias traducant uoluptates, mori cupiunt, si quid forte iis amaritudinis superuenit, et sic habent, 15 tamquam illis numquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. damnant igitur uitam omnem plenamque nihil aliud quam malis
13 opinantur. hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem quam nos uitam putemus, illam uitam quam nos pro morte timeamus; ita primum bonum esse non nasci, secundum, citius 20

Auct.: **18–20** *cf.* Cic. rep. 6, 14*; u. et* Eur. Polyid. TrGF F 638 **20–p. 275, 1** *cf.* Cic. Tusc. 1, 114

1 ac] et R si] sint DV[1] fallaris D *(alt.* l *s.l.)* P*;* fala- *cet.* **2** utrum . . . an] utrum *tantum* B[1]*;* ne cato an *s.l.* B[3] catillina B[ar] GHMR haec B[1], *corr.* B[3] repugnantia B[1] *(corr.* B[3]*)* HM rerum] *pr.* r *s.l.* B[2] **3** sententiamque B **4** interroget BPHM *ft. recte* **5** ipsa uita B **6** uiuatur] utatur R **7** pondera B[1], *corr.* B[3] *post* ita *eras.* ut P **8** malum] bonum sit m. HM qui D[1] **9** si DV alter V[ac]*;* autem BP **10** quoniam] quia HM ad aeterna ut dixi HMKS aeternam P[1], *corr.* P[3] **11** *post* qui aut *1 litt. eras.* P **13** quia*?* P[ar] **14** traducunt KSR **15** iis P[pr] R, his P[ar] *cet.* haberent K[1] **17** damnat R omnem . . . malis] o. bonis plenam quam solis malis *(s.l. m.2)* P **18** opinantur] *alt.* n *exp.* R **19** *pr.* quam *s.l.* V[2], *om.* D **20** ita] si i. R[1], sit itaque R[2]

mori. quae ut maioris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero 14
in Consolatione 'non nasci' inquit 'longe optimum nec in hos
scopulos incidere uitae, proximum autem, si natus sis, quam
primum tamquam ex incendio effugere fortunae.' credidisse il- *243*
5 lum uanissimo dicto exinde apparet, quod adiecit de suo aliquid,
ut ornaret. quaero igitur cui esse optimum putet non nasci, cum 15
sit nullus omnino qui sentiat; nam ut bonum sit aliquid aut ma-
lum, sensus efficit. deinde, cur omnem uitam nihil esse aliud 16
quam scopulos et incendium putauerit; quasi aut in nostra fuerit
10 potestate, ne nasceremur, aut uitam nobis fortuna tribuat, non
deus, aut uiuendi ratio quidquam simile incendio habere uide-
atur. non dissimile Platonis illud est, quod aiebat 'se gratias 17
agere naturae: primum quod homo natus esset potius quam mu-
tum animal, deinde quod mas potius quam femina, quod Grae-
15 cus quam barbarus, postremo quod Atheniensis et quod tem-
poribus Socratis.' dici non potest quantam mentibus caecita- 18
tem, quantos pariat errores ignoratio ueritatis. ego plane conten-
derim numquam quidquam in rebus humanis dictum esse deli-
rius. quasi uero si aut barbarus aut mulier aut asinus denique

Auct.: **2–4** Cic. consol. frg. 9 Vitelli = phil. frg. IX 9 Müller
12–16 *cf.* Plut. Marius 46, 1

1 sinelo P **2** in] sic in HMKS optimum] o. est HM
hos] huius HM **3** scopulas M uitam R proximus B
qua D[1]*;* quia V[1] **4** ex *om.* DV fortunae] f. uiolentiam HM
illo P **5** nauissimo V[1] docto D[ac] **6** ut *s.l.* B[3] **6–7** ut . . . aliquid
om. P[1], *in mg. inf.* P[2]*; cf. § 21 in fine* **6** ornaret] ret *in ras.* B[3]
quero, ro *in ras.*, B[3] **8** sensu KS *post* esse *eras.* d P aliud esse
DVHMKS **9** scopulas M et] aut B putauit B
aut *om.* P **9–10** nostram fuerit potestatem M **11–12** uidere
habeatur R uidebatur H *(*b *s.l. m.2)* M **12** quo P agebat KS
se *om.* B gratias se P **13** est B **14** masculus HMKSR*; u. Heck, 1972, 182* **15** athenienses P[1], *corr.* P[2] **16** Socratis] i *ex* e*?* B[2]*;*
sacr- DV[1] quamtam P[ac] **17** quantos] quos B pariet P[ac]
erroris P[1], *corr.* P[3] contenderim] nt *et* nd *in ras. m.3* B
19 asianus D denique *om.* KS*; post* d. *del.* quod M

natus esset, idem ipse Plato esset ac non illud ipsum quod natus
19 fuisset. sed uidelicet Pythagorae credidit, qui ut uetaret homines animalibus uesci, dixit animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare. quod et uanum et impossibile est:
244 uanum, quia necesse non fuit ueteres animas in noua corpora 5
inducere, cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper nouas facere; impossibile, quia rectae rationis anima tam immutare naturam status sui non potest quam ignis aut deorsum niti aut in transuersum fluminis modo flammam suam
20 fundere. existimauit igitur homo sapiens potuisse fieri, ut ani- 10
ma quae tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur essetque humano sensu praedita, ut intellegeret ac do-
21 leret incongruenti se corpore oneratam. quanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus
22 esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur! nam quod 15
Athenis natus est, quid in eo beneficii fuit? an non plurimi extiterunt in aliis ciuitatibus excellenti ingenio atque doctrina uiri,
23 qui meliores singuli quam omnes Athenienses fuerunt? quanta

Epit.: 3, 19, 19 . . . commeare] 31, 7

Auct.: **2–4** qui . . . commeare] *cf.* Ou. met. 15, 171–175

1 ipse] inde HM platon DR^ar^; -oni HM illum B[1] *(corr.* B[3]*)* DV[1] ipsum illud KS quo natuse P[1], *corr.* P[2] natum HMKS **2** ut *om.* HM **3** animalibus . . . dixit] -busue sciditHM aliorum *om.* M animalibus V^ac^ **4–6** quod . . . inducere *om.* KS **5** qui D[1] V[1] ueteres *om.* P **6** *ante* idem *4 litt.* (idem*?) eras.* B **7** nouas] naues M **7–8** rectae . . . tam] anima *tantum* P recte HMKSR **8–10** quam . . . fundere *om.* P quam] tamquam B **9** moda V[1] *(D deest)* suam *om.* KS **11** aliquid HM **12** ut] aut R ac] aut R doceret DV **13** sanius] nan- DV[1] *(inan- m. post.)* **14** si . . . diceret *om.* P **15** iis KR, is S, his *cet. post* erudiretur *add.* P[1] *§ 14 omissa* ut ornaret . . . igitur qui *(sic)* esse . . . bonum sit aliquid, *del.* P[2] **16** in *s.l.* B[3] in eo] ei HM **17** excellentie B[1], -tiae B[2]; -te B[3] D[2] R; incellente D[1] V[1]; praecellente V[2] **18** fuerint KSR quanto HM

hominum milia fuisse credamus, qui et Athenis nati et temporibus Socratis indocti tamen ac stulti fuerint? non enim parietes aut locus, in quo quisque est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. quid uero attinuit Socratis se temporibus natum 24
5 gratulari? num Socrates ingenia discentibus potuit commodare? non uenit in mentem Platoni Alcibiaden quoque et Critian eius- 25 dem Socratis adsiduos auditores fuisse, quorum alter hostis pa- *245* triae acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum?

20. Videamus nunc quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, 1
10 ut homo sapiens merito gratias ageret illius temporibus esse se natum. non infitior fuisse illum paulo cordatiorem quam ce- 2 teros, qui naturam rerum putauerint ingenio posse comprehendi. in quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam impios, quod in secreta caelestis illius prouidentiae curiosos oculos
15 uoluerint immittere. Romae et in plerisque urbibus scimus esse 3 quaedam sacra, quae aspici a uiris nefas habeatur. abstinent

Epit.: 3, 20, 1 – 22, 11] 32, 1 – 33, 5 3, 20, 1–2. 5–9] 32, 1–2

Auct.: **6** § 25] *cf.* Cic. de orat. 3, 139

1 fuis credemus P[1]*;* f. credimus P[3] nati *om.* DV **2** socrates B[1], *corr.* B[3] indoctrina V[ar] fuerint B[1] D[pc] HM*;* -runt B[3] D[ac] *cet. numero peiore* **3** quis M[1] est effusus] e. sit P conciliati HM **4** sapientiam] s. sumministrat H, s. sumministrant, *alt.* n *s.l. m.2,* M quod B*;* qui id DV[1] attinuit] addidit B sorcates P[1], *corr.* P[3] **5** nam S socratis BDV[1] commodare] dare P **6** alcibiaden PH[1], -dẽ KS, -dem H[2] *cet.* (acli- V, -cipi- R*;* D *deest)* **6–7** quoque . . . eiusdem *om.* D *(spatio indice)* V **6** critian PR, -iã K, -iam *cet.* (criam M[1]*), Br* **7** adiutores P[1], *corr.* P[3] alteri P[ar] hostes P[1], *corr.* P[3] **8** fuit *om.* KS*;* fuerit B aliter P[1], *corr.* P[2] *post* omnium *s.l.* ex V[2] **10** illius] se *(s.l. m.2)* i. B*;* i. se KS*;* illis P se PR[2], *om.* R[1] *cet.; cf. 3, 19, 24. 20, 17* **11** infiteor B*;* -fortior M*;* -ficior S ceteros] et *(s.l. m.1?)* c. V*;* a *(sic)* c. H **12** putauerunt KS conprendi D **13** illis V[1] non *s.l.* V *(*D *inc.)* **14** secrete V *(*D *inc.)* **15** uoluerunt P[ac] HM **16** a *om.* KS habeantur, n *s.l. m.2,* B*;* -betur DVHM astinent B[1], *corr.* B[2]

igitur aspectu quibus contaminare illa non licet, et si forte uel
errore uel casu quopiam uir aspexit, primo poena eius, deinde
4 instauratione sacrificii scelus expiatur. quid his facias qui in-
concessa scrutari uolunt? nimirum multo sceleratiores qui ar-
cana mundi et hoc caeleste templum profanare impiis disputa- 5
tionibus quaerunt quam qui aedem Vestae aut Bonae Deae aut
Cereris intrauerit. quae penetralia quamuis adire uiris non liceat,
5 tamen a uiris fabricata sunt. hi uero non tantum impietatis
246 crimen effugiunt, sed, quod est multo indignius, eloquentiae fa-
6 mam et ingenii gloriam consequuntur. quid si aliquid inuesti- 10
gare possent? sunt enim tam stulti in adseuerando quam improbi
in quaerendo, cum neque inuenire quidquam possint nec defen-
7 dere, etiamsi inuenerint. nam si uerum uel fortuito uiderint,
quod saepius contingit, committunt ut ab aliis id pro falso re-
fellatur. non enim descendit aliquis e caelo, qui sententiam de 15
8 singulorum opinionibus ferat. quapropter nemo dubitauerit eos
9 qui ista conquirant stultos ineptos insanos esse. aliquid ergo
Socrates habuit cordis humani, qui cum haec intellegeret non

1 aspectus HMKS comminare DV et *om.* DV
2 quispiam BHMKSR*; cf. Heck, 1972, 182* aspecxit, c *del. m.3,* B*;* -xerit HMKS eius deinde] eiusdem in P **3** instaurationes HM quod KS his facias] hi HM **4** uoluit KS nemirum P[1], *corr.* P[3], nimium R sceleratiores] s. sunt BR *ft. recte;* -tiones DVM archanam, m *del. m.3,* P **6** qui aedem] quidem B[ac], qui eadem B[pc]
7 ceteris DV*;* cele-, le *in ras. m.2?,* H intraueris DV[1] quae *exp.* B[2] penetralia *om.* P; -trabilia R quamquis D[ar] V[ar] uires P[1], *corr.* P[3]; uis M **8** a *s.l.* DV[2] fabricatae P hic*?* V[ar]; hii R **9** effugiat K[ac]; -git S multa HM **10** genii P[1], *corr.* P[2]; indigni HM quid si] quasi HM **11** enim *om.* DV tam *s.l.* P[2] **12** in quaerendo] inquir- P[1], *corr.* P[3]; in inquir- HM inueniri DV possit M[1] **13** uero P[ac] fortuitu PM*; cf. 1, 2, 1*
14 contigit DVP[1] *(corr.* P[3]*)* committunt *om.* HM **15** discendit D[1] V e] ae VP[ac], ę KS*;* de HM **16** opibus KS*;* |[o]pinibus R *(mg. resecto; u. p. LIX)* quipropter D[1] V[1] **18** socratis B[1], *corr.* B[2] haec *om.* KS intellegere DV[ac]

posse inueniri, ab eiusmodi quaestionibus se remouit, uereorque ne in eo solo. multa enim sunt eius non modo laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima, in quibus fuit suorum simillimus. 10 ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum. 5 celebre hoc prouerbium Socrates habuit: 'quod supra nos, nihil ad nos.' 11 procumbamus igitur in terram et manus ad praeclara opera nobis datas conuertamus in pedes; nihil ad nos caelum, ad cuius contemplationem sumus excitati, nihil denique lux ipsa pertineat. certe uictus nostri causa de caelo est. 12 quodsi hoc 10 sensit, non esse de rebus caelestibus disputandum, ne illorum quidem rationem poterat comprehendere quae sub pedibus habebat. quid ergo? num errauit in uerbis? ueri simile non est, sed *247* nimirum id sensit quod locutus est, religioni minime seruiendum; quod si aperte diceret, nemo pateretur. 13 quis enim non 15 sentiat hunc mundum tam mirabili ratione perfectum aliqua prouidentia gubernari, quandoquidem nihil est quod possit sine ullo moderatore consistere? 14 sic domus ab habitatore deserta dila-

Epit.: 3, 20, 10–12] 32, 3

Auct.: **5–6** Min. Fel. 13, 1 *(Epicuro tribuit Tert. nat. 2, 4, 15)*

1 quaesitionibus R uereorque] que *eras.* B*;* -quae P[ar] S **2** ne *om.* KS solo] loco R eius] reius D *(*r *in ras.)* V[1] *(*n *ex* r, *deinde exp. m.2);* quae HMKS non *om.* HM digna PR **4** ex] et DV[1] hiis P, iis K **5** socratis B[1], *corr.* B[2] nihil *in mg.* P[2] **6** nos *s.l.* P[3] **7** data PR caelum] in c. B **8** summus R[ar] ipsa *ex* ipse P[3] **9** pertiat DV ⟨at⟩ certe *Br* uictus] uita B **11** potuit P qua R[1] sub pedibus] superius P habeat M[1] **12** quid] o *pro* i *s.l.* V[2] num errauit] n. errauerit B*;* numerauit DVP[ac]*;* nunc e. HM **13** nimirum] mirum B*;* enim mirumi P[1], *corr.* P[2] *(ult.* i *eras.)* sentit B[1], *corr.* B[3] minimae P[1], *corr.* P[3] **14** aperti D[1] V[1] **15** sentiat] sen *s.l.* B[3] hunc] nc *s.l.* H[2] **16** quid D[ac] V[1] **17** consisteret K[1] S sic] c *exp.* P ab] ad P[1], *corr.* P[2]*;* sine *in ras.*, e *s.l.*, B[2] abitatore H, abitore M diserta M delabitur P

bitur, nauis sine gubernatore abit pessum et corpus relictum ab anima diffluit, nedum putemus tantam istam molem aut construi
15 sine artifice aut stare tamdiu sine rectore potuisse. quodsi publicas illas religiones uoluit euertere, non improbo, quin etiam laudabo, si ipse quod est melius inuenerit. uerum idem per ca- 5 nem et anserem deierabat. o hominem 'scurram', ut ait Zeno Epicureus, ineptum perditum desperatum, si cauillari uoluit religionem, dementem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimum
16 pro deo haberet! quis iam superstitiones Aegyptiorum audeat reprehendere quas Athenis Socrates auctoritate sua confirmauit? 10 illud uero nonne summae uanitatis, quod ante mortem familiares suos rogauit, ut Aesculapio gallum quem uouerat prosecrarent?
248 17 timuit uidelicet ne apud Rhadamanthum reciperatorem reus uoti fieret ab Asclepio. dementisse hominem putarem, si morbo ad-

Epit.: 3, 20, 15–17] 32, 4 quam . . . 5 probauit

Auct.: **5–6** *cf.* Theophil. Autol. 3, 2, 4. Tert. apol. 14, 7 **6–7** scurram . . . Epicureus] Cic. nat. deor. 1, 93; *cf.* Min. Fel. 38, 5 **11–12** *cf.* Plato Phaed. 118 a. Tert. apol. 46, 5

1 abiit P^ar HM relictum] et r. HM ab *om.* BDVR **2** defluit DV necdum P; nondum V[1] tantum DV **3** stare] const- HM potuisse] fuisse HM **4** publica H[1] **5** carnem B^ar V[1] **6** deierebat MK[1] S; defereb- R o *om.* P scrurram DV^ac **6–7** scurram . . . Epicureus] scurramuta id zenoni epicurus HM **6** zeno *codd. (z in ras. m.3* B*) praeter* HM, *edd.* **7** epycureus KS *post* perditum *fere 15 litt. eras.* B disperatum P sic B **8** sic B **9** quis] is *in ras. m.3* B **10** socrates *(e ex* i *m.3)* athenis P sua *om.* P, *s.l.* H[2] **11** uanitatis] est u. B **12** rogitauit V *(D inc.)* callum DV uocauerat DV prosecrarent P[1] R *et epit. (u. Heck–Wlosok, 1996, 151 et n. 24), Buen;* proseca- B *Br;* procura-, u *s.l. m.2,* V (D *deest);* pro se sacra-, sa *s.l.,* P[3] *recc., edd.;* seca- HM; consecra- KS **13** rhadamanthum HM, -tum B, ra- VPR *(D inc.);* iha- K, yha-, y *ins. m.2,* S reciperatorem BR, -cup- V[2] HMKS; retip- D[1] V[1]; imp- D[2]; recept- P uoti *om.* P **14** dementisse BD[1] (-tasse D[2]) HR[1] (-tis se; -tem se R[2]; -tisse *in mg. m. post.);* -tissime VM; -tissimum PKS hominum KS

fectus perisset. cum uero sanus hoc fecerit, est ipse insanus, qui eum putat fuisse sapientem. en cuius temporibus natum esse se homo sapiens gratuletur!

21. Videamus tamen quid illum Socrates docuerit. qui cum totam physicam repudiasset, eo se contulit, ut de uirtute atque officio quaereret. itaque non dubito, quin auditores suos iustitiae praeceptis erudierit. docente igitur Socrate non fugit Platonem iustitiae uim in aequitate consistere, siquidem omnes pari condicione nascuntur. 'ergo nihil' inquit 'priuati ac proprii habeant, sed ut pares esse possint, quod iustitiae ratio desiderat, omnia in commune possideant.' ferri hoc potest, quamdiu de pecunia dici uidetur. quod ipsum quam impossibile sit et quam iniustum, poteram multis rebus ostendere, concedamus tamen ut possit fieri; omnes enim sapientes erunt et pecuniam contemnent. quo ergo illum communitas ista perduxit? 'matrimonia quoque'

Epit.: 3, 21, 1 qui . . . repudiasset] *cf.* 32, 2 . . . oportebat 2 ergo . . . 10 natura] 33, 1 in primis . . . 4 alienam

Auct.: **7** 21, 2 – 22, 11] *sunt qui haec necnon epit. 33, 1–5 ex Cic. rep. lib. IV sumpta putent; cf. Winger, 1999, 327 n. 2188; 517 n. 3447* **9–11** *cf.* Plato resp. 3, 416 d*; ad* iustitiae ratio *cf. ibid.* 4, 420 b **15–p. 282, 1** *cf.* ibid. 5, 457 c sq.

Test.: **4** §§ 1–2. 4–12. 22, 6–8] Salu. gub. 7, 101–105

1 hoc sanus P est *in ras.,* t *s.l.* B[3] **2** eam V[ac]*;* tum M esse DV en] eum, *exp. m.3,* B*;* in, i *pro exp.* e *s.l. m.2,* D **3** hosmo D[1] V[1] gratulet V[1]*;* -latur V[2] H *(in ras. m.2)* MKS **4** socratis B[1], *corr.* B[2] **6** non *eras.* M dubito quin *om.* HM **7–8** praeceptis . . . iustitiae *om.* P **8** aequitatem DV **9** inquit] quid, *del. m.3,* P priuatim R **10** quod] ut B*;* sed H*; eras.* M omne M **11** possidebunt B fieri B[1] *(corr.* B[3]*)* HMR potest] non p. HM quemdiu DV[1] **12** uideatur P quod] quam R[1] sit] est HM iustum V[1] **13** poterat B[1], *corr.* B[3] ut *eras. in spatio fere 6 litt.* M posset HM *(*t *eras.)* **14** et] ut HM **15** cum unitas D

inquit 'communia esse debebunt', scilicet ut ad eandem mulie-
249 rem multi uiri tamquam canes confluant et is utique obtineat qui
uiribus uicerit aut, si patientes sunt ut philosophi, expectent, ut
5 uicibus tamquam lupanar obeant. o miram Platonis aequitatem!
ubi est igitur uirtus castitatis? ubi fides coniugalis? quae si tol- 5
6 las, omnis iustitia sublata est. at idem dixit 'beatas ciuitates
futuras fuisse, si aut philosophi regnarent aut reges philoso-
pharentur'. huic uero tam iusto, tam aequo uiro regnum dares,
⟨qui⟩ aliis abstulisset sua, aliis condonasset aliena, prostituisset
pudicitiam feminarum? quae nullus umquam non modo rex, sed 10
7 ne tyrannus quidem fecit. quam tamen intulit rationem turpis-
simi huius consilii? 'sic' inquit 'ciuitas concors erit et amoris
mutui constricta uinculis, si omnes omnium fuerint et mariti et
8 patres et uxores et liberi.' quae ista confusio generis humani
est? quomodo seruari caritas potest, ubi nihil certum est quod 15

Auct.: **6–8** *cf.* Plato resp. 5, 473 c sq. **12–14** *cf.* ibid. 5, 463 c – 464 a

1 debunt K[1]; debent K[2] S *(alt.* e *in ras. m.2)* ad *s.l.* B[2] eadem HM **2** et] ex HM his B[ar] HMS **3** patientes PH; sapi- *cet.* ut] et V *(D deest);* aut HMKS philosophia HM expectabunt HM ut *om.* HM; et KSR **4** lupar *sic* DV habeant P **5** fidis B[1], *corr.* B[3] coniugalis] *post* n *1 litt. eras.* D; -les P[ac] M *(*e *ex* i*?);* -gatis R **5–6** quae si tollas] quaesito illas V[1], quam cito illa V[2] *(D deest praeter final.* as*);* quam si t. HM **6** sublato D[ac] at *ex* ad P[3] R, *om.* HM dicit B ciuitas K[1], -ites S[1] **7** fuisse futuras P fuesse, *pr.* e *ex* i *m.2,* V *(D deest), unde* esse *coniecisse uid. Br* philosophantur DV[1] M[ac] K[1] S; -sofauerent P[1], -sofarent P[3] **8** tam *post* uero] tamquam H[ar] *post* uiro *s.l.* si R[2] **9** qui *solum* V[2] *s.l., om.* V[1] *cet., dubitanter recepimus cum recc., edd., Br, sed postea aliter distinximus; ft. cogites de asyndeto cl. 3, 23, 1, signo interrogationis post* dares, *exclamationis post* feminarum *posito* abstulisses B condonaret HM alienam B, -nas HM **10** pudicitiam *ex* prudent-*?* P femineam, ˜ *m.2,* B **11** nec B[ar] **12** consiliis H[ar] amores P[1], *corr.* P[3] **13** mutuis B[ar], motui D[ac] V[ac] omnes *om.* P fuerint *om.* P **14** qua M confusio] c. est B **15** est *om.* BHM certi B est *om.* P quod] aut V

ametur? quis aut uir mulierem aut mulier uirum diliget, nisi
habitauerint semper unanimes, nisi deuota mens et seruata inui-
cem fides indiuiduam fecerit caritatem? quae uirtus in illa pro-
miscua uoluptate locum non habet. item si omnes omnium 9
5 liberi sint, quis amare filios tamquam suos poterit, cum suos
esse aut ignoret aut dubitet? quis honorem tamquam patri de-
feret, cum unde natus sit nesciat? ex quo fit, ut non tantum *250*
alienum pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. quid 10
quod uxor potest esse communis, filius non potest? quem con-
10 cipi non nisi ex uno necesse est. perit ergo illi uni communitas
ipsa reclamante natura. superest ut tantummodo concordiae 11
causa uxores uelit esse communes. at nulla uehementior discor-
diarum causa est quam unius feminae a multis maribus appeti-
tio. quod Plato si ratione non potuit, exemplis certe potuit 12
15 admoneri et mutorum animalium, quae ob hoc uel acerrime pug-
nant, et hominum, qui semper ob eam rem grauissima inter se
bella gesserunt.

22. Restat ut communio ista nihil aliud habeat praeter adul- 1
teria et libidines, propter quas funditus eruendas uirtus est uel

1 amotur D^{ac} V^{ac}*;* amat- V^{pc} M aut uir] a tuis D V^{1} diligat, a *ex* e *m.3?,* P **2** unanimes R *Heck, 1972, 185 n. 90 cl. 4, 29, 8;* una *cet., edd., Br* nisi *ex* si P^{3} **3** in *s.l.* B^{3} promiscuam, ˜ *m.3,* B*;* -ca D^{1} V^{1} P^{1} *(corr.* P^{3}*)* H M*; cf. 1, 16, 11* **4** uoluptatem, locum *om.,* B habent B^{ar} **6** ferat P^{1}, deferat P^{2} **7** unde] de D^{ac} necsciat D V*;* nescit P^{1}*, corr.* P^{2} tantum *edd.;* etiam *codd.; cf. Heck, 1972, 198* **9** concipi] *pr.* i *in ras. m.3* B **10** illa, a *ex* i, K^{1} S^{2} uni D V, una *cet.* **11** tantummodo ut P **12** uxoris V^{ac} uellit D V^{1}*;* uelint P H M at] a *in ras. m.2* D nulla] ne illa H M uehementius K^{ac} S **13** moribus D^{1} V^{1}*;* amar- M **14** quod] in quo P **15** admoueri K S et *om.* H M multorum H^{ac} mutorum . . . quae] multorum animaliumque D V^{1} *(*que *del.* V^{2}*)* uel *in ras.* B^{3} pugnent D V **16** qui] quae P^{ac} semper] s. est, est *exp.,* D V^{1}*;* saepe V^{2} grauissime H M K S R se *om.* D, *s.l.* V^{2} **17** cesserunt D*;* cessarunt V^{1}*;* gesserint K^{2} *(*i *pro* a *ex* u *facta)* S **18** praeterea B^{ar} adulteri D^{1}*;* -rium H M **19** et *s.l.* D^{2}*;* ac *s.l.* V^{2} propterea*?* R^{ar} eruendas B^{ar} V^{2} P^{3} K^{1} S^{ar}, -da B^{pr} D V^{1} P^{1} H M K^{2} S^{pr} R

2 maxime necessaria. itaque non inuenit concordiam quam quaerebat, quia non uidebat unde oriatur. nam iustitia in extra positis nihil momenti habet, ne in corpore quidem, sed tota in hominis
3 mente uersatur. qui ergo uult homines adaequare, non matrimonia, non opes subtrahere debet, sed adrogantiam superbiam 5
tumorem, ut illi potentes et elati pares esse se etiam mendicis-
4 simis sciant. detracta enim diuitibus insolentia et iniquitate nihil intererit, utrumne alii diuites, alii pauperes sint, cum animi pares fuerint, quod efficere nulla res alia praeter religionem dei
251 5 potest. putauit igitur se inuenisse iustitiam, cum eam prorsus 10
euerteret, quia non rerum fragilium, sed mentium debet esse communitas. nam si iustitia uirtutum omnium mater est, cum
6 illae singulae tolluntur, ipsa subuertitur. tulit autem Plato ante omnia frugalitatem, quae utique nulla est ubi proprii nihil habetur, tulit abstinentiam, siquidem nihil fuerit quo abstineatur 15
alienum, tulit temperantiam, tulit castitatem, quae uirtutes in utroque sexu maximae sunt, tulit uerecundiam pudorem modestiam, si honesta et legitima esse incipiunt quae solent flagitiosa
7 et turpia iudicari. sic uirtutem dum uult omnibus dare, omnibus ademit. nam rerum proprietas et uitiorum et uirtutum materiam 20

2 nam] iam R in extra *bis, pr. del.* DV **3** monenti V^{ac} ne *om.* P **4** adaequature P^{ac} **6** pares] p. suos B esse se] esse BHM*;* e. sed DV^{1}*;* se P^{1}, sese P^{2} mendicissimi D*;* -dac- K^{1} **7** deuitibus D insolentiam et iniquitatem, *sed utroque loco* ˜ = m *ab m.2 add. postea eras.,* B **8** utrumnam alii HM *ante* diuites *1 litt. eras.* V **9** fuerunt H^{ar}, -rit S^{1} efficeres K^{1} **10** igitur] ergo B inuenisse se P prosus P^{1}, *corr.* P^{3} **11** euerterit B^{3} *(*i *ex* e*)* HMKS quia] cum HM **12** iustitiam M^{ar} **13** antea DV **14** fragilitatem B^{1}, *corr.* B^{3} proprium HM **15** nihil] ni *ras. ex* null*?, deinde s.l. m.2* us B*;* cum *(s.l. m.2)* n. D quo DV *edd., Buen, Br;* qui B*;* quod PHMKSR *Isaeus (1646, repet. Migne, PL 6, 951) cl. 7, 17, 2 et Liu. 8, 24, 18, Le, ft. recte (Thes. I 193, 30 – 194, 15 nihil stricte respondet)* abstinent B^{ar}, -net B^{pr}, -netur DV **16** alieno B temperantiam . . . quae] castitatem temperantiam quae *(ult.* a *eras.)* P **18** flagitiosa et] -osae HM **19** uirtutum P^{1}, *corr.* P^{3} dum] cum BDVMR **20** adimit BP^{1} *(corr.* P^{3}*)* proprietas rerum HMKS

continet, communitas autem nihil aliud quam uitiorum licentiam. 8 nam uiri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici possunt quam luxuriosi ac nepotes. item mulieres, quae a multis habentur, non utique adulterae, quia certum matrimonium nul-
5 lum est, sed prostitutae ac meretrices sint necesse est. 9 redegit ergo humanam uitam ad similitudinem non dicam mutorum, sed pecudum ac beluarum. nam uolucres paene omnes matrimonia faciunt et paria iungunt et nidos suos tamquam geniales toros concordi mente defendunt et fetus suos quia certi sunt amant et
10 si alienos obieceris abigunt. 10 at homo sapiens contra morem hominum contraque naturam stultiora sibi quae imitaretur elegit, et quoniam uidebat in ceteris animalibus officia marum feminarumque non esse diuisa, existimauit oportere etiam mulieres *252* militare et consiliis publicis interesse et magistratus gerere et
15 imperia suscipere. itaque his arma et equos adsignauit; consequens est ut lanam et telam uiris et infantium gestationes. 11 nec uidit impossibilia esse quae diceret et ex eo, quod adhuc in orbe terrae neque tam stulta neque tam sapiens ulla gens extitit, quae hoc modo uiueret.

Epit.: 3, 22, 10] 33, 5 . . . occupabunt

3 luxoriosi HM ac *s.l.* B^1, *inde* et B^3 nepotes] perditi HM **5** redigit R **6** hominis uitam B **7** matrimonia] moenia P **8** coniungunt H *(alt.* n *s.l. m.2)* M*;* -nter S^1, -ntur S^2 genia P **9** concordia D^{ar} V et *ante* si *om.* V *(*D *deest)* **10** obieceris BHMKSR*;* abi- D *(*s *ex* t m.2?*)*; adi- P*;* -rit V*;* subi- *Wölfflin, ALL 4, 1887, 298 (dubitanter), Br; cf. Thes. IX 2, 59, 24–36* **11** eligit P^1, *corr.* P^3*;* legit KS **12–13** marium *(*i *s.l. m.2)* ac feminarum non R **13** mulierem B^1, *corr.* B^3 **14** gerere] agere P*;* genere K^{ac} S^{ac} **14–15** gerere . . . suscipere] ge|pere H^1, rere . . . susci *in mg.* H^2 **15** itaque] tam P hiis, h *s.l. m.2,* R arma et equos] armacte quosquos D *(*c *exp.)* V **16** ut] ut etiam B*;* ut et P *(*et *s.l.)* KSR et *s.l.* P, *om.* R tela HM infantibus B gestationis P^1, *corr.* P^3 **17** uidit] dit *in fine pag. eras.* R diceres K^{ac} et DV *Br, om. cet., edd. uix recte* **18** sapiens] uana P *recc., edd., Buen, Le* ex|istit R*;* ex(s)titerit *recc., edd. (non* V*)* **19** mundo KS

1 23. Cum igitur in tanta uanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus? numquam sibi tam sapientes uideri solent quam cum pecuniae contemptu glorientur. – fortis animus. – sed expecto, quid faciant et quo ille
2 contemptus euadat. tradita sibi a parentibus patrimonia tam- 5 quam malum fugiunt ac deserunt et, ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillum se ultro praecipitant, non uirtute, sed peruerso metu fortes, sicut illi, qui cum timent ne ab hoste iugu-
3 lentur, ipsi se iugulant, ut mortem morte deuitent. sic isti unde possent gloriam liberalitatis adquirere, sine honore, sine gratia 10
4 perdunt. laudatur Democritus, quod agros suos reliquerit eosque pascua publica fieri passus sit. probarem, si donasset. nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est ac ma-
5 lum. sed haec neglegentia tolerabilis. quid ille qui patrimonium
253 in nummos redactum effudit in mare? ego dubito, utrumne sanus 15 an demens fuerit. 'abite' inquit 'in profundum malae cupiditates,
6 ego uos mergam, ne ipse mergar a uobis.' si tantus pecuniae contemptus est, fac illam beneficium, fac humanitatem, largire

Epit.: 3, 23, 1 – 24, 10] 33, 6–8. 34, 1–4 3, 23, 1 . . . 2 deserunt] *cf.* 33, 4 4 . . . passus sit] 34, 3

Auct.: **11** Democritus] *cf.* VS 68 A 15. 169 = Cic. fin. 5, 87 **14** ille] Crates Thebanus*; cf. Hier. adu. Iouin. 2, 9, PL 23, 312 a*

1 ipsi *om.* HMKS*;* et i. P **2** minores *om.* KS putauimus DV numquam] qui n. HM **4** gloriantur] n *exp.* D fortis animus *om.* HM faciunt DV*;* -ciat HM quos HM **5** contentus*, alt.* n *ex* m, R matrimonia B[1] *(corr.* B[3]*)* HM **6** fugiant ac deserant B[1], *corr.* B[3] **7** faciunt V[1] K[ac] *(*D *deest)* tranquillo HMKS uirtutes P[1]*, corr.* P[3] **8** fortis V *(*D *deest)* **9** morte *s.l.* B[3] diuitent P[ac] H, diuid- M **10** possent] putant HMKS libertatis B **11** demotus B[ac] quos DV[1] **13** fuit M[1]*;* sit S **13–14** si ab . . . malum] i. sit ac m. si ab o. fiat HM **13** hominibus KS inutili P[1]*, corr.* P[3] esse V ac *in ras.* P malum] m. est P **14** neglegentia] putanda est n. HM **15** infudit HM **16** an] ac KS inquit *om.* HMKS in *s.l.* K[2]*, om.* S male DHMKS **17** inmergar B **18** illum BP

pauperibus; potest hoc quod perditurus es multis succurrere, ne fame aut siti aut nuditate moriantur. 7 imitare insaniam saltem furoremque Tuditani; sparge populo diripiendam. potes et pecuniam effugere et tamen bene collocare, quia saluum est quid-
5 quid pluribus profuit. 8 Zenonis autem paria peccata quis probat? sed omittamus id quod est ab omnibus semper inrisum; illud satis est ad coarguendum furiosi hominis errorem, quod inter uitia et morbos misericordiam ponit. adimit nobis adfectum quo ratio humanae uitae paene omnis continetur. 9 cum enim natura
10 hominis imbecillior sit quam ceterorum animalium, quae uel ad perferendam uim temporum uel ad incursiones a suis corporibus arcendas naturalibus munimentis prouidentia caelestis armauit, homini autem quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus miserationis adfectum qui plane uocatur humanitas,
15 qua nosmet ipsos inuicem tueremur. 10 nam si homo ad conspectum alterius hominis efferaretur, quod facere uidemus animantes quarum natura soliuaga est, nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum uel cura uel ratio, sic ne uita quidem satis

Epit.: 3, 23, 8–10] 33, 6–8

Auct.: **3** Tuditani] *cf.* Cic. Phil. 3, 16 **5** Zenonis] *cf.* Cic. fin. 4, 77 (paria peccata). Tusc. 4, 18 (misericordia); *neglegenter* SVF I 213

1 potest *codd., Buen cl. 6, 18, 7;* -tes *recc., Hm, Br* est P^ar^ succurre HM **3** *sup.* tuditani *m.2* uel dementium R *post* sparge *s.l.* pecuniam R² diripienda DV potes et] potest D^ar^ *(alt.* t *eras.)* V et] t *in ras.* B² **4** bene *om.* P **5** autem *om.* M paria] propria HMKS **6** hominibus H, omini- M **7** coercendum DV quo P^pr^ (d *eras.)* **10** uel *in fine lin.* B³ **11** uim *s.l.* P³ cursiones DV*;* incussio- R¹ **12** arcenda DV munumentis D *(alt.* m *s.l.)* V ornauit HM **13** humani R^ac^ *post* quia *eras.* d H accipit HM omnibus istis P **14** mirationes B^ac^ adfectum] d *eras.* P qui] *sup.* i *m.2* e D **15** qua] quia D¹ V ipsos BR, *om. cet., edd., Br, sed potius ante* inuicem *excidit quam ex § 10 inrepsit* tuemur B a conspectu B **16** auferretur B uidentur B*;* -deamus D¹ V **17** quorum DV **18** condidarum *sic* V *(et* D^ac^ *ut uid.;* condiearum, e *ex* d*?, sed exp.* D^pc^*)* sic *ex* si B³

tuta, cum et ceteris animalibus exposita esset imbecillitas homi-
11 num et ipsi inter semet ipsos beluarum more saeuirent. non
254 minor in aliis dementia. quid enim dici potest de illo qui nigram
esse dixit niuem? quam consequens erat, ut etiam picem albam
esse diceret! hic est ille qui se idcirco natum esse dixit, ut cae- 5
lum ac solem uideret, qui in terra nihil uidebat sole lucente.
12 Xenophanes dicentibus mathematicis orbem lunae duodeuiginti
partibus maiorem esse quam terram stultissime credidit et, quod
huic leuitati fuit consentaneum, dixit intra concauum lunae si-
num esse aliam terram et ibi aliud genus hominum simili modo 10
13 uiuere, quo nos in hac terra uiuimus. habent igitur illi lunatici
homines alteram lunam, quae illis nocturnum lumen exhibeat
sicut haec exhibet nobis, et fortasse noster hic orbis alterius
14 inferioris terrae luna sit. 'fuisse' Seneca 'inter Stoicos' ait 'qui
deliberaret, utrumne soli quoque suos populos daret'; inepte sci- 15
licet, qui dubitauerit. quid enim perderet, si dedisset? sed credo
calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret,
ne si aestu nimio perissent, ipsius culpa euenisse tanta calamitas
diceretur.

Epit.: 3, 23, 11 quid . . . niuem] 34, 1 tolerabilius . . . dixit 12] 34, 1

Auct.: **3** illo] Anaxagora*; cf.* Cic. ac. 2, 72*; u. et 3, 9, 4 et VS 59 A 30* **7** Xenophanes] *cf.* Cic. ac. 2, 82. 123*; Heck, Hyperboreus 8, 2002, 330–332* **14–15** Sen. frg. 22 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 124–126*

1 tuta] *post* u *eras.* l*?* D et cum B*;* et *om.* DV imbeccillitas, *pr.* c *del.,* B*;* -belcill-, *pr* l *exp.,* D*; u. ind. form* **2** ipsi *ex* ipsum*?* B*;* si HM semet *ex* met P[3] **3** aliis *ex* alis B[2] **4** *ante* erat *eras.* est D **6** uiderunt M[ac], -rit M[pc] uideat D[ac] **7** *sup.* xenofanes *m.2* proprium R **9** laeuitati B dixit in *(s.l.)* contra cauum V **10** ibi] i. esse HM humanum P **11** uiueret*?* K[ar] **12** exhibet B[1], *corr.* B[3] **13** sicut . . . exhibet *s.l.* B[3] **14** luna *ex* lune P[3] senecam B[ar], -cas K[1] histoicos B, isto- HM **15** deliberare D[1] V ineptae HM **16** qui] quod, d *s.l. m.3,* P diedisset D[1] V*;* ediss- S **17** nec VKS[ar] **18** ne si] nisi P[1] *(corr.* P[3]*)* HM perisset P culpa euenisse B[3] H[pc] KS, -pae uen- DVH[ac] MR, -pa uen- B[1] P tante D[ac]

24. Quid? illi qui esse contrarios uestigiis nostris antipodas putant num aliquid loquuntur? aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines quorum uestigia sint superiora quam capita? aut ibi quae apud nos iacent inuersa pendere, fruges et arbores deorsum uersus crescere, pluuias et niues et grandines sursum uersus cadere in terram? et miratur aliquis hortos pensiles inter septem mira narrari, cum philosophi et agros et urbes et maria et montes pensiles faciant? huius quoque erroris aperienda nobis origo est. nam semper eodem modo falluntur. cum enim falsum aliquid in principio sumpserint ueri similitudine inducti, necesse est eos in ea quae consequuntur incurrere. sic incidunt in multa ridicula, quia necesse est falsa esse quae rebus falsis congruunt. cum autem primis habuerint fidem, qualia sint ea quae sequuntur non circumspiciunt, sed defendunt omni modo, cum debeant prima illa utrumne uera sint an falsa ex consequentibus iudicare. quae igitur illos ad antipodas ratio perduxit? uidebant siderum cursus in occasum meantium, solem atque lunam in eandem partem semper occidere et oriri semper ab eadem. cum autem non perspicerent quae machinatio cursus

Epit.: 3, 24, 1–10] 34, 2 . . . uestigia

Auct.: **1** antipodas] *cf.* Cic. ac. 2, 123

Test.: **1** §§ 1–11] *cf.* Aug. ciu. 16, 9. Isid. orig. 9, 2, 133

2 aliquod P[1], *corr.* P[3] **4** ubi HR **5** deorsus P et niues *om.* P grandines S, *dubitanter recepimus cum recc., edd., Br;* -nem *cet., recc., Le (sine nota), ft. recte* **6** uersus *s.l.* P[3] caedere DV ortos DKS **7** septos *sic ex* septem B[3]; *post* mira *1 litt. eras.* B **9** nam] n *in ras. ex* eti *m.3, s.l.* en *(m.2?) eras.* B fallantur K[ac] **10** sumpserunt D *(-ms-)* V; senserint P **11** necesse est eos *om.* P **11–12** eos in . . . necesse est *om.* HM **11** currere DV; incurrunt P[1], -rentes P[3] **13** quilia D[1] V sunt PHM **15** cum] tamquam B sequentibus DV **16** ad antipodas] podas P[1], *s.l. suppl.* P[3] **19** eodem P quae] nec q. B

eorum temperaret nec quomodo ab occasu ad orientem remearent, caelum autem ipsum in omnes partes putarent esse deuexum, quod sic uideri propter immensam latitudinem necesse est, existimauerunt rotundum esse mundum sicut pilam et ex motu siderum opinati sunt caelum uolui; sic astra solemque, cum oc- 5
6 ciderint, uolubilitate ipsa mundi ad ortum referri. itaque et aereos orbes fabricati sunt quasi ad figuram mundi eosque caelarunt portentosis quibusdam simulacris, quae astra esse dice-
7 rent. hanc igitur caeli rotunditatem illud sequebatur, ut terra in
256 medio sinu eius esset inclusa. quod si ita esset, etiam ipsam 10
terram globo similem; neque enim fieri posse, ut non esset ro-
8 tundum quod rotundo conclusum teneretur. si autem rotunda etiam terra esset, necesse esse, ut in omnes caeli partes eandem faciem gerat, id est montes erigat, campos tendat, maria consternat. quod si esset, etiam sequebatur illud extremum, ut nulla 15

1 ab] ob P occasum H^{ar} M remeant D V^{2}, -maneant V^{1} **2** in . . . partes] homines (h *et* i *eras.*) in p., *ord. lineolis rest. m.3,* B; in o. fere p. P; homini ex parte H M omnis D^{1} V R^{1}, oĩs K **4** aestimauerunt H M K S rotundum D^{2} P^{3} H M K S R^{pc}, rut- B D^{1} V P^{1} R^{ac}; rotund- *in inst. nonnisi 3, 24, 5–8* motus M; modo P **5** sic *in fine lin.* B^{3}; sicut R cum occiderint] occidere et B H M **6** uolubilitate] ex u. H M K S **7** aeris B^{1}, *corr.* B^{2}; aer et H M orbis P H M fabrica V ad] et K S mundi *s.l.* B^{2} celarunt B M; caelauer- P **8** portentosis] -tose *(ult.* e *s.l. m.2)* in B; -tos his H M **9** rutunditatem B D^{1} V S R^{ac} **10** modio K^{ac} sinu eius] siue ius D *(iu exp.)* V *(deinde* s*? eras.)* conclusa K S quid H esset] esse *Hm,* e. ⟨esse⟩ *Br; trad. def. Buen* esse *ante* similem *subaudiens* **11–12** fieri . . . rotundo *om.* D *(spatio indice)* V **11** posse *Thilo, Br;* -sset *codd., sed cf. § 8* necesse esse ut *om.* B esse B rutundum B R^{ac} **12** rutundo B R^{ac} concluso M teneretur] tenere t. D (tenere *exp.)* V; tenetur P H M autem *om.* H M rutunda B V etiam rotunda H M **13** esse] est B^{1} *(corr.* B^{3}*)* P; esset H M, *quod uix commendat § 7 trad.* posset in *s.l.* B^{3}; ad H M omnis D V R^{1}; omne P^{1}, *corr.* P^{3} eadem H M **14** gerant B ⟨ex⟩tendat *Br* **15** esset] ita e. R iam B D V *ft. recte*

sit pars terrae quae non ab hominibus ceterisque animalibus incolatur. sic pendulos istos antipodas caeli rotunditas adinuenit. 9 quodsi quaeras ab iis qui haec portenta defendunt, quomodo ergo non cadant omnia in inferiorem illam caeli partem, hanc
5 respondent rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur et ad medium conexa sint omnia, sicut radios uidemus in rota, quae autem leuia sunt, ut nebula fumus ignis, a medio differantur, ut caelum petant. 10 quid dicam de his nescio, qui cum semel aberrauerint, constanter in stultitia perseuerant et uanis uana de-
10 fendunt, nisi quod eos interdum puto aut ioci causa philosophari aut prudentes et scios mendacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in malis rebus exerceant uel ostendant. 11 at ego multis argumentis probare possem nullo modo fieri posse, ut caelum terra sit inferius, nisi et liber iam concludendus esset et
15 adhuc aliqua restarent, quae magis sint praesenti operi necessaria. et quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus, satis sit pauca enumerasse, ex quibus possit qualia *257* sint cetera intellegi.

25. 1 Nunc pauca nobis de philosophia in commune dicenda
20 sunt, ut confirmata causa peroremus. summus ille noster Plato-

2 rutunditas B D[1] V R[ac] adinuenitur D[1] V **3** iis K R, his *cet.* **4** ergo *om.* P cadunt D V H M K S inferiore H M **4–5** respondent hanc H M K S **5** respondeant P[1], -debunt P[3] in medio M **5–6** ferantur . . . medium *om.* B[1] *(in mg. inf. cum signis* hd *et* hs· *suppl.* B[3]*)* P **6** sunt P[ar] sicut *om.* K S rotam B **7** laeuia B[ac] ut *om.* B H M differuntur B*;* deferantur P R[2] *(ex* diff-*)* **9** aberrauerit M*;* -runt K S R stultitiam H uanis *om.* H M **11** inscios B*;* socios H M defendenda] enda *in ras. 1–2 litt.* B[2] **12** at ego] adeo B[1], *corr.* B[3]*; post* e *1 litt. (uix* r*) eras.* D*;* ego H M*;* at ergo K S **13** possum B*;* -sim H M **14** nisi] ni H M et] ut *(del. m.3)* et P*;* ad, *antea s.l.* et*?,* K*;* et ad, ad *exp.,* S claudendus K S **15** sunt P K S praecepti M opere B*;* -ris H M **16** unius *om.* P **17** possint B R, -sent H M **18** sunt P cetera] et c. H M K S **19** uobis R **20** sint D V confirmatam causam B summus] cicero s. B

nis imitator existimauit philosophiam non esse uulgarem, quod
2 eam non nisi docti homines adsequi possint. 'est' inquit 'philosophia paucis contenta iudicibus multitudinem consulto ipsa fugiens.' non est ergo sapientia, si ab hominum coetu abhorret, quoniam sapientia, si homini data est, sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus, qui eam capere non possit. 5
3 at illi uirtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui uelle uideantur, tam inuidi quam si uelint deligare oculos aut effodere ceteris, ne solem uideant.
4 nam quid est aliud hominibus negare sapientiam quam mentibus 10
5 eorum uerum ac diuinum lumen auferre? quodsi natura hominis sapientiae capax est, oportuit et opifices et rusticos et mulieres et omnes denique qui humanam formam gerunt doceri, ut sapiant, populumque ex omni lingua et condicione et sexu et
6 aetate conflari. maximum itaque argumentum est philosophiam 15 neque ad sapientiam tendere neque ipsam esse sapientiam, quod
7 mysterium eius barba tantum celebratur et pallio. senserunt hoc
258 adeo Stoici, qui et seruis et mulieribus philosophandum esse dixerunt, Epicurus quoque, qui rudes omnium litterarum ad phi-

Auct.: **2–4** Cic. Tusc. 2, 4*; de fontibus c. 25 cf. Lausberg, 1970, 127–142* **10** §§ 4–8. 12–15] Epicur. frg. 227[a] Usener

1 philosophia K[1] S uulgare K[1] S **2** adsequi] ad se D[1] V possent HMKS filosofiam D[ar] V R[ac] **3** contenda D[ac] V*;* -tempta KS ipsam BPHM*;* -se KS **4** homine K[1] S aborret D[ac] V*;* aberret D[pc]*;* abhoret KS **5** si] si soli R **6** ea KS possint V[1] **8** uelle] illa R **9** delicare B[1], *corr.* B[3]*;* dilica- DV*;* diligere K[1] S, diliga- K[2] **10** num M necare M **11** ferre P[1], *corr.* P[2] quo si P[1], *corr.* P[3] hominum B **12** et *ante* opifices] ut KS **13** omnis D[1] V docere B **14** populumque ⟨sapientum⟩ *Hm cl. § 7, Usener,* -tium⟩ *Br, Lausberg 129, sed subaudias* p. ut sapiat docendum et *ante* aetate *s.l.* P[2] **15** est *ex* et P[3] **16** ad *om.* B ostenderet, *ult.* t *eras.,* B*;* tenere R **17** eius *om.* HM **18** mu erieribus, *post* mu *membrana damno adfecta, s.l.* lie *m.2?,* R **19** duxerunt P qui *del.* D[2]

losophiam inuitat, item Plato, qui ciuitatem de sapientibus uoluit componere. conati quidem sunt illi facere quod ueritas exige- 8
bat, sed non potuit ultra uerba procedi, primum, quia multis 9
artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. discendae
5 istae communes litterae propter usum legendi, quia in tanta rerum uarietate nec disci audiendo possunt omnia nec memoria
contineri. grammaticis quoque non parum operae dandum est, 10
ut rectam loquendi rationem scias; id multos annos auferat necesse est. ne oratoria quidem ignoranda est, ut ea quae didiceris 11
10 proferre atque eloqui possis. geometria quoque ac musica et astrologia necessaria est, quod hae artes cum philosophia habent
aliquam societatem. quae uniuersa perdiscere neque feminae 12
possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt, neque serui, quibus per eos annos
15 uel maxime seruiendum est quibus possunt discere, neque pauperes aut opifices aut rustici, quibus in diem uictus labore quaerendus est. ob eam causam Tullius ait 'abhorrere a multitudine
philosophiam'. – at enim rudes Epicurus accipiet. – quomodo 13

Auct.: **17** Tullius] *u. § 2 et Lausberg, 1970, 128*

1 inuitat . . . Plato] inuitat *(ult.* t *m.3?)*|item *(*i *in ras. ex* tu *uel* tii *m.3)* plato *(*o *ex* u*? m.3, deinde 3 litt. eras.)* B*;* inuitati *(ult.* i *eras.)* templato D*;* inu- idem p. R **2** comprehendere K^ac S*; cf. p. XXII* quidem . . . illi] illi *s.l.* V*;* s. i. q. P*;* q. i. s. HMKS **3** progredi HMKSR **4** discendendae P **5** communis D¹ V **6** discendi audiendi M **7** operae B²*;* horae *ex* orere P³*;* opere B¹ *cet.* est *om.* P **8** sciam *ex* -as D²*;* -ant HM id *om.* HM auferant HM*;* afferat *ex* auf- K² R² **10** possit D¹ V^pc, -sset V^ac geometrica B^ar KSR*;* geum- HM **10–11** quoque . . . astrologia *om.* P¹*;* q. a. m. *(*et *om.)* astroligia *(sic) in mg. inf.* P² **10** ac . . . et] ad musicae HM **11** astronomia *ex* -ologia B³ quo P^ac hae *s.l.* B³*;* eae DVHMR¹ cum . . . habent] h. c. p. P habeant, *alt.* a *s.l. m.3,* B **13** infra B pubere D¹ V mos K¹ S **14** annos *om.* DV **16** labor D¹ V **17** ob *om.* DV abhorrere] *ult.* e *exp.* D*;* aborr- V^ac HMK^ac a *om.* R **18–p. 294, 3** quomodo . . . rebus *in* B *partim macula operta; cf. 3, 26, 11*

ergo illa quae de principiis rerum dicuntur intellegent, quae per-
14 plexa et inuoluta uix etiam politi homines adsequuntur? in
259 rebus igitur obscuritate implicatis et ingeniorum uarietate con-
fusis et eloquentium uirorum exquisito sermone fucatis quis im-
15 perito ac rudi locus est? denique nullas umquam mulieres 5
philosophari docuerunt praeter unam ex omni memoria Themis-
ten neque seruos praeter unum Pythagoram, quem male serui-
16 entem redemisse ac docuisse traduntur. enumerant etiam Pla-
tonem ac Diogenem, qui tamen non serui fuerunt, sed his serui-
tus euenerat; sunt enim capti. Platonem quidem redemisse An- 10
niceris quidam traditur sestertiis octo. itaque insectatus est con-
uiciis hunc ipsum redemptorem Seneca, quod Platonem paruo
17 aestimauerit, furiosus, ut mihi uidetur, qui homini fuerit iratus,
quod non multam pecuniam perdidit. scilicet aurum appendere

Auct.: **12** Seneca] frg. 23 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 126 sq.; K. Gaiser, Ges. Schr., 2004, 595–616; ad § 15 sq. cf. et Gell. 2, 18, 1–9*

1 illam D[ar] rerum *om.* P intellegunt HM *(*-lig-*);* B *inc.* perplexa] per propheta V[1] **3** igitur *s.l.* P inplicitis PK[2] S[2]*;* -plicitatis K[1] S[1] confusis et] confuisset V **4** eloquentiam HM exquisito] et e. B sermones K[1] S[ar] fugatis P[ac] R **5** locutus V[ar] R[ar] denique *om.* DV unquam *ex* inquam B[3] **6** docuerant R themistem HM*;* themenstem *(˜ sup. pr.* m*)* KS **7** pythagoram *codd. (*phyta- V*), auctoris errorem rati def. Lausberg 131 sq.; Heck, 1993, 411;* Phaedonem *Parrhasius (1509), Betuleius (1573) cl. Gell. 2, 18, 1, edd. (inde* K *s.l. m. rec.), Br* quae S **8** tradunt HMKS, *unde* Cebetem tradunt *edd.;* philosophi traduntur *subaudit Br (in addendis) cl. Gell. 2, 18, 4 et Diog. Laert. 2, 105* **9** diogenen PV *(*D *inc.) ft. recte;* -gentem R[ar] **9–10** *de* Diogenem . . . capti *dubitat Br ad l., def. Lausberg 131* **9** erunt K[ac] hiis, h *s.l. m.2,* R **10** euenerant DV aniceris P, aniceres HM*;* annigeris R[1], *s.l.* cyprium R[2] **11** quidem DVKS insecutus DV[1] **12** hinc DV paruo Platonem HM*;* parua pl- KS paruos V *(*D *inc.)* **13** aestimarit, *sup.* e *m.3* i, P*;* existimauerit B **14** scilicet] s. et P appendere BP*;* pendere KS*;* perdere DV[2] *(ex* perdedere*)* HM*;* ponderare R

debuit tamquam pro mortuo Hectore aut tantum ingerere nummorum, quantum uenditor non poposcit. ex barbaris uero nullum praeter unum Anacharsin Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidem, nisi et linguam et litteras ante didicisset. 18

5 26. Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt neque a philosophis fieri posse uiderunt, sola haec efficit doctrina caelestis, quia sola sapientia est. illi scilicet persuadere cuiquam potuerunt, qui nihil persuadent etiam sibi, aut cuiusquam cupiditates oppriment, 10 iram temperabunt, libidinem coercebunt, cum ipsi et cedant uitiis et fateantur plus ualere naturam? dei autem praecepta quia et simplicia et uera sunt, quantum ualeant in animis hominum, cottidiana experimenta demonstrant. da mihi uirum qui sit iracundus maledicus effrenatus, paucissimis dei uerbis 'tam 15 placidum quam ouem reddam'. da cupidum auarum tenacem, iam tibi eum liberalem dabo et pecuniam suam plenis manibus largientem. da timidum doloris ac mortis, iam cruces et ignes et Perilli taurum contemnet. da libidinosum adulterum ganeonem, iam sobrium castum continentem uidebis. da crudelem 1 2 *260* 3 4 5 6 7 8

Auct.: **14–15** Ter. Ad. 534

2 nullum *om.* P*;* n. ⟨nominant⟩ *coni. Br, sed ex § 16 subaudias* enumerant **3** anacharsin D K² S, -syn V, -sen H M, -sim P R*;* anacar- B*;* anarchar- K¹ scytan D V*;* scithiam S^ac **5** illi *om.* D V poscente] *post* s *1 litt. eras.* V esse *om.* P **6** neque *ante* ipsi *exp.* S² facere] factis H M **7** posse] non p. B D V R hoc B sapiens B **8** poterunt D V*;* non p. H M quia H M **9** cupiditatem R **10** libidinem coercebunt *in mg.* H², *om.* M cohercebunt B cadant V¹*;* caed- H M K **12** et *ante* uera *s.l.* H² sunt *om.* M **13** cottidiana, *pr.* t *eras.*, B*;* cotid- *cet.; cf. 3, 7, 4* experimenta] et e. R da ihi D¹ V **15** quam] quasi *pars codd. Ter.* reddo *codd. Ter.* **17** ignis H **18** et . . . taurum *om.* P perilli taurum D V, phalaris *(sic, ex 3, 27, 5)* t. K S*;* pericula et aurum H M*;* periculum omne B, pericula omnia R, *unde ft. restituas* ignes ⟨omnes⟩ et P. t. adulterium H^ar

et sanguinis appetentem, iam in ueram clementiam furor ille
9 mutabitur. da iniustum insipientem peccatorem, continuo et
aequus et prudens et innocens erit; uno enim lauacro malitia
10 omnis abolebitur. tanta diuinae sapientiae uis est, ut in hominis
pectus infusa matrem delictorum stultitiam uno semel impetu 5
expellat; ad quod efficiendum non mercede, non libris, non lu-
11 cubrationibus opus est. gratis ista fiunt, facile, cito, pateant
modo aures et pectus sapientiam sitiat. nemo uereatur; nos
aquam non uendimus nec solem mercede praestamus. dei fons
uberrimus atque plenissimus patet cunctis, et hoc caeleste lumen 10
261 12 uniuersis oritur quicumque oculos habent. num quis haec phi-
losophorum aut umquam praestitit aut praestare si uelit potest?
qui cum aetates suas in studio philosophiae conterant, neque
alium quemquam neque se ipsos, si natura paulum obstitit, pos-
sunt facere meliores. itaque sapientia illorum, ut plurimum ef- 15
13 ficiat, non excindit uitia, sed abscondit. pauca uero dei prae-
cepta sic totum hominem immutant et exposito uetere nouum
reddunt, ut non cognoscas eundem esse.

Auct.: **17** exposito . . . nouum] *cf.* Eph. 4, 22–24*; u. Vet. Lat. ed. Frede ad l.*

1 sangis *sic* D^{1}, -guis V appenitentem P^{ar} ueram *codd., def. Buen;* meram *Hm, Br* furori D^{ar} **2** iustum KS et *ante* aequus] a et P*; om.* HM **3** innocuus, *alt.* u *s.l. m.3,* B enim uno DV **4** aboleuitur HM*;* oboleb- R^{1} tantae HM sapientia eius D^{1}, -tiae ius D^{2} ominis K^{ac} **5** infusam B^{ar} PHMKS delictorem V *(*dil-*)* P^{ac} **6** ad *ex* ex B^{3} quod *om.* HM, *post* q. *exp.* non V^{2} faciendum HM non *post* libris] aut HMKS **7** pareant V^{ac} **8** et pectus *s.l.* P^{2} **9** uindimus D^{ac} V^{1} sole HM mercedem P^{1}, *corr.* P^{3} **9–11** dei . . . habent *in* B *partim eadem macula operta qua 3, 25, 13* **10** atque] aquae B **11** quicumque] que *s.l.* B^{2}*;* q. . . . habent *in mg.* H^{2} **12** aut umquam] autem qu- D^{1} V **13** aetate HM*;* et etates KS in *om.* HM philosophorum HM **14** aliud D^{1} V paululum R *Br contra numerum;* parum HM*; u. St 444* **15** efficiat] a *in ras. m.2?* D; -cit V **16** excidit DVPHM **17** si K^{ac} S hominem *om.* DV*;* h. insipientem HM mutant B et *om.* BDV

27. Quid ergo? nihilne illi simile praecipiunt? immo per- 1
multa, et ad uerum frequenter accedunt, sed nihil ponderis ha-
bent illa praecepta, quia sunt humana et auctoritate maiore id est
diuina carent. nemo igitur credit, quia tam se hominem putat 2
5 esse, qui audit, quam est ille, qui praecipit. praeterea nihil apud 3
eos certi est, nihil quod a scientia ueniat, sed cum omnia coniec-
turis agantur, multa etiam diuersa et uaria proferantur, stultis-
simi est hominis praeceptis eorum uelle parere, quae utrum uera
sint an falsa dubitatur; et ideo nemo paret, quia nemo uult ad
10 incertum laborare. uirtutem esse Stoici aiunt, quae sola efficiat 4
uitam beatam. nihil potest uerius. sed quid si cruciabitur aut
dolore adficietur? poteritne quisquam inter carnifices beatus es-
se? immo uero inlatus corpori dolor materia uirtutis est, itaque
ne in tormentis quidem miser est. Epicurus multo fortius 'sa- 5 *262*
15 piens' inquit 'semper beatus est et uel inclusus in Phalaridis
tauro hanc uocem emittet: suaue est et nihil curo.' quis eum non
inrisit, maxime quod homo uoluptarius personam sibi uiri fortis
imposuit et quidem supra modum? non enim fieri potest, ut
quisquam cruciatus corporis pro uoluptatibus ducat, cum satis
20 sit ad officium uirtutis implendum perferre ac sustinere. quid 6

Auct.: **14** § 5] Epicur. frg. 601 Usener*;* *cf.* Cic. Tusc. 2, 17–18. *al.*

1 nihilne] nihil P[1], *corr.* P[2]*;* ne KS   simile *om.* HMKS
3 maiora P[1], *corr.* P[2]   **4** carent] terrentur, ur *s.l. m.2,* B
se *om.* HM   **5** praecepit DV   **6** ad scientiam BHMKS
uenit B[1] *(corr.* B[2]*)* K[1] S   coniuncturis D[1] V   **7** aguntur P
etiam] et H[1] M, e. et H[2]   proferuntur P   **9** et *om.* HMKS
10 esse] autem KS   solam R   efficit P   **11** potest uerius] p. esse
u. P*;* p. u. dici HM*; cf. 5, 10, 4 et St 243*   quid si] quid P[1]*;* cum P[3]
12 adficitur HM   potestne HM   esse *om.* D[1] V, *ante* beatus *s.l.* D[2]
13 uerus P   **14** ne *in fine lin.* P[2]   **15** inquit *om.* DV
uelut PHM   **16** taurum HM   hanc *ex* haec*?* B[2]   emittet B[2] DV*;*
mitt- B[1] HM[pc] KSR*;* mittit P*;* mittat M[ac]   et *om.* B   **17** inrisit
codd. (irr- KS*); -serit edd., Br; ind. perf. ponitur, quia iam Cic. l. c. hoc inriserat*   sibi . . . fortis] uiri s. uirtutis DV

dicitis Stoici? quid tu Epicure? 'beatus est sapiens, etiam cum torquetur.' si propter gloriam patientiae, non fruetur; in tormentis enim fortasse morietur. si propter memoriam, aut non sentiet,
7 si occidunt animae, aut si sentiet, nihil ex ea consequetur. quis ergo alius in uirtute fructus est? quae beatitudo uitae? 'aequo' 5
aiunt 'ut animo moriatur.' bonum mihi adfertis unius horae aut fortasse momenti, propter quod non expediat in tota uita miseriis
8 et laboribus confici. quantum autem temporis mors occupat? quae cum uenit, utrum aequo an iniquo animo subieris, iam nihil
9 refert. ita fit, ut nihil aliud ex uirtute captetur nisi gloria. sed 10
haec aut superuacua et breuis est aut prauis hominum iudiciis non sequetur. nullus igitur ex uirtute fructus est, ubi uirtus mor-
10 talis est et caduca. ita qui haec locuti sunt, umbram quandam
263 uirtutis uidebant, ipsam uirtutem non uidebant. defixi enim fuerunt in terram nec uultus suos in altum erigebant, ut eam 15
11 possent intueri, quae sese 'a caeli regionibus ostentabat'. haec causa est cur praeceptis eorum nullus obtemperet, quoniam aut ad uitia erudiunt, si uoluptatem defendunt, aut si uirtutem

Auct.: **5–6** *cf. e. g.* Cic. Tusc. 4, 37 **16** Lucr. 1, 64

Codd.: **2** *hinc fere coepit* G *p. 172 bis rescripta, in qua paucissima uidit Brandt, 1884, 289; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 stoicis K^1 est] e. et D*;* et V etiam *om.* B **2** torqueatur DVP fraudetur, a *et* d *s.l. m.2,* B*;* fruatur R **3** si *ante* propter *om.* DV **4** sic occidunt H^{ac} sentient, *alt.* n *s.l. m.2,* B consequentur P^1, *corr.* P^2 **5** quae] quo DV uitae *om.* P **5–6** aequo aiunt ut *Heck, 1972, 185 n. 90,* quo ut aiunt R, aequo aiunt HM *Br;* quo aiunt BDVKS*;* ut aequo P *recc., edd.* **6** affectis VKS **7** totam uitam P miseris R^{ac} **8** temporibus B^{ar} **9** ueniat HM an iniquo *om.* B subieris] eam s. P iam *om.* DV **11** aut *s.l.* B^3, *om.* KS superuacua et] -perba HM*;* -perbia KS est] et B **12** ex] rex D^{ar} V ubi *ex* tibi*?* B^3 est mortalis P **13** ita qui] -aque HM umbram] ut u. DV quadam HM **14** uidebat ipsam K^1 S **16** sese a] se P caeli regionibus] a *et* lireg *in ras.,* ion *s.l.* B^3*;* c. religion- HM ostendebat *codd. Lucr.* **18** ad *om.* DV uitam HM uoluntatem V^1 defendant B^1, *corr.* B^3

adserunt, neque peccato poenam minantur nisi solius turpitudinis neque uirtuti ullum praemium pollicentur nisi solius honestatis et laudis, cum dicant non propter aliud, sed propter se ipsam expetendam esse uirtutem. 12 beatus est igitur sapiens in 5 tormentis. sed cum torquetur pro fide, pro iustitia, pro deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. 13 est enim deus qui solus potest honorare uirtutem, cuius merces immortalitas sola est. quam qui non appetunt nec religionem tenent, cui aeterna subiacet uita, profecto neque uirtutis uim sciunt, cuius praemium 10 ignorant, neque in caelum spectant, quod ipsi facere se putant, cum res non uestigabiles quaerunt, quia ratio in caelum spectandi nulla est alia nisi aut religionem suscipere aut animam suam immortalem esse credere. 14 quisquis enim aut deum colendum esse intellegit aut immortalitatis spem propositam sibi 15 habet, mens eius in caelo est et licet id non aspiciat oculis, animi tamen lumine aspicit. 15 qui autem religionem non suscipiunt, terreni sunt, quia religio de caelo est, et qui animam putant cum corpore interire, aeque in terram spectant, quia ultra corpus, quod est terra, nihil amplius uident quod sit immortale. 16 nihil 20 igitur prodest ita fictum esse hominem, ut recto corpore spectet *264* in caelum, nisi erecta mente deum cernat et cogitatio eius in spe uitae perpetuae tota uersetur.

Codd.: **3** *hinc fere coepit* G *p. 171, in qua nihil legi potuit*

2 ni K[ac] solus R[ac] **4** expetenda HM est *om.* B*;* igitur est HMKS **8** quam] qua HM regionem K[ac] aeternitas DV **9** profecto] c *s.l.* B[2]*;* -ctione, *om.* neque, DV uiam R **10** ignorat B[1], *corr.* B[2] expectant HM **11** res] aes B[ac], rex*?* K[1] non *om.* P, *s.l.* H[2] uestigabiles BDVP[1]R, inu- P[2] HMKS in caelum *om.* P **12** alia *ex* alie P[3] **13** inmortale HM enim *bis* R **15** id] inde HM **16** lumen HMKS non *in mg.* P **17** de] in P et *s.l.* P qui] quia DV **18** aeque *ex* eaquae*?* B[3]*;* aequae D expectant HM quia] qui DV **19** quod *ante* sit] quam V **20** prodeest BHM[ac] *(*-de·ẽ HM*); cf. 2, 3, 1* expectet HM*;* resp- KS **21** nisi ut recta HM

1 28. Quapropter nihil est aliud in uita, quo ratio, quo condicio nostra nitatur, nisi dei qui nos genuit agnitio et religiosus ac pius cultus; unde quoniam philosophi aberrarunt, sapientes utique 2 non fuerunt. quaesiuerunt illi quidem sapientiam, sed quia non rite quaerebant, prolapsi sunt longius et in tantos errores inci- 5 3 derunt, ut etiam communem sapientiam non tenerent. non enim tantum religionem adserere noluerunt, uerum etiam sustulerunt, dum specie falsae uirtutis inducti conantur animos omni metu 4 liberare. quae religionis euersio naturae nomen inuenit. illi enim cum aut ignorarent, a quo esset mundus effectus, aut per- 10 suadere uellent nihil esse diuina mente perfectum, naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerent omnia sua sponte esse nata; quo uerbo plane imprudentiam suam confitentur. natura enim, remota prouidentia et potestate diuina, prorsus nihil 5 est. quodsi deum naturam uocant, quae peruersitas est naturam 15 potius quam deum nominare? si autem natura est ratio uel necessitas uel condicio nascendi, non est per se ipsa sensibilis, sed necesse est mentem esse diuinam, quae sua prouidentia nascendi principium rebus omnibus praebeat, aut si natura est caelum atque terra et omne quod natum est, non est deus natura, sed dei 20 6 opus. non dissimili errore credunt esse fortunam quasi deam

Codd.: **2** *a* nostra *incipit* G *p. 48 paene tota lecta* **21** *in* fortuna *(˜ inc.) desinit* G *p. 48; seq. p. 47, in qua nihil nisi § 6* es humanas *et* nesciunt unde sibi *legitur; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 est *om.* R in *om.* HM quo *post* ratio *om.* H **2** dei *ex* deus P generauit BG **3** philosophia P[1], *corr.* P[3] aberrauerunt BGPHM *edd., Br numero peiore* *ante* sapientes *eras.* hi B **4** non *s.l.* B quaesierunt G quia] quoniam BG *(ut uid.)* DV **5** in tantos] intentos D[1] V*;* in altos HM **7** noluerunt] *pr.* n *ex* u*?* B[3], uo- G *ut uid.* sust[ull]erunt*?* G *(suppl. Br)* **8** speciem H falsa B[1], *corr.* B[3] *(*G *inc.);* -se M uirtutes V[ac] **10** aut *om.* HM ignorent KS effectus mundus DV **14** prouidentia] prud- P **16** esset BG uel *post* ratio] aut HM *post* necessitas *del.* est K[2] **17** noscendi D[ac] sensibilis] sedsi- DV **19** si . . . est] si naturae si DV **20** terram P[1], *corr.* P[3] deus] dei *ex* deus P **21** dissimile R[ac]

quandam res humanas uariis casibus inludentem, quia nesciunt unde sibi bona et mala eueniant. 7 265 cum hac se compositos ad proeliandum putant nec ullam tamen rationem reddunt a quo et quam ob causam, sed tantum cum fortuna se digladiari momen-
5 tis omnibus gloriantur. 8 iam quicumque consolati sunt aliquos ob interitum amissionemque carorum, fortunae nomen acerrimis accusationibus prosciderunt nec omnino ulla eorum disputatio de uirtute est, in qua non fortuna uexetur. 9 Marcus Tullius in sua Consolatione 'pugnasse se semper contra fortunam' loquitur
10 'eamque a se esse superatam, cum fortiter inimicorum impetus rettudisset; ne tum quidem se ab ea fractum, cum domo pulsus patria caruerit; tum autem, cum amiserit carissimam filiam, uictum se a fortuna' turpiter confitetur. 'cedo' inquit 'et manum tollo.' 10 quid hoc homine miserius, qui sic iaceat? 'insipienter'
15 inquit, sed qui se profitetur esse sapientem. quid ergo sibi uult

Epit.: 3, 28, 10–22. 30, 1–10] 35, 1 – 36, 1 3, 28, 10–11] 35, 2

Auct.: **9–14** Cic. consol. frg. 3 Vitelli = phil. frg. IX 13 Müller **14–15** ibid. frg. 3a V.

Test.: **1** § 6] Isid. orig. 8, 11, 94 *(nihil ad 3, 29, 1–11)*

1 rem*? ex* res *m. rec.* S humanis KS **2** et] aut HMKS ueniant KS hanc B*;* haec, e *exp.,* P*;* ac K[1] se *in fine lin. m.2?* H **3** tam *ex* talem V[2] **4** fortunam KS[1] degladiari P[1]*, corr.* P[3] montis DV **5** aliquos *codd. (antea exp.* in P*), Buen;* alios *edd., Br, sed Cic. se, non alios consolatus est* **6** ab interitu amissioneque HM interitus P **7** prosiderunt KS[1], prodid- S[2] eorum ulla HMKS **8** uersetur *(sic)* fortuna, *ord. lineolis rest. m.1?,* B Marcus] ·m· DVR, m̃· P **9** consolatio B[1], *corr.* B[2] se *om.* DVPR **10** a *om.* KS esse] semper e. HMKS **11** redtudisset D, retud- PHMKS*; cf. 1, 2, 2* tunc B se] sed KS fructum V **12** caruerit *Hm, Buen, Br;* -ruit *codd., ft. suadente numero recipiendum* **13** caedo PHMK **14** iacet B insipientem B **15** sed *om.* HM quis DVPK *(*s *s.l. m.1)* SR se . . . esse] se p. se e. R

adsumptio nominis? quid contemptus ille rerum, qui magnificis uerbis praetenditur? quid dispar ceteris habitus? aut cur omnino praecepta sapientiae datis, si nemo adhuc qui sapiat inuentus est? et quisquam nobis inuidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes, cum ipsi nec scire se quidquam nec sapere 5
11 fateantur? nam si quando ita defecerint, ut ne adfingere quidem
266 quidquam possint, quod faciunt in rebus ceteris, tum uero admonentur ignorantiae et quasi furibundi exsiliunt et exclamant
12 caecos esse se et excordes. Anaxagoras pronuntiat circumfusa esse tenebris omnia; Empedocles angustas esse sensuum semitas 10 queritur, tamquam illi ad cogitandum raeda et quadrigis opus
13 esset; Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus nullus sit, ueritatem iacere demersam; nimirum stulte, ut cetera.
14 non enim tamquam in puteo demersa ueritas est, quo uel descendere uel etiam cadere illi licebat, sed tamquam in summo 15 montis excelsi uertice uel potius in caelo, quod est uerissimum.
15 quid est enim, cur eam potius in imum depressam diceret quam in summum leuatam? nisi forte mentem quoque in pedibus aut in imis calcibus constituere malebat potius quam in pectore aut

Epit.: 3, 28, 12–13] 35, 3 Anaxagoras . . . 4 testatur

Auct.: **9** §§ 12–13] *cf.* Cic. ac. 1, 44 = VS 59 A 95

1 hominis S qui contemptus DV*;* quod c. H[ac] M **2** abitus H **5** sapientis D[1] V[1] nescire PHMKSR se *s.l.* P[2] quidquam] q. possint HM **6** quidem *om.* HMKS **7** quid R **8** exiliunt *codd.; cf. 6, 20, 32* **9** anexagoras KS **10** esse sensuum] se sensum B[1], *corr.* B[2] **11** quaeritur B[ac] DVH[ar] R illi *om.* HM raeda B *(*e *s.l.)* P, redaa, *pr.* a *hic s.l.*, D[2], reda D[1] VR, rheda KS*;* redis HM et] set M **12** est DV quaesi DV **12–14** quodam . . . puteo *om.* R quoddam P[1] *(corr.* P[3]*), om.* HMKS **13** sit] s. sic HM facere DV nimiarum D*;* ne mirum P[1], *corr.* P[3] **14** puteum HMKS demersa . . . est] dimersa e. u. M **15** etiam *om.* P sed *om.* DV, *del. et s.l.* et non R[2] **16** uerticem P[1], *corr.* P[3] **17** dicere P[1] *(corr.* P[3]*)* HM **18** laeuatam B[ar] fortem K **19** catcibus D[1] V mallebat P

in capite. adeo remotissimi fuerunt ab ipsa ueritate, ut eos ne 16
status quidem sui corporis admoneret ueritatem illis in summo
esse quaerendam. ex hac desperatione confessio illa Socratis 17
nata est, qua se nihil scire dixit nisi hoc unum, quod nihil sciat,
5 hinc Academiae disciplina manauit, si tamen disciplina dici potest, in qua ignoratio et discitur et docetur. sed ne illi quidem, 18
qui scientiam sibi adsumpserunt, id ipsum, quod scire se putabant, constanter defendere potuerunt. qui, quoniam ratio illis 19
non quadrabat per ignorantiam rerum diuinarum, tam uarii, tam
10 incerti fuerunt sibique saepe contraria disserentes, ut quid sentirent, quid uellent, statuere ac diiudicare non posses. quid 20 *267*
igitur pugnes aduersus eos homines, qui suo sibi gladio pereunt?
quid labores ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atque adfligit oratio? 'Aristoteles' inquit Cicero 'ueteres philosophos ac-
15 cusans ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse, qui
existimauissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam; sed
se uidere, quod paucis annis magna accessio facta esset, breui
tempore philosophiam plane absolutam fore.' quod igitur fuit 21
illud tempus? quando est aut a quibus absoluta? nam quod ait

Auct.: **3** § 17] *cf.* Cic. ac. 1, 45 **14–18** Cic. Tusc. 3, 69 = Arist. frg. 53, 1 Rose *(cf. Flashar, Arist. Werke 20, 1, 2006, 178)*

2 *ante* ueritatem *eras.* ui B illis *om.* P **3** ex] in P has D[1] V disperatione P socrates D[1] V **4** qua] qui P[ac]; quae H[ar] **6** ignorantio B[ar] **7** sibi . . . scire] si scire P[1], *s.l. suppl.* P[2] se *om.* HM putant P **8** qui] quia, a *s.l. m.2,* D quoniam] quam D *(del. m.2)* V illis ratio R **10** saepe] semper P sentiant H *(alt.*n *s.l. m.2)* M **11** uelint HM statuere] satis s. P possis B[2] *(*i *s.l. pro* e*)* HM **12** sibi suo KS **13** distruas P[1], *corr.* P[2]; destrues K[ac] quos *ex* quod*?* B[2] ipsa HM distruit P[1], *corr.* P[3] adfigit, g *ex* c *m.3,* P; inflig- HM **14** uteres D[1] V **15** ait . . . fuisse *post* esse perfectam *codd. Cic.* eos . . . fuisse] eos stultissimos f. P; *pr.* aut *s.l.* S[2] **16** existimassent B; -mauisse K[1]; extissimau- R[ac] perceptam R **17** magna *s.l.* D **18** plane *om.* KS fore *om.* DV **19** tempus] t. quo more P esset B a *s.l.* H[2], *om.* M

'stultissimos fuisse, qui putassent ingeniis suis perfectam esse sapientiam', uerum est, sed ne ipse quidem satis prudenter, qui aut a ueteribus coeptam aut a nouis auctam aut mox a posteri-
22 oribus perfectuiri putauit. numquam enim potest inuestigari quod non per uiam suam quaeritur. 5

1 29. Sed repetamus id quod omisimus. fortuna ergo per se nihil est, nec sic habendum est, tamquam sit in aliquo sensu, siquidem fortuna est accidentium rerum subitus atque inopinatus
2 euentus. uerum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta uolunt esse sapientes; qui fortunae sexum mutant eamque non 10
268 3 deam sicut uulgus, sed deum esse dicunt. eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam uocant, 'quod multa' inquit idem Cicero 'efficiat inopinata nobis propter obscuritatem ignorationemque causarum'. cum igitur causas ignorent propter quas
4 fiat aliquid, et ipsum qui faciat ignorent necesse est. idem in 15 opere ualde serio, in quo praecepta uitae deprompta ex philosophia filio dabat, 'magnam' inquit 'esse fortunae uim in utram-

Auct.: **12–14** Cic. ac. 1, 29 **17–p. 305, 2** Cic. off. 2, 19 *(om.* uel secundas . . . aduersas*; alia mutata u. infra)*

Codd.: **12** *a* multa *incipit* G *p. 43 paene tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 fuisse qui] suis sequi D[1] V perceptam R **2** ipsi KS **3** a *om.* DV ueterioribus HM ceptam KS actam KS aut *ante* mox *del. Hm, Br* posteribus H **4** perfectuiri D[1] VP[1], -tum iri BD[2] HMKS*;* -tam iri P[3]*;* perceptum iri R*; cf. 1, 6, 13. 3, 1, 5* inuesti inuestigari P **5** suam *om.* HM*;* sũã, *i. e.* sumam K **9** euentus *s.l.* P[3] errent] essent B[1], *corr.* B[3] **10** qui *s.l.* B[3] secum DV **10–11** eamque . . . dicunt *in mg. inf.* H[2] **10** non *om.* DV **11** deum] deeã, *i. e.* de eam, *deinde* u *ut uid. pro* a, D dicant B **12** naturam interdum *om.* P **12–13** multa . . . inopinata] efficiat m. improuisa et necopi- *codd. Cic.* **13** propter] *alt.* r *s.l.* P[3] **14–15** propter quas . . . ignorent *om.* R **15** *post* et *s.l.* id B[3] qui *in mg.* H[2] ignoret G **16** ualde . . . in *om.* P*;* uel desiderio in HM **17** esse . . . uim] u. e. in fortuna *codd.Cic.* utroque K[1] S[1]

que partem quis nesciat? nam et cum prospero flatu eius utimur, ad exitus peruenimus optatos, et cum respirauit, adfligimur'. 5 primum, qui negat sciri posse quidquam, sic hoc dixit, tamquam et ipse et omnes sciant. deinde, qui etiam quae clara sunt dubia 5 conatur efficere, hoc putauit esse clarum, quod illi esse debuit uel maxime dubium; nam sapienti omnino falsum est. 6 'quis' inquit 'nescit?' ego uero nescio. doceat me, si potest, quae sit illa uis, qui flatus iste et qui reflatus. turpe igitur, hominem ingeniosum id dicere, quod si neges probare non possit. 7 postremo, 10 quod is qui dicit 'adsensus esse retinendos, quod stulti sit hominis rebus incognitis temere adsentire', is plane uulgi et imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant esse quae *269* tribuat hominibus bona et mala. nam simulacrum eius cum copia et gubernaculo fingunt, tamquam haec et opes tribuat et humanarum 15 rerum regimen obtineat. 8 cui opinioni et Vergilius adsentit, qui 'fortunam omnipotentem' uocat, et historicus, qui ait:

Auct.: **10–11** *cf.* Cic. ac. 1, 45. nat. deor. 1, 1 **16** Verg. Aen. 8, 334

Codd.: **16** *in* stoi|cus *(sub fine lin. ultimae, recte Brandt, 1984, 290) desinit* G *p. 43; seq. p. 44 (incipiens ab* ait*) maximam partem lecta*

1 nesciat *codd.;* -scit *Hm, Br cl. § 6;* ignorat *codd. Cic.* **2** peruenimus] -uehimur *codd. Cic., Buen* et BP *ut codd. Cic., om. cet.* (G *inc.)* respirauit *codd.;* -uerit *recc.;* reflauit *codd. Cic., Br cl. § 6* reflatus*;* reflauerit *recc., edd. ante Br* **3** qui] quidem B *(et* G *spatio indice)* quiquam V[1] sic *om.* HM*;* si KS **4** et *ante* ipse *om.* HM clara] uera P **5** conatur *edd.,* -netur *codd.* putauerit P*;* -aui HM **7** uero *om.* G **8** et *om.* BG turpem HM homine*?* G **9** id] it B[ac]*;* ad D[ac]*; om.* HM **10** quod] quid B[1] *(corr.* B[3]*)* G*; om.* R is] his GDM dicet D sit *in ras.* B[3] *(*G *inc.)* **11** hominis *ex* hominibus*?* B[3]*;* -ni V adsentiri HMKS *(*ass- KS*)* is] s *tantum* V[1]*;* his HM*;* iis R *(*G *inc.)* **12** opinionem HM *post* credidit *exp.* ite D*;* credit HMS **13** tribuit HM homini D **14** fingunt] pingitur f. R*; cf. Heck, 1972, 188* **15** rerum *om.* P cuius KS*;* ad cuius HM opinionem HM et] adest et P uirgilius DVMKS adsensit DVR*, ft. recte; om.* P **16** stoicus B[1] G, storicus B[3] qui *ante* ait *om.* G

9 'sed profecto fortuna in omni re dominatur.' quid ergo ceteris diis loci superest? cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest, aut sola colitur, si omnia? uel si tantum mala immittit, aliquid causae proferant cur, si dea sit, inuideat hominibus eosque perditos cupiat, cum ab iis religiose colatur, cur aequior sit malis, 5 iniquior autem bonis, cur insidietur adfligat decipiat exterminet,
10 quis illam generi hominum uexatricem perpetuam constituerit, cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut 'res cunctas ex
11 libidine magis quam ex uero celebret obscuretque.' haec, inquam, philosophos inquirere oportuit potius quam temere in- 10 nocentem accusare fortunam, quae etiamsi sit aliqua, nihil tamen adferri ab iis potest, cur hominibus tam inimica sit quam
12 putatur. itaque illae omnes orationes quibus iniquitatem fortunae lacerant suasque uirtutes contra fortunam superbissime iactant, nihil sunt aliud quam deliramenta inconsideratae leui- 15
270 13 tatis. quare non inuideant nobis, quibus aperuit ueritatem deus, qui sicut scimus nihil esse fortunam, ita scimus esse prauum ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis hostisque iustitiae, qui contraria faciat quam deus, cuius inuidiae causam in secundo

19 in secundo libro] 2, 8, 4 sq.*; cf. Heck, 1972, 47 sq.*

Auct.: **1** Sall. Catil. 8, 1 **8–9** ibid.

1 qui P diis ceteris HMKS **2** locus P potes R[ac] **3** *ante* sola *s.l.* cur R[2] immittit] immo B[1], immittat B[3] **4** proferent V[ac]*;* -rat HM*;* -rt KS **5** iis R, hiis P[ar], his *cet.* religiose] -gio sola HM cur *ante* aequior] cum V sit] fit S malis] in m. HM **6** iniquior autem bonis] rebus b. i. P **7** illam *om.* HM generis HM hominem V[ac] **8** multam B[1], *corr.* B[3] *(*G *inc.);* malum D[ac] sortitam B[ar] **9** libidinem P[1], *corr.* P[3] **10** filosofis DV*;* -phi HM oportuit] fuit HM timere B[1], *corr.* B[3] innocentem *bis, pr. del.* P **11** etiam P[1], *corr.* P[3] **12** iis R, hiis P[ar], his *cet.* potest] tamen R **13** iniquitates B *(*G *inc.)* **14** suasque] se s. P*;* suaque S[1] superbissimam P*;* -mę KS **15** deliramen D *(in mg. inf. m.1)* V*;* -ta *ex* -tę P[3] **16** indeant DV*;* inuideat HM*;* uideant K*;* uideatur S **17** fortunae K[ac] paruum K*;* patruum S **18** bonis] nobis HM **19** causa H*;* -se M

libro explicauimus. hic ergo insidiatur uniuersis. sed eos qui 14
deum nesciunt errore impedit, stultitia obruit, tenebris circum-
fundit, ne quis possit ad diuini nominis peruenire notitiam, in
quo uno et sapientia continetur et uita perpetua; eos autem qui 15
5 deum sciunt dolis et astu adgreditur, ut cupiditate aut libidine
inretiat, ut peccatis blandientibus deprauatos impellat ad mor-
tem, uel si dolo nihil profecerit, ui et uiolentia deicere conatur.
idcirco enim in primordiis transgressionis non statim ad poenam 16
detrusus a deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad uirtutem;
10 quae nisi agitetur, nisi uexatione adsidua roboretur, non potest
esse perfecta, siquidem uirtus est perferendorum malorum fortis
atque inuicta patientia. ex quo fit ut uirtus nulla sit, si aduersa-
rius desit. huius itaque peruersae potestatis cum uim sentirent 17
uirtuti repugnantem, nomen ignorarent, fortunae sibi uocabulum
15 inane finxerunt. quod quam longe a sapientia sit remotum, de-
clarat Iuuenalis his uersibus:

Auct.: **11–13** *cf.* Sen. dial. 1, 2, 4

Codd.: **2** *in* [obruit] *desinit* G *p. 44; seq. p. 45 usque ad § 16* a deo *magnam partem lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

2 stultitia ... circumfundit *om.* HM obruat D[1] V **3** diuinis K[1] notitiam peruenire R in *om.* HM **5** dominum P nesciunt DV dolis *s.l.* P[3] aestu DV*;* astutia, tia *s.l. m.3,* P*;* austum K[1] adgreditur *om.* HM ut] et ut B[ar] *(sim. habuit* G *spatio indice);* et DV*;* ut aut HM **6** inretiat *om.* P ut] aut PHM blanditibus HM deprauа|tos, ua *m.2 ut uid.,* B *(*G *inc.)* inpellat, in *in ras.,* P **7** proficerit HM ui et *om.* DV, ui *om.* HM decedere B[1], *corr.* B[3]*;* de[ice]|re G*;* deiecere D[ac] V **8** in *om.* HMKS **9** ad] et KS **10** non] non tam R **12** patientia] sapientia DV si] nisi P aduersarios D[1] V **13** desit] detur P itaque] denique KS sentire KS[1] **14** repugnantem ... ignorarent] repugnarent P nomenque, que *s.l. m.2,* S ignorent B[ac]*; deinde s.l.* scilicet philo-sophi S **15** fixerunt V[ac] R a *s.l.* P[3] **16** his] in h. R uerbus B[ac]*;* uerbis S[1]

271 'nullum numen habes, si sit prudentia. nos te,
nos facimus, fortuna, deam caeloque locamus.'

18 stultitia igitur et error et caecitas et, ut Cicero ait, 'ignoratio' rerum atque 'causarum' naturae ac fortunae nomina induxit.
19 sed ut aduersarium suum nesciunt, sic ne uirtutem quidem sci- 5 unt, cuius scientia ab aduersarii notione descendit. quae si coniuncta est cum sapientia uel, ut ipsi dicunt, eadem ipsa sapientia
20 est, ignorent necesse est in quibus rebus sita sit. nemo enim potest ueris armis instrui, si hostem contra quem fuerit armandus ignorat, nec aduersarium uincere qui in dimicando non 10 hostem uerum, sed umbram petit. prosternetur enim qui alio intentus uenientem uitalibus suis ictum nec praeuiderit ante nec cauerit.

1 30. Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe deuium philosophos iter a ueritate tenuisse, sentio tamen quam multa 15

Epit.: 3, 30, 1–8] *cf.* 35, 5

Auct.: **1–2** Iuu. 10, 365 sq. **3** Cicero] *u. § 3*

Codd.: **7** *ab* eadem *incipit* G *p. 46 tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 numen P *cum codd. Iuu., edd., Br;* nomen *cet.; cf. anteced.* nomen . . . finxerunt nos te] nostra HM*;* nunc te *ex* noste R[2] **2** nos *s.l.* R[2] fortunam B[1] *(corr.* B[3]*)* HM **3** error et] errore B[ac] et *ante* ut *om.* HM **4** ac] atque KS*;* acque H, acquae M **5** sic ne] sic nec DVP[3] KS *ft. recte (cf. 1, 6, 7);* sine P[1] **6** aduersari D[1] V notione] ment- HM quae] idque B si] sic HM **7** eandem ipsam B sapientiam, m *in ras. 3 litt. m.2,* B **8** est *om.* B ignorant DV sita *om.* B[1] *(s.l.* B[3]*)* G*;* ita DV **9** quem *in fine lin.* D[2], *om.* V **10** *post* nec *2 litt. eras.* B uinceret K[1] S qui in] qui HM*;* quin KS[1] **11** uero D[1] proternetur B[ac]*;* prosterneretur, *tert.* r *partim inc.,* G **12** hictum KS[ac] nec *post* ictum *s.l.* H[2] **12–13** ante nec cauerit *om.* P*;* a. necau- B[1] *(corr.* B[3]*)* G*;* a. n. cauit DV *(caũ in fine lin.)* **14** mea *ex* me P[3] deuiuum*?* B[ar] **15** filosofis R senti D[1] *(senũ* D[2]*)* V*;* scio KS

praeterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. sed huc necessario deuertendum fuit, ut ostenderem tot (2) ac tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta, ne quis forte a prauis religionibus exclusus ad eos se conferre uellet tamquam
5 certi aliquid reperturus. una igitur spes homini, una salus in hac (3) *272* doctrina quam defendimus posita est, omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut deum cognoscat et colat; hoc nostrum dogma, haec sententia est. quanta itaque uoce possum, testificor pro- (4) clamo denuntio: hic, hic est illud, quod philosophi omnes in tota
10 sua uita quaesierunt nec umquam tamen inuestigare comprehendere tenere ualuerunt, quia religionem aut prauam retinuerunt aut totam penitus sustulerunt. facessant igitur illi omnes, qui (5) humanam uitam non instruunt, sed turbant. quid enim docent aut quem instruunt qui se ipsos nondum instruxerunt? quem sanare
15 aegroti, quem regere caeci possunt? huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiae, conferamus. an expectabimus, donec So- (6) crates aliquid sciat aut Anaxagoras in tenebris lumen inueniat aut Democritus ueritatem de puteo extrahat aut Empedocles

Epit.: 3, 30, 3–4] *cf.* 47, 1

Auct.: **5–7** *cf.* CH I 120, 8–10 (serm. 10, 15)

Codd.: **12** *in* igitur *desinit* G *p. 46; hinc extant* B DV P HM KS R

1 praeterieris S[1] propria] pro patria P filofos GK[ac] *(*ph*)* **2** hunc G*;* hoc *ex* huc *ut uid.* K **3** ac . . . consumpta] sumpta *tantum* R ingenia *om.* DV a *om.* HM **4** prauis] p. peius G uelit *ex* uellit P[3]*;* uelle HM **5** certi *om.* P hominis HMKS **6** posita est] potest, *deinde 2–3 litt. inc. in fine lin.,* G **8** est *om.* HM quanta itaque] -ntaque HM possum uoce *ex* possumus P **9** *alt.* hic *om.* DVHMKS **10** uita sua R*;* suauit D[1] V[1] qu(a)esiuerunt HMKS conprendere R tenere compraehendere HMKS **11** qua D[1] V **12** facessent D[1] V*;* fatiscent D[2] homines P[ar] **13** humanas S[1] instruunt] r *ex* it*?* B[3] **14** ipse D[ac] quem *ante* sanare] quam V[1] **16** sapientiae *bis* DV expectauimus DVHM **18** de puteo *s.l.* B[3] aut *post* extrahat *om.* HM

dilatet animi sui semitas aut Arcesilas et Carneades uideant sen-
7 tiant percipiant? uox ecce de caelo ueritatem docens et nobis sole ipso clarius lumen ostendens. quid nobis iniqui sumus et sapientiam suscipere cunctamur, quam docti homines contritis
8 in quaerendo aetatibus suis numquam reperire potuerunt? qui 5 uult sapiens ac beatus esse, audiat dei uocem, discat iustitiam, sacramentum natiuitatis suae norit, humana contemnat, diuina suscipiat, ut summum illud bonum ad quod natus est possit adipisci.

9 Dissolutis religionibus uniuersis et omnibus quaecumque in 10
273 earum defensionem dici uel solebant uel poterant refutatis, deinde conuictis philosophiae disciplinis, ad ueram nobis religionem sapientiamque ueniendum est, quoniam est ut docebo utrumque coniunctum, ut eam uel argumentis uel exemplis uel idoneis testibus adseramus et stultitiam, quam nobis isti deorum cultores 15 obiectare non desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes
10 ipsos esse doceamus. et quamquam prioribus libris, cum falsas arguerem religiones, et hoc, cum falsam sapientiam tollerem, ubi ueritas sit ostenderim, planius tamen quae religio et quae sapientia uera sit liber proximus indicabit. 20

Epit.: 3, 30, 9–10] 36, 1

1 animae suae B[1], *corr.* B[3] arcesilas BR, arch- *cet.* **3** sele D[ac] V ipsius P simus D[ac] R[ac] **4** qua K docti] dati KS omnes M **5** in quaerendo] inquir- P **6** ac] aut HM uocam B[ac] **7** norit] noscat B; *om.* DV **8** suspiciat B illud *om.* DV **10** regionibus D[1] uniuersis et omnibus *om.* P uniuersis *del. et s.l.* uanis D[2] **11** eorum R defensione HMKS solebat K[ac] **13** est *ante* quoniam *om.* KS **14** uel *ante* exemplis *om.* HM exempli S[1] **15** adseram P et] ut HM **17** et] ut DV quanquam DVKS; quam HM liberis R[ar] falsas] has *ex* sas S[2] **18** hoc *om.* HM **19** ostenderem D[ac] *(in* V im *in ras.)* **20** indicauit D[ac] *subscriptiones u. p. XXVI*

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DIVINARVM INSTITVTIONVM

LIBER QVARTVS

DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE

5 1. Consideranti mihi, *Constantine imperator,* et cum animo 1
meo saepe reputanti priorem illum generis humani statum et
mirum pariter et indignum uideri solet, quod unius saeculi stul-
titia religiones uarias suscipientis deosque multos esse credentis
in tantam subito ignorationem sui uentum est, ut ablata ex oculis
10 ueritate neque religio dei ueri neque humanitatis ratio teneretur,
hominibus non in caelo summum bonum quaerentibus, sed in
terra. quam ob causam profecto saeculorum ueterum mutata 2
felicitas est. coeperunt enim relicto parente et constitutore om-
nium deo insensibilia digitorum suorum figmenta uenerari. quae

Auct.: **5–6** *cf.* Cic. de orat. 1, 1. Min. Fel. 1, 1 *(uterque* cogitanti mihi*)*

Codd.: *ab initio extant* BG DV P HM KS R, *sed* G *p. 42 nusquam legi potest*

4 *de inscriptione u. p. XXVI. XXVIII* **5** consideranti BHMKSR *Heck, 1972, 128 n. 3, Mo;* cogitanti DVP *edd., Br* constantine imperator KSR *tantum; cf. Heck l. c. 128* **7** quod *om.* HM saeculi *om.* P stultitiam DV **8** suscipientes BHM credentes B *(tert.* e *ex* i *m.2 uel 3)* P[1] *(corr.* P[3]*)* HM **9** ignorationes | ui H[1]*;* -rantiam sui DV ex] ab HM **10** ueritatem H[ar] M[ar] neque . . . ueri *om.* P ueri dei B tenetur HM **11** caelum P[1] *(corr.* P[3]*)* KSR **12** terram B[ar] **14** insẽ | sensibilia B*;* -lium P digiorum D[1] V*; om.* P

prauitas quid effecerit aut quid malorum attulerit, res ipsa de-
3 clarat. auersi namque a summo bono, quod ideo beatum ac
sempiternum est, quia uideri tangi comprehendi non potest, et a
uirtutibus ei bono congruentibus, quae sunt aeque immortales,
ad hos corruptos et fragiles deos lapsi et studentes iis rebus, 5
quibus solum corpus ornatur alitur delectatur, mortem sibi per-
275 petuam cum diis et cum bonis corporalibus quaesierunt, quia
4 morti corpus omne subiectum est. insecuta est igitur huiusmodi
religiones iniustitia et impietas, sicuti fuerat necesse. desierunt
etenim uultus suos in caelum tollere, sed deorsum mentes homi- 10
num depressae terrenis ut religionibus, sic etiam bonis inhaere-
5 bant. secutum est discidium generis humani et fraus et nefas
omne, quia spretis aeternis atque incorruptis bonis, quae sola
debent ab homine concupisci, temporalia et breuia maluerunt
maiorque hominibus ad malum fides fuit, qui prauum recto, quia 15
6 praesentius fuerat, praetulerunt. sic humanam uitam prioribus
saeculis in clarissima luce uersatam caligo ac tenebrae com-
prehenderunt, et quod huic prauitati congruens erat, postquam
sublata sapientia est, tunc demum sibi homines sapientium no-

Codd.: **6** *post* delec| *in* K *excid. tria folia usque ad 4, 6, 8* cui **10** *a* mentes *incipit* G *p. 41 maximam partem lecta; extant* BG DV P HM SR

1 efficerit B1 *(corr.* B3*)* HM **2** bono *om.* P **3** qui auderi Rac et Bar *(nunc eras.)* R, *om.* PKS; ut DVHM **4** ei] et B3 *(ex* ei*)* PKS quae . . . immortales *om.* P **5** faciles R iis R1 *Br,* hiis R2, his *cet., Mo* **6** pertuam P1, *corr.* P3 **7** corporibus DVHM quaesiuerunt HM **8** omne corpus B huius mundi S **9** religionis D2 *(tert.* i *ex* e*)* P1 *(corr.* P3*)* H et impietas *om.* R sicut PHM **10** etenim DV; enim *cet., Mo* suos *ex* uos P3 sed] et B muntes Bac hominis P **11** religionis P1, *corr.* P3 inhaeserunt B *(*a *s.l. m.2)* G *(*-hes-*)* **13** omnes P1, *corr.* P3; *om.* HM **14** temporalia] corp- HM uoluerunt D **15** maior HM malum] prauum HM fide Pac prauam Pac rectum S1 quia] quoniam S; qui R **16** praesentium B; -tis HM *(*G *non legitur)* **17** uersata HM **18** huc V1 erit Rac **19** tum B3 *(ex* tunc; G *non legitur)* S sapientiae B *(*G *inc.)*

men uindicare coeperunt. tum autem nemo sapiens uocabatur, 7
cum omnes erant; utinamque nomen illud aliquando publicum
quamuis ad paucos redactum tamen uim suam retineret. pos- 8
sent enim fortasse pauci illi uel ingenio uel auctoritate uel adsi-
5 duis hortamentis liberare populum uitiis et erroribus. sed adeo in
totum sapientia occiderat, ut ex ipsa nominis adrogantia nullum
eorum qui uocarentur appareat fuisse sapientem. et tamen pri- 9
usquam haec philosophia quae dicitur esset inuenta, septem fu- *276*
isse traduntur, qui primi omnium quia de rebus naturalibus
10 quaerere ac disputare sunt ausi, sapientes haberi appellarique
meruerunt. o miserum calamitosumque saeculum, quo per or- 10
bem totum septem soli fuerunt qui hominum uocabulo cierentur!
nemo enim potest iure dici homo nisi qui sapiens est. sed si 11
ceteri omnes praeter ipsos stulti fuerunt, ne illi quidem sapien-
15 tes, quia nemo sapiens esse uere iudicio stultorum potest. adeo 12
ab iis afuit sapientia, ut ne postea quidem increscente doctrina et
multis magnisque ingeniis in id ipsum semper intentis potuerit

Codd.: **11** *in* calamitosum| *desinit* G *p. 41, seq. p. 178 bis rescripta nusquam legibilis; ceterum extant* B DV P HM SR

1 tu D^{ac} H^{1}*;* tunc D^{pc} **2** utinam HM aliquando *om.* HM **3** ad] apud HM retinerent B^{ar} *(*G *inc.)* **4** uel *ante* adsiduis *om.* HM*;* uel . . . hortamentis *om.* R **5** uitiis] a u. P **6** occiderant D^{1} V adrogantia] -ti adsumtione R*; cf. Heck 1972, 188* **7** uocaretur GHM et] sed DV **8** philosophia quae] -iaque quae D*,* -ia quaeque V esset inuenta] esse i. DVS^{1}*;* inueniretur P septem] p *in ras.* D*,* semt- V*,* VII PS **10** ac] aut HM **11** quo] in q. HM **12** VII PS hominis HM **13** iure potest B iuridici S dico V^{ac} homini si P^{1}*, corr.* P^{2} **14** omnes] homines HM **14–15** ne . . . sapientes *om.* HM **15** quia . . . sapiens *om.* V^{1}*, in parte lin. uacua suppl.* V^{2} **16** ab iis afuit] abusa fuit D iis V *(cf.* D*)* R*,* his *cet., Mo* afuit *ex* fuit B^{3} sapientia *ex* stultitia B^{3} ne *om.* P*;* nemo D **17** in id ipsum BPS*;* id in ip- HM*;* et id ip- DV*;* in ipsam R potuerit SR*;* filosofia non *(s.l. m.3)* p. B*;* non p. DVP*;* non potuit HM*; cf. Heck, 1972, 177*

perfici ac ueritas comprehendi. nam post illorum septem sapientium gloriam incredibile est, quanto studio inquirendae ueritatis
13 Graecia omnis exarserit. ac primum nomen ipsum sapientiae adrogans putauerunt seque non sapientes, sed studiosos sapientiae uocauerunt. quo facto et illos, qui temere sapientium sibi 5 nomen adsciuerant, erroris stultitiaeque damnarunt et se quoque
14 ipsos ignorantiae, quam quidem non diffitebantur. nam ubicumque rerum natura ingeniis eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant nihil scire se, nihil cernere. unde multo sapientiores inueniuntur qui 10
277 se aliqua ex parte uiderunt quam illi qui se sapere crediderant.
1 2. Quare si neque illi fuere sapientes qui sunt appellati neque posteriores qui non dubitauerunt insipientiam confiteri, quid superest nisi ut alibi sit quaerenda sapientia, quia non est
2 ubi quaerebatur inuenta? quid autem putemus fuisse causae cur 15 tot ingeniis totque temporibus summo studio ac labore quaesita non reperiretur, nisi quod eam philosophi extra fines suos quae-
3 sierunt? qui quoniam peragratis et exploratis omnibus nusquam ullam sapientiam comprehenderunt et alicubi esse illam necesse

Epit.: 4, 2, 2] *cf.* 35, 5

Codd.: **18** *hinc fere coepit* G *p. 177 bis rescripta nusquam legibilis; ceterum extant* B DV P HM SR

1 percipi *ex* perfici B[3]*;* prof- DV ac ueritas] ac *(sed del. m.1?)* u. et P VII PS **2** quantum DVP[1] *(corr.* P[3]*);* quia nos H[ar]*;* qua nos H[pr] M **3** gratia DV*;* gratiae M nomen *om.* DV sapientiae] -iens B **4** sapientis sed DVR[1] **6** adsciuerunt BHMS *(*asc- BS*)* stultitiae quae D[1] V P[ar] damnauerunt B quodque H[ar] M *ut saepe; u. ad 2, 9, 10* **7** quidam, a *ex* e, B[3] diffidebantur HM, -fitab- S[1] **8** naturam HM opposuissent *ex* -uerant B[2]*;* adp- HM *(ex* -rant*)*, app- S[1] **9** nec BR aliquam possent BPS **11** se ⟨insipientes esse⟩ *Br, sed* se *i. q.* suam ignorantiam*; cf. Buen ad l.; trad. def. et Mo* uidere *(inf.) edd. quidam, Hm* qui *om.* S crediderunt HM **15** causa M cur *om.* R **16** ac] et PHMS **17** repperiretur PHMSR*; u. ind. form.* quaesiuerunt HM **18** nusquamquam P[ac] **19** illam DV[1] HM aliubi DV esse *om.* DV

est, apparet ibi potissimum esse quaerendam, ubi stultitiae titulus apparet; cuius uelamento deus, ne arcanum sui diuini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiae ac ueritatis abscondit. unde equidem soleo mirari, quod cum Pythagoras et postea Pla- 4
5 to amore indagandae ueritatis incensi ad Aegyptios et magos et Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus et sacra cognoscerent – suspicabantur enim sapientiam in religione uersari –, ad Iudaeos tantum non accesserint, penes quos tunc solos erat et quo facilius ire potuissent. sed auersos esse arbitror diuina 5
10 prouidentia, ne scire possent ueritatem, quia nondum fas erat alienigenis hominibus religionem dei ueri iustitiamque notescere. statuerat enim deus appropinquante ultimo tempore ducem mag- 6 num caelitus mittere, qui eam perfido ingratoque populo ablatam ceteris nationibus reuelaret. qua de re in hoc libro adgrediar *278*
15 disputare, si prius ostendero sapientiam cum religione sic cohaerere, ut diuelli utrumque non possit.

3. Deorum cultus, ut in primo libro docui, non habet sapi- 1 entiam, non modo quia diuinum animal, hominem, terrenis fra-

Epit.: 4, 2, 6 . . . reuelaret] *cf.* 38, 5 ut alium . . . congregaret

Auct.: **1** stultitiae titulus] *cf.* I Cor. 3, 19 *et 3, 3, 16*

1 stultitia HM **2** uelamento] sub *(m. rec. ante lin.)* |u. P deus ne *om.* HM nec P[ac] (c *exp.)* S[ar]; de D[1] V; dum? D[2] sui] summi s. B diuini sui S **3** in *s.l.* B[3] esse HMR[1] thesaurum DVS, tens- B, thens- P (n *exp. m.3)* HMR *(*n *exp.); u. ind. form.* **4** equidem] *ante* q *s.l.* o *uel* c B[3]; quid- S **5** indigandae V; inuestiga- HM accensi R et magos] ac m. R **6** ritus et *om.* DV **7** suspicantur DVP[1] *(corr.* P[3]*)* **8** paenes B (a *s.l. m.3)* DVP, pęn- HS solus M **9** ire] scire H[2] *(pro eras.* i *in mg.* sci*)* M **10** scire *om.* P *post* ueritatem *s.l.* cognoscere P[3] quia *ex* uia P[3]; qua H **11** aligenigenis D[ac], aligenis D[pc] ueri dei HM innotescere, in *s.l. m.3,* P **13** perfido] *ex* permitto? V; o *in ras. 2 litt.* H[2] **14** ceteris *codd., def. Mo;* exteris *edd., Br* adgredior H **15** sapientia HM religio P[1], *corr.* P[3] cohereret HM **17** priore DVPS habuisse P **18** fragilibus H

gilibusque substernit, sed quia nihil ibi disseritur quod proficiat ad mores excolendos uitamque formandam; nec habet inquisitionem aliquam ueritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui
2 non officio mentis, sed ministerio corporis constat. et ideo non est illa uera religio iudicanda, quia nullis iustitiae uirtutisque 5
praeceptis erudit efficitque meliores. ita philosophia quia religionem id est summam pietatem non habet, non est uera sapi-
3 entia. nam si diuinitas, quae gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum sustentat et quasi paterna indulgentia fouet, uult profecto gratiam sibi referri et honorem 10
dari, nec constare homini ratio pietatis potest, si caelestibus be-
4 neficiis extiterit ingratus, quod non est utique sapientis. quoniam igitur ut dixi philosophia et religio deorum diiuncta sunt longeque discreta, siquidem alii sunt professores sapientiae, per quos utique ad deos non aditur, alii religionis antistites, per quos 15
sapere non discitur, apparet nec illam esse ueram sapientiam nec
5 hanc religionem. idcirco nec philosophia potuit ueritatem comprehendere nec religio deorum rationem sui, qua caret, reddere.
279 6 ubi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohaeret, utrumque esse uerum necesse est, quia et in colendo sapere 20
debemus, id est scire quid nobis et quomodo sit colendum, et in

Epit.: 4, 3, 3 – 4, 5] 36, 1–5 *(u. iam ad 3, 30, 9–10)* 4, 3, 3 uult . . . dari] 36, 3 ut . . . referret 4–6] 36, 4 et ideo . . . 5 necesse est

1–3 quia nihil . . . ueritatis sed *om.* S **1** disserit B proficiatur, ur *s.l. m.3,* B **2** colendos P uitam P **4** restat HM et *om.* HM **5** religio uera HM **6** quia] quae HM religionem] ueram r. B **8** si *del.* P[3] incredibilibus R[ar] **9** beneficientia B *(alt.* i *s.l. m.2)* D *(*-fiti-*)* VHMSR *(alt.* i *s.l.); u. ind. form.* humanum R[ac] sustinuit B[1], *corr.* B[3] et *s.l.* P **10** uult] ut HM gratia HM **11** sic D[ar] **12** institerit H ingratis R[1] utuque B[ar] sapienti P **13** diiuncta BM[pc] R[1], disiu- M[ac] R[2] *cet.; cf. 3, 10, 9* **15** additur V[ar] P[ac] religiones M[ac] *Br errore, corr. in addendis* antestites DVHM **16** esset V[ar] ueram esse HM **21** in *om.* B

sapiendo colere id est re et actu quod scierimus implere. ubi 7
ergo sapientia cum religione coniungitur? ibi scilicet ubi deus
colitur unus, ubi uita et actus omnis ad unum caput et ad unam
summam refertur, denique idem sunt doctores sapientiae qui et
5 dei sacerdotes. nec tamen moueat quemquam, quia et saepe 8
factum est et fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium. quod cum fit, non tamen coniungitur philosophia cum religione, sed et philosophia inter sacra cessabit, et
religio, quando philosophia tractabitur. illa enim religio muta 9
10 est, non tantum quia mutorum est, sed quia ritus eius in manu et
in digitis est, non in corde aut in lingua, sicut nostra, quae uera
est. idcirco et in sapientia religio et in religione sapientia est. 10
ergo non potest segregari, quia sapere nihil aliud est nisi deum
uerum iustis ac piis cultibus honorare. multorum autem deo- 11
15 rum cultum non esse secundum naturam etiam hoc argumento
colligi et comprehendi potest: omnem deum qui ab homine colitur necesse est inter sollemnes ritus et precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, uerum etiam rationis, quod et
antiquior est homine et quod uitam salutem uictum praestat ut *280*

Epit.: 4, 3, 8] 36, 4 neque in philosophia ... tractatur 10] *cf.* 36, 1–2. 5 11. 13–23] *cf.* 2, 2

1 re] et re HM actum P^ac quodl qui B scimus R ibi *ex* ubi S **2** sapienti P^1, *corr.* P^3 ibi *om.* B, *del.* S **3** ad *ante* unam *om.* B **5** et *ante* saepe *om.* PS **6** deorum *om.* P suscitat D^1 V; -citet D^2 **7** sacerdotum D^1 VH^1 S^ac fit] uiuit S **8** cessauit S **9** tractatur HM **10** est *post* muta *ex* et P sed] d *s.l.* P^3 **10–11** manu ... digitis] m. et d. HM; manus (s *s.l.* *m.2)* d. R **11** in *ante* lingua *om.* R **12** religio et in *s.l.* P^3 **12–13** religio ... non] religio s. est ergo et in religione non R **13** potes D^ac; potesit *sic (uoluitne* poterit?) P uerum deum R **14** mutorum D^1 V **15** cultus P *edd.* esset D^ar V **16–17** omnem ... colitur] omne enim quod ab h. c. HM; deum *tantum* R **16** qui *ex* quia P^3 **18** gratia] causa B uerum etiam *om.*, sed et *s.l.* *m.3* P rationes M^ac et quod DV **19** hominem B^ar uictumque, que *s.l.* *m.3,* B ut] aut? V^ar

12 pater. itaque et Iuppiter a precantibus pater uocatur et Saturnus et Ianus et Liber et ceteri deinceps, quod Lucilius in deorum concilio inridet:

'ut
nemo sit nostrum, quin aut pater optimus diuum 5
aut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,
Ianus, Quirinus pater siet ac dicatur ad unum.'

13 quodsi natura non patitur, ut sint unius hominis multi patres – ex uno enim procreatur –, ergo etiam deos multos colere contra
14 naturam est contraque pietatem. unus igitur colendus est, qui 10 potest uere pater nominari; idem etiam dominus sit necesse est,
15 quia sicut potest indulgere, ita etiam coercere. pater ideo appellandus est, quia nobis multa et magna largitur, dominus ideo, quia castigandi ac puniendi habet maximam potestatem. dominum uero eundem esse qui sit pater etiam iuris ciuilis ratio de- 15 monstrat. quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos
16 domini potestatem? nec immerito pater familias dicitur, licet

Auct.: **4–7** Lucil. 19–22 Marx **15** iuris ciuilis] *cf. e. g.* Vlp. dig. 50, 16, 195, 2 *et Wlosok, 1960, 232–246 passim*

1 et *om.* DVHM*;* ut S iuppitur D[1] V a *om.* R et *post* uocatur *om.* HM saturnis DV*;* satur P[1], *corr.* P[3] **2** *post* liber *ins.* saturnus . . . quirinus pater, *suo loco om.*, HM lucillius HM **4** ut DV *Br, Marx, alii edd. Lucil. (ultima uersus syllaba);* uti BPRS *Mo neglecto metro;* utine HM*;* uti ⟨nunc⟩ *E. Baehrens, RhM 29, 1874, 359 (ft. hic uel similis finis uersus fuit)* **5** siet BDV **6** aut] atque DV neptunus] neminus P *pr.* pater *in fine lin.* B[3] liber*? eras.* H **6–7** saturnus . . . quirinus pater *om.* HM **6** *alt.* pater *om.* B **7** siet] sicet V*;* et HM ac] hoc HM*;* hac S*;* hoc ac R ad unum *om.* P **8** patietur R unus D[ac] P[ac] **9** ego V[ac] etiam] et B **10** unius D[ar] V colendum D[ac] V **11** pater nominari] promin- D[1], domin- D[2], pomin- V **12** qui B sic S[1] indulgere] intelleg- M cohercere BDMS **13** muta D[1] V dominus] deum HM **14** ac] et B **15** uero *om.* HM demonstrat ratio BS[ac] **16** poterit filios] f. possit B*;* f. poterat DV

tantum filios habeat; uidelicet nomen patris complectitur etiam seruos, quia 'familias' sequitur, et nomen familiae complectitur etiam filios, quia 'pater' antecedit. unde apparet eundem ipsum *281* et patrem esse seruorum et dominum filiorum. 17 denique et filius 5 manu emittitur tamquam seruus et seruus liberatus patroni nomen accipit tamquam filius. quodsi propterea pater familias nominatur, ut appareat eum duplici potestate praeditum, quia et indulgere debet, quia pater est, et coercere, quia dominus, ergo idem seruus est qui et filius, idem dominus qui et pater. 18 sicut 10 igitur naturae necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus. quid enim faciet seruus, si multi domini diuersa imperauerint? 19 ergo contra rationem contraque naturam sunt religiones multorum deorum, siquidem nec patres multi possunt esse nec domini, deos autem et patres et dominos nun- 15 cupari necesse est. 20 teneri ergo ueritas non potest, ubi homo idem multis patribus dominisque subiectus est, ubi animus in multa dispersus huc atque illuc diuagatur, 21 nec habere ullam firmitatem religio potest, quando certo et stabili domicilio caret. 22 cultus igitur deorum ueri esse non possunt, eodem modo, quo 20 matrimonium dici non potest, ubi mulier una multos uiros habet,

1 tanti *ex* tantum B habet HM etiam seruos] e. et s. HM **2–3** seruos ... etiam *om.* BP familias ... filios quia *om.* HM **2** familias] -ia DVR **3** filius BDV unde *s.l.* P[2] **5** mittitur HMR patroni] a patrono P **6** accepit DV quidsi B[1], *corr.* B[3]; quod id HM **7** apparet M et *om.* S **8** quia *post* debet] qua DV; ut P est *om.* P cohercere BMS; coepere R[1], capere R[2] quia] qua DV; ut P **8–9** ergo ... pater *om.* B[1], *s.l. suppl., sed alt.* idem *et alt.* et *om.* B[3] **9** idem *post* filius] eidem R[1], et idem R[2] **10** natura M **11** domini] do *tantum* P[ac]; -nis S[ar] **13** deeorum*?* V[ar] nec *om.* P pates D[1] V[1] **14** possent B esse possunt HM nec *del., s.l.* et P[3] dominos] -nus M nuncupari] i *ins. m.1?* B **15** ergo] e. uero S **16** partibus M **17** illuc] subiectus est ubi animo i. D[1] *(antea s.l.* illuc D[2]*)* V diuigatur V[1]; diuulg- B; uag- R **18** potestati*?* P[ar] certe *uel* -ti S[1] et *om.* DV **19** possent V[ac] idem D[1] V **20** una *om.* M

sed haec aut meretrix aut adultera nominabitur; a qua enim pu-
23 dor castitas fides abest, uirtute careat necesse est. sic et religio
deorum impudica est et incesta, quia fide caret, quia honos ille
instabilis et incertus caput atque originem non habet.

282 1 4. Quibus rebus apparet, quam inter se coniuncta sint sapi- 5
entia et religio. sapientia spectat ad filios, quae exigit amorem,
religio ad seruos, quae exigit timorem. nam sicut illi patrem
diligere debent et honorare, sic hi dominum colere ac uereri.
2 deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet
et patris et domini, et amare eum debemus, quia filii sumus, et 10
timere, quia serui. non potest igitur nec religio a sapientia se-
parari nec sapientia a religione secerni, quia idem deus est qui et
intellegi debet, quod est sapientiae, et honorari, quod est reli-
3 gionis. sed sapientia praecedit, religio sequitur, quia prius est
deum scire, consequens colere. ita in duobus nominibus una uis 15
est, quamuis diuersa esse uideantur; alterum enim positum est in
sensu, alterum in actu, sed tamen similia sunt duobus riuis ex
4 uno fonte manantibus. fons autem sapientiae et religionis deus

Epit.: 4, 4, 1–2] 36, 3 ut . . . referret

1 aut adultera aut meretrix P*;* ut m. aut ad- S[1] nominabitur] bi *exp.,* B a] at B[ac] **3** incesta] incerta est DV careat B[ac] caret] c. dum multis seruit SR*; cf. Heck, 1972, 178 sq.* honus *sic ex* bonus B[3] *(anteane* u *ex* o*?)* **4** instabilis] in *exp.* B et *om.* HM incertus] in *exp.* B, incestus S **5** se] sit S[1] sit PHM **6** sapientia *ante* spectat *s.l. m.2?* R expectat, e *exp.,* B quia HM exigat*?* B[ac] **6–7** amorem . . . exigit *om.* S[1], *in mg.* am- cultus uero ad s. qui e. S[2] **7** religio] sapientiae r. R quia HM **8** debent] bent B[ac] hii P[ar]*;* et hi H, et i M ac] et DHM uenerari PHM **10** et *ante* patris *atque ante* amare *om.* DV dominum R[ar] eundem HM fili B[1], *corr.* B[3] **11** a *post* religio *s.l.* B **12** a *post* sapientia *om.* H **13** sapientia DVHM *(-*ncia*)* **15** ita] ita ut DV hominibus DV **16** uidetur HM **17** sensum B[1] *(corr.* B[3]*)* P[ar] actum*?* P[ar] riuos D[1] V ex] et ex HM[ar]

est, a quo hi duo riui si aberrauerint, arescant necesse est; quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt nec religiosi. 5 sic fit ut et philosophi et qui deos colunt similes sint aut filiis abdicatis aut seruis fugitiuis, quia neque illi patrem quaerunt neque hi
5 dominum. et sicut abdicati hereditatem patris non adsequuntur et fugitiui impunitatem, ita neque philosophi immortalitatem accipient, quae est regni caelestis hereditas, id est summum bonum, quod illi maxime quaerunt, neque cultores deorum poenam sempiternae mortis effugient, quae est animaduersio ueri domini
10 aduersus fugitiuos suae maiestatis ac nominis. 6 *283* deum uero esse patrem eundemque dominum utrique ignorauerunt, tam cultores deorum quam ipsi sapientiae professores, quia aut nihil omnino colendum putauerunt aut religiones falsas approbauerunt aut, etiamsi uim potestatemque summi dei intellexerunt, ut Plato, qui
15 ait 'unum esse fabricatorem mundi deum', et Marcus Tullius, qui fatetur 'hominem praeclara quadam condicione a supremo deo esse generatum', tamen ei debitum cultum tamquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens ac necessarium. 7 deos autem neque patres neque dominos esse posse non tantum

Epit.: 4, 4, 5] 36, 4 et ideo . . . religionem 6] *cf.* 33, 1

Auct.: **15** Plato, Tim. 28 c*; cf. 1, 5, 23. 8, 1* **16–17** Cic. leg. 1, 22

1 hii BP^ac duo riui *ex* duorum*?* H^2 **3** et *post* ut *om.* R sunt D^ac **4** hi *ex* in V^2, hii P^ac **5** et] set HM sic D adsequitur H^1 **6** impunitate HM philosophi neque S philosophiam R^ar **7** quae] nec *(c s.l.)* quae B^ar*;* qua P^1, *corr.* P^3 **8** ille D^ac V **9** sempiternae *om.* P effugiunt P^1, *corr.* P^3 animaaduersio BM ueri *om.* B **10** ac *om.* HM uerum*?* V^ac esse patrem *om.* DV **11** parentem B dominum] deum D utrimque HM **12** deorum *s.l.* H^2 quia B^ar SR*;* qui B^pr *cet.* autem P*;* ut S **14** etiamsi uim] etiam suum DV **15** marcus BR^2, ·m· SR^1, ·m̃· *cet.* Tullius] emtull- *sic* S **16** quandam D^ac*;* quidem S^2 *(*e *ex* a*)* R^2 *(ex* quuin*?)* contendicione D^1 *(*-diti-*)* V summo B^3 *(ex* supremo*)* DV **19** esse non posse non B^ar

multitudo, ut supra ostendi, sed etiam ratio declarat, quia neque
fictum esse a diis hominem traditur neque deos ipsos antecedere
8 originem hominis inuenitur, siquidem fuisse in terra homines
antequam Vulcanus et Liber et Apollo et ipse Iuppiter nasceren-
tur apparet; sed neque Saturno fictio hominis neque Caelo patri 5
9 eius adsignari solet. quodsi nullus eorum qui coluntur formasse
a principio atque instituisse hominem traditur, nullus igitur ex
his pater hominis nuncupari potest, ita ne deus quidem. ergo fas
non est uenerari eos a quibus non sit homo generatus, quia ne-
10 que a multis generari potest. unus igitur ac solus coli debet qui 10
284 Iouem, qui Saturnum, qui caelum ipsum terramque antecessit. is
enim necesse est hominem figurauerit, qui ante hominem cae-
11 lum terramque perfecit. solus pater uocandus est qui creauit,
solus dominus nuncupandus qui regit, qui habet uitae ac necis
ueram et perpetuam potestatem. quem qui non adorat, et insi- 15
piens seruus est, qui dominum suum aut fugiat aut nesciat, et
impius filius, qui suum uerum patrem uel oderit uel ignoret.

1 supra] 4, 3, 11–23

2 fictu B[1] *(corr.* B[3]*);* defictum D*;* finctum HM a diis] ab his B *(*b*? et* h *in ras.)* P **3** hominis originem HM homines V[1] **3–5** inuenitur ... fictio hominis *in mg. inf.* P[2] **3** hominis M[ac] **4** et *ante* ipse *om.* P[2]*, post* i. *s.l.* quoque P[3] iupiter P[2] M, iuppitur D[1] V nasceretur B **5** Saturno] sa *in ras.* D[2]*;* ficturno V finctio HM patri eius] e *in ras.?* D*;* patritius V **6** nulli HM **7** instruisse *sic* S **8** his] is M, iis R[1], hiis R[2] **9** a *s.l.* H[2] *post* neque *lac. stat. Br.; trad. def. J. Christes, RhM 127, 1984, 92, Mo* **10** generare, *tert.* e *exp.,* D unus ... debet *in mg. inf.* P[2] coli debet] quolibet D[1], quilib- D[2] **11** qui *post* Iouem *om.* DV ipsum] i. qui R terram quae R[ar] his R[ar] **12** furauerit B[ac] **14** dominus nuncupandus] deus n. est HM **14–15** ac necis ueram] necisue D *(*e *final. in ras. 2–3 litt.)* V **15** et] ac P **16** est *om.* DV dominum] deum PHM et] aut HM **17** uero D[ac] ignorat V[ac] *(*D *inc.)*

5. Nunc, quoniam docui sapientiam et religionem non posse diduci, superest ut de ipsa religione ac sapientia disseramus. sentio quidem, quam sit difficilis de rebus caelestibus disputatio, sed tamen audendum est, ut inlustrata ueritas pateat multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam sub uelamine stultitiae latentem aspernantur ac respuunt. sed priusquam incipiam de deo et operibus eius dicere, pauca mihi de prophetis ante dicenda sunt, quorum testimoniis nunc uti necesse est, quod in prioribus libris ne facerem temperaui. ante omnia qui ueritatem studet comprehendere, non modo intellegendis prophetarum uocibus animum debet intendere, sed etiam tempora per quae quisque illorum fuerit diligentissime requisita cognoscere, ut sciat et quae futura praedixerint et post quot annos praedicta completa sint. nec difficultas in his colligendis inest ulla. testati sunt enim sub quo quisque rege diuini spiritus fuerit passus instinctum, multique scriptos libros de temporibus ediderunt initium facientes a propheta Moyse, qui Troianum bellum

Epit.: 4, 5, 1 – 10, 4] 37, 1 – 38, 2 *(ordine mutato)* 4, 5, 1] 37, 1 . . . religiosa

Auct.: **17–p. 324, 1** *cf.* Theophil. Autol. 3, 21, 6. 29, 3. Tert. apol. 19 frg. Fuld. 2 *et Heck, 1993, 413 cum n. 55*

1 num B **2** diduce D[ac], deduci P[1] *(corr.* P[3]*)* HMR*;* diuelli B *ex 4, 2, 6* ut *om.* P de *s.l.* S **4** audiendum D[ac] V pateat] *pr.* t *in ras. m.3* B*;* -tet M **5** atque] ab P*;* a. ab HM **6** latentea|, *alt.* a *exp.?,* B **7** eius *om.* P mihi pauca S **8** sunt *om.* B **9** libris *s.l.* P[2] ne *om.* B*;* nec, c *exp. m.2,* V facere B temperari V **10** comprehendere] cognoscere B intellegendo V[1] **11** que *s.l.* P[2] **12** fuit R requisita cognoscere R *Heck, 1972, 185 n. 90;* inquirere B*;* requirere *cet., edd., Br* **13** predixerit V[1] P[1] *(corr.* P[3]*)* post . . . annos] postquam nos M[ac] quot] quod BD[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* H*;* quo R[1] **14** nec difficultas *om.* DV iis R **15** diuinis H **16** instinctu S multisque R[ar] scriptos *codd. (*-bt- HR*), edd. (post* temporibus *Cellarius, 1698), Mo;* -tores *Fasitelius (1535), Br* **17** propheta . . . qui] -tam sequi D[1] V moyse D[2] PS, -sen BHM, mose R quo P[1], *corr.* P[3]

nongentis fere annis antecessit. is autem cum per annos quadraginta populum rexisset, successorem habuit Iesum, qui septem
7 ac uiginti annis tenuit principatum. exinde sub iudicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. tum mutato statu reges habere coeperunt. quibus imperium tenentibus per annos quadringentos quinquaginta usque ad Sedeciae regnum oppugnati a rege Babylonio captique Iudaei diuturnum seruitium pertulerunt, donec septuagesimo post anno Cyrus maior captiuos Iudaeos terris ac sedibus suis redderet, qui per idem tempus in Persas
8 suscepit imperium quo Romae Tarquinius Superbus. quare cum omnis temporum series et ex Iudaicis et ex Graecis Romanisque historiis colligatur, etiam singulorum prophetarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus Zacharias fuit, quem constat sub Dario rege, secundo anno regni eius octauo mense cecinisse. adeo antiquiores etiam Graecis scriptoribus prophetae
9 reperiuntur. quae omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui scripturam sacram coarguere nituntur tamquam nouam et recens fictam ignorantes, ex quo fonte religionis sanctae origo

Auct.: **13–15** *cf.* Zach. 1, 1

1 nungentis BDV, DCCCC S, *corr. Br cl. Theophil. et Tert.;* septing- PHMR *edd., Mo uix recte* fere] facere, ac *in ras.,* S[2] annos D[1] V his P[ar] per annis M XL PSR*; numeri q. d. Romani numeris plenis receptis congruentes hinc noniam notantur* **2** Iesun DV **2–3** VII et XX PS, septem ac XX R **4** CCCLXXX HM tum] et B **5** tenentibus imperium HM **6** sedeciae BP[2] M, -chiae D[2] V[2] HSR[2]*;* sedeae D[1] V[1], seciae P[1]*;* -cia R[1] oppugnanti P[1], *corr.* P[2] **7** captique] captiui B*;* -pitique M, -ptiuique S **8** septuagensimo DVP[ac], -gessi- M*; u. ind. form* postea HM annos S captiuos Iudaeos *om.* S *Br* **9** perderet D[ac] persis DVR[ac]*;* -sidis HM **10** quare cum] qua regum DV **11** iudaeis B ex *om.* HM graegis R*;* caecis D[1] V **12** colliguntur B **13** possent DV sane] tamen P zaccarias, *pr.* c *m.3 in ras.,* B, zaccha- VR *(*D *inc.)* **14** sub] cum P **15** adeo *om.* DV*;* ad haec S antiores D[1] V gregis HM **16** refero B sentiat B[1], *corr.* B[2] **17** sanctam BHM **18** regens R[1] ignorant DV fonte *om.* DV

manauerit. quodsi quis collectis perspectisque temporibus fundamentum doctrinae salubriter iecerit, et ueritatem penitus comprehendet et errorem cognita ueritate deponet. 10

6. Deus igitur machinator constitutorque rerum, sicut in 1
5 secundo libro diximus, antequam praeclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum et incorruptibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparet. et quamuis alios postea innumerabiles crea- 2 uisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitum diuini nominis appellatione dignatus est, patria scilicet uirtute ac
10 maiestate pollentem. esse autem summi dei filium, qui sit 3 potestate maxima praeditus, non tantum congruentes in unum uoces prophetarum, sed etiam Trismegisti praedicatio et Sibyllarum uaticinia demonstrant. Hermes in eo libro qui λόγος τέ- 4 *287*

Epit.: 4, 6, 1. 2 patria ... pollentem] 37, 1 deus ... respondentem 2 ... dignatus est] 37, 3 3–9] 37, 2. 4–7 4] 37, 5

4 in secundo libro] 2, 8, 3–7; *cf. Heck, 1972, 48 sq.*

Auct.: **8** primogenitum] *cf.* Cypr. testim. 2, 1

Test.: **13** § 4] Quodu. *(olim Ps. Aug.)* haer. 3, 4–5. 7. 16

1 perspectusque DV*:* perfectisque S **2** conpraehenderit HM **3** et *om.* H ueritatem R[ar] **4** dei *ex* deus P constitutor machinatorque B constitutoque HM sic S[1]*;* sicuti R **6** oriretur DV*;* adoreretur HMS incorruptibilem] inc. et inreprehensibilem HM spiritum *s.l.* B[3] spiritum ... quem *om.* P **7** nuncuparit, i *ex* e *m.2,* P et *om.* P aliosi P[ac] postea alios HM innumerabiles PS[2] R*;* num- S[1]*;* per ipsum i. BDV*;* inm̃·num- per ipsum HM[ar] *(ut uid.; inter duas* n *ras.); cf. Heck, 1972, 48 n. 9* creuisset HM **8** angelos] ante a. DV tamenẽ S[ar] **9** ac] et HM **12** trismegesti B et *om.* R **13** uatinationes *sic* P demonstrant] *post* s *2 litt. eras., pr.* t *in ras. m.2,* B*;* -rat S demonstrant. Hermes *om.* P in eo libro *om.* H[1], in l. *in mg.* H[2]*;* eo *om.* M quia B*;* quibus HM **13–p. 326, 1** λόγος τέλειος] λococ νελειοc B[1]*;* λ. τελιοc B[3]*;* λ. τειιοc V *(*D *inc.);* sermo perfectus, *om. graec.,* P

λειος inscribitur, his usus est uerbis: ὁ κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητής, ὃν θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητόν – αἰσθητὸν δέ φημι οὐ διὰ τὸ αἰσθάνεσθαι αὐτόν, περὶ γὰρ τούτου, πότερον αὐτὸς αἴσθεται ⟨ἢ μή, εἰσαῦθις ῥηθήσεται⟩, ἀλλὰ ὅτι εἰς αἴσθησιν ὑποπέμπει ⟨καὶ⟩ εἰς ὅρασιν – ἐπεὶ οὖν τοῦτον ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέστατος πάντων 5 288

Auct.: **1–p. 327, 2** test. CH II 304, 20 – 305, 9 (Ascl. 8)*; cf. Löw, 2002, 197–203*

1 inscribtus est R *Graeca quatenus habent litt. graec. reddunt* H *(renouauit m.2)* M κυρος HM **2** ποςτης HM ὃν] ο P*;* cov S θεὸν καλεῖν *om.* P*;* θεὸν *om.* HM καλιν DV νηνομικαμεν B^ac^, νενομαικ- DV*;* ενομ- P*;* -καμλλαοεν R επει B *(π inc.)* S, επι HM*;* ενπι DV, επ P, *om.* R τὸν] ον P[1] *(*οτι *add.* P[3]*)* R **3** δεύτερον] *hinc usque ad alt.* αἰσθητὸν *perperam, reliquam § 4 om.* M εκποιηcεν B, ειποιηcεc, *alt.* ι *s.l.*, P θεον *s.l.* P[3] καὶ . . . *alt.* αἰσθητὸν *om.* D *extante interpr.* κι V *alt.* αἰσθητὸν *om.* S*; hinc ad* γὰρ *perperam, reliquam § 4 om.* H **4** φημει DV οὐ *om.* P τὸ] τοοιο*?* B*;* τι, τ *in ras.* S αιcθανεcθαι B*;* αιcθεcθαι DVR*;* αιcθcαι P, εcεcθαι S αὐτόν περὶ γὰρ] ουταρπερι B **5** τούτου πότερον] του το|τερον, *post* υ *ras.*, B*;* τ. ποτε S αυταc B αιcθεται *codd. (*-θητοι B, διc- DV, cαιc- R*)*, αἴσθεται *edd., Nock, Löw, nos dubitanter;* αἰσθάνεται *Br, Mo, ft. recte; cf. Liddell–Scott–Jones s. u.* αἴσθομαι **5–6** ⟨ἢ . . . ῥηθήσεται⟩ *Wachsmuth, Br cl. Ascl.* **6** ἀλλὰ *Br ex Sedul. (cf. p. XVI n. 51)*, αμα BR*;* ααα D, λλλ V, *unde* ἀλλ' *edd.; hic om., sed post* αἴσθησιν *ins.* αμα P, αλλα S εcθηcιμ B, αιcθηcτ P*;* αcθc·τ S υποπεμπει *codd. (*-πεμπι B, -πενπει DV, -πεντει P, -πελαπει S*;* -πεπει R*); hoc scripsisse Lact. ostendit epit.* mittat, *sed perperam; cf. Ascl.* incurrrit, *unde* ὑποπίπτει *sim. coniciebatur; cf. Br et Nock ad l.* ⟨καὶ⟩ *Wachsmuth, Br cl. epit.* εc DVS, *om.* R ὅρασιν *Wachsmuth, Br ex* ορωcιν R *cl. epit.* uisum *et Ascl.* uidentium*;* νουν *cet., edd.* **7** επι B*;* οτι DV εκποιηcε B, επουηcε DV, ηποιηcεν P πρωον B[1], *corr.* B[3]*;* πρωcτον P καὶ μόνον *om.* S **8** καaωc B[1], καθωc B[3] ουτω B*;* αυτου DV*;* ατυω P^ac^

τῶν ἀγαθῶν, ἠγάσθη τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον. Sibylla Erythraea in carminis sui principio, quod a summo deo exorsa est, filium dei ducem et imperatorem omnium his uersibus praedicat: 5 289

5 παντοτρόφον κτίστην, ὅστις γλυκὺ πνεῦμα ἅπασιν
κάτθετο χἠγητῆρα θεὸν πάντων ἐποίησεν.

et rursus in fine:

ἄλλον ἔδωκε θεὸς πιστοῖς ἄνδρεσσι γεραίρειν.

et alia Sibylla praecipit hunc oportere cognosci: 290

Epit.: 4, 6, 5] 37, 6

Auct.: **5–6** Orac. Sib. frg. 1, 5–6 Geffcken = Theophil. Autol. 2, 36, 1 **8** Orac. Sib. 3, 775

Test.: **2** § 5] Quodu. haer. 3, 10–12. 20

1 αγαθον P ηγαcθη R, ηργαcθ B; ηγιαcεν DV; ητπη P; ηγαπη S τε] γε *ut uid.* B; τεια DV; ιε R εφιλεcεν B[1], *corr.* B[3]; -cε D ιαιον B[1] *(corr.* B[3]*)* R, τιδιον DV; ιcαιον S **2** carminibus BP[ar] R suis B *(alt.* s *s.l. m.2)* R principium HM quo B a *om.* P **3** exsorsa, *pr.* s *s.l.,* B sit HM dei *om.* M **3–6** dei ... ἐποίησεν *post § 4* ἀγαθῶν *transp.* S **4** his uersibus *om. m.1,* his uerbis *s.l. m.3?* P; is u. S **5** παντοντροφον PHM ὅστις] οετο *uel* οειο B πνεῦμ' ἐν ἅπασιν *codd. Theophil.* δπαcειν D, τπαcευν V **6** κάτθετο *S. Castalio (ed. Sib. 1555; u. Geffcken, Ed. XI), Br, alii;* καεθετο R, καθετο, *post* α *1 litt. eras.,* P, καθητο B; κατεθετο D *(*φ *pro* θ*)* V, *codd. Theophil.;* εθετο S; καθο et cetera, *reliqua usque ad* γεραίρειν *om.* HM χἠγητῆρα *codd. Theophil.,* καιηγντηρα R; καιηγητορα B *(pro utraque* α *habet* δ *forma* ◊*)* DV *(*καυη-*)* P *(om.* ι*)* S τθεων DV; βροτῶν *codd. Theophil.; cf. epit.* deum ... ducem επονοιηcεν DV *(*-cην*)*, εεποηcεν R **8** ἄλλον *Br (et Mo) cl. Quodu.* alium *et interpr. Sedul.* alterum, *quam habent et* DVR[2]; αλλον *uariante scriptura litt.* λλ DVPSR, αμαυτον B; ἀλλ' ὃν *codd. Sib., edd. (cf. interpr.* quem P, alterum quem S*)* εδωκαι BP, -κεν DV; εωκαι S, εωκε R θεὸς] ονος, *interpr.* deus, DV *(*η *pro* ν*)* πιστοῖς] πιc B αναραcci B, ανδραιcεει DV **9** praecepit M

αὐτόν σου γίνωσκε θεὸν θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

6 uidelicet et ipse est dei filius, qui per Solomonem sapientissimum regem diuino spiritu plenum locutus est ea quae subiecimus: 'dominus condidit me initium uiarum suarum in opera sua, ante saeculum fundauit me; in principio antequam terram faceret 5 et antequam abyssos constitueret, priusquam procederent fontes aquarum, ante omnes colles genuit me. dominus fecit regiones

291 7 et fines inhabitabiles sub caelo. cum pararet caelum, aderam illi, et cum secerneret suam sedem; cum super uentos faceret ualidas nubes et cum confirmatos ponebat fontes sub caelo, 10 quando fortia faciebat fundamenta terrae, eram penes illum dis-

8 ponens. ego eram cui adgaudebat. cottidie autem iucundabar

Epit.: 4, 6, 6–8] *cf.* 37, 7 Solomonem . . . sapientiae

Auct.: **1** Orac. Sib. 8, 329 **4–p. 329, 1** prou. 8, 22–31*; cf.* Cypr. testim. 2, 1 l. 3–14, *sed u. adn. crit.; de locis Sacrae scripturae abhinc laudatis u. p. LIX–LXIX et Wlosok, 1990, 201–216*

Test.: **12** ego . . . adgaudebat] Quodu. haer. 3, 6

Codd.: **12** *ab* adgaudebat *redit* K *p. 87 (cf. supra 4, 1, 3); hinc extant* B DV P HM KS R

1 *uersum om.* HM θεὸν] ον P θεοῦ . . . ἐόντα *distorta in* PS **2** et *om.* BHMS, *s.l.* P[2] filius dei HM solomonem BP, sal- *cet.* **3** plenus D[ac]V[ac] HM locutus *om.* DV*;* est *del., s.l.* dixit D[2] subiciemus PHM **4** dominus B *ut codd. Cypr. sec. LXX, Br;* deus *cet., Mo, ft. ex anteced.* dei filius *ortum* initium] in i. DV*;* initio H **5** in] et in P*;* in *s.l.* H[2] **6** et *om.* DV antequam *om.* HM priusquam] et p. HM procederet M **7** aquarum *om.* R ante] antequam montes conlocarentur a. *Cypr. sec. LXX* religiones P[ac] **8** et fines] et inhabitabilia et f. *Cypr. sec. LXX* pareret DVS[ac] **9** segregaret P cum super] et c. s. HM facere D[ac] V **9–10** faceret . . . nubes] u. f. desuper n. *Cypr. sec. LXX* **10** confirmatos] firm- B fontes B *ut fere codd. Cypr. sec. LXX, Br;* montes *cet., Mo (u. eius Ed. 253); ft. Lact. hoc in suo fonte legit ortum ex anteced.* montes conlocarentur *quae ipse om.* **11–12** quando . . . disponens] eram *(*e *in ras. ex* a*?)* penes i. d. ego eram quando fac- fort- fund- t. B **12** gaudebat HM cottidie BHM, coti- *cet.; cf. 1, 4, 3*

ante faciem eius, cum laetaretur orbe perfecto.' idcirco illum 9
Trismegistus δημιουργὸν τοῦ θεοῦ et Sibylla σύμβουλον
appellat, quod tanta sapientia et uirtute sit instructus a deo patre,
ut consilio eius et manibus uteretur in fabricatione mundi.
5 7. Fortasse quaerat aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, 1
tam deo carus, et quod nomen habeat, cuius prima natiuitas non
modo antecesserit mundum, uerum etiam prudentia disposuerit, *292*
uirtute construxerit. primum scire nos conuenit nomen eius ne 2
angelis quidem notum esse qui morantur in caelo, sed ipsi soli
10 ac deo patri, nec ante id publicabitur, ut est sanctis litteris traditum, quam dispositio dei fuerit impleta; deinde nec enuntiari 3
posse hominis ore, sicut Hermes docet haec dicens: αἴτιος δὲ
τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θεοῦ ἅτε τοῦ ἀγαθοῦ βούλη- *293*

Epit.: 4, 6, 9] 37, 2 4, 7, 3] 37, 8 Hermes . . . proferri

Auct.: **2** Trismegistus] *cf.* CH I 9, 17 (serm. 1, 9). IV 132–133 (frg. 27–28) Sibylla] Orac. Sib. 8, 264 **10** sanctis litteris] *locus inc. (non apoc. 19, 12 quod laudat epit.), sed cf.* apoc. 2, 17 **12–p. 330, 2** CH IV 110 (frg. 11 a)

Test.: **2** Sibylla . . . appellat] Quodu. haer. 3, 13 **11** § 3] ibid. 3, 7. 16–18

1 eius] e. in omni tempore *Cypr. sec. LXX* lateretur P[1], *corr.* P[2] orbem M idcirco] i. autem P **2** τημιουργον DV, δεμ- HMKS cυμβυλον HMKS, cυμβολον R **3** appellat *om.* P sit *om.* P **4** ut] ut et HMKS **5** hoc loco *in fine lin.* B[3] quis R *solus;* qui *cet.* **6** habet B[1], *corr.* B[3] non *in fine lin.* B[3], *s.l.* P **7** antecesserat B prudentiam M*;* potentia B*; om.* KS discesserit M **8** primo B eius] quis D[ac] V **9** moratur H, -aturi M celis S *(in* K cęl, *deinde 1–2 litt. euan.)* **11** enuntiare R*;* enarrari B **12** hominibus*?* P[ar] ore hominis B ait·ιoc *sic* R*;* αιτιον B*;* -ιο DV*;* ηδικη P **13** τούτου *om.* B, *del.* P[3] τοῦ *om.* DV*;* τοῦ . . . ἅτε] εαιυετουθε HM *(-ουεε)* αιτιου BDVK *(αιτ inc.);* δικιου P, αιαιογ S, αινου R ἡ . . . ἀγαθοῦ *Stadtmüller, Br, Mo, aliter alii edd. et Löw, 2002, 212; u. Br et Nock ad l.* θεοῦ ἅτε] θεαγε BDVPKS, *om.* R τοῦ *om.* R αγαθου DVP, αγαεου KS, αταθου MR, ατατου H*;* αγαθο B βουβουλεcιc HM *(-υυαcιc)*

σις, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι. et paulo post ad filium: ἔστιν γάρ τις, ὦ τέκνον, ἀπόρρητος λόγος σοφίας ὅσιός τε περὶ τοῦ μόνου κυρίου πάντων καὶ ⟨πάντα⟩ προεννοουμένου θεοῦ, ὃν 4 εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστιν. sed quamuis nomen eius, 5 quod ei a principio pater summus imposuit, nullus alius praeter ipsum sciat, habet tamen et inter angelos aliud uocabulum et inter homines aliud. Iesus quippe inter homines nominatur. nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis et 5 regni; sic enim Iudaei reges suos appellabant. sed exponenda 10 294 huius nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui eum

Epit.: 4, 7, 4] 37, 9 . . . deum*; cet. non ex 4, 7, 6–8*

Auct.: **2–5** CH IV 111 (frg. 12 a)

Test.: **9–10** *cf.* Isid. orig. 7, 2, 4

1 οὗ] ουc HM, οc KS τὸ] τε HM δυνατε BH *(αυν-),* ανατε M*;* διν- KS*;* αυνται R ανθροπινο BHM *(αντρ-* HM*);* ανθρωπων, *post* π *eras.* ν, P στοματε DV*;* στόματι . . . λαληθῆναι *om.* P λαληθῆναι] αλεοναe *sic* H, ααε M, λαηονναι KS **2** γάρ . . . τέκνον] γατταιλοεcνον H, γαταιαοετνον M **3** απορρητοc P, πορρ- DV, ανορρ- KS, αιτορρ- R, -ρρετοc B, -ρρεοc HM ὅσιός τε περὶ *Br ex* οcιοcιcπερι R *cl. 4, 9, 3* sanctumque*;* οcιοcπερι DV*;* ουιοcοcιοcπερι PKS *(*τι *pro* π KS*);* οcιοοccιοικπερι HM*;* οcιοcοcιου *tantum* B το P, *om.* KS μόνου κυρίου] μοκυ- HM, μονου η κ. R*;* εττοραλθτ KS *(-*αθτ*)* **4** παντων H *(in mg.)* KSR, -τον B, -τωι DV, πανρω P*;* παν· M *cet. graec. om.* HM ⟨πάντα⟩ *Br cl. interpr.* praesciente omnia *in* PKS *aliisque testibus, Mo, Löw l. c., om. Nock cl. diuersis testibus, e. g. interpr.* et qui mente capitur *in* DV *et Sedul.; dubitanter recepimus* **5** ειπειν P, ιπειν BR, ειπιν DV, ειπειπ KS υπυερ R ανθροπον BP εcτιμ KS quamquis P[ar] **6** ei] et DV **6–7** nullus . . . tamen et *om.* DV **7** sciat] nouerit B*; ante* s. *1 litt. eras.* P **7–8** uocabulum et inter] uocabunt inter in D *(*in *s.l.)* V **8** alium B ihm *i. e.* Iesum B[1], *corr.* B[3] **10** enim *s.l.* B[3] appellant P **11** eum immutata] mutata R

immutata littera Chrestum solent dicere. erat Iudaeis ante prae- 6
ceptum, ut sacrum conficerent unguentum, quo perungui pos-
sent hi, qui uocabantur ad sacerdotium uel ad regnum, et sicut
nunc Romanis indumentum purpurae insigne est regiae digni-
5 tatis adsumptae, sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potes-
tatem regiam conferebat. uerum quoniam Graeci ueteres 7
χρίεσθαι dicebant ungui, quod nunc ἀλείφεσθαι, sicut in-
dicat Homeri uersus ille:

τοὺς δ' ἐπεὶ οὖν δμωαὶ λοῦσαν καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ,

10 ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est unc-
tum, qui Hebraeice Messias dicitur. unde in quibusdam Graecis
scripturis, quae male de Hebraeicis interpretatae sunt, ἠλειμ-
μένος scriptum inuenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. sed tamen 8

Auct.: **1** Chrestum] *cf.* Tert. apol. 3, 5 Chrestianus **9** Hom. Od. 4, 49. 17, 88 **11** Graecis] Aquila I reg. 2, 35. *al.; u. p. LXVII n. 212*

Test.: **1** § 6] Isid. orig. 7, 2, 2

1 Chrestum] $\overline{\text{xpm}}$ *i. e.* Christum BHM **2** ungentum V[ac] MR quo *s.l.* D, *om.* V*;* quod B[1], *corr.* B[2] perungi DVHMR, -gue P[ac] **3** hi BDVP[3] HMKS *Mo,* hii P[1], *om.* R*;* ii *edd., Br* et] sed B **4** purpura, e*? eras.,* R **5** ungenti HMR **6** regiam *codd. (˜ eras.?* P, -a K*), edd.;* -gium *Br ex errore* uerum *om.* D (spatio indice) V **7** χριεσθαι DV*;* χρειεσθε B, χρειεκθαι P*;* ungentum κυριοσεσθε HM, unguentum χρεισθαι KS*; om.* R *spatio relicto* ungi DVHM, unci R αλειφεσθαι P*;* -αλιφ- DV, αλιφεσθε B, alifeste HM, -φεαιεσθ- K, -φεεσθ- S, αλσισφ- R **8** homericus HMKS *(*om- KS*)* **9** τοὺς . . . οὖν] και τουσ μεν B*;* τουσ δε ποιουν D *(*ι *pro* υ*)* V *(*ποιον*)* P *(*τουδε*)* δμωαι] δεμωιαι B, λμωι DV, αμωι PR, αμωαι KS χρεισαν KSR ελεο B, ελαιων DV, εαιαω P, ελεω KS, εααιω R *totum uersum lat. litt. perperam dant* HM **10** eum] cum DV id est *om.* DV **11** hebraeice HR *(*-cae*)*, -breice BP*;* -braicae DVM, ebraice KS messias BP[2]*;* -a DVP[1] KSR*;* -an HM **12** hebraeicis HR, hebreic- B, ebreic- P*;* hebraic- DVMKS ηλιμμενοσ DV, ηλμμ- P, ηαιμμ- R*;* ηλωμενοσ B*;* elimmenos HMKS *(*-osy HM, -lime- K*)* **13** apotualifesthe HMKS *(*-iphe- H, -ipe- M*)* αλειφεσθε B, αλιφ- DV

295 utrolibet nomine rex significatur, non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cuius capiendi nondum tempus aduenit, sed quod caeleste ac sempiternum; de quo disseremus in ultimo libro. nunc uero de prima eius natiuitate dicamus.

1 8. In primis enim testificamur illum bis esse natum, primum in spiritu, postea in carne. unde apud Hieremian ita dicitur: 'priusquam te formarem in utero, noui te.' item: 'beatus qui erat, antequam nasceretur'; quod nulli alii contigit praeter Christum.
2 qui cum esset a principio filius dei, regeneratus est denuo secundum carnem. quae duplex natiuitas eius magnum intulit humanis pectoribus errorem circumfuditque tenebras etiam iis, qui
3 diuinae religionis sacramenta retinebant. sed nos id plane dilucideque monstrabimus, ut amatores sapientiae facilius ac diligentius instruantur. qui audit dei filium dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut existimet ex conubio ac permixtione feminae alicuius deum procreasse, quod non facit nisi animal

Epit.: 4, 8, 1–2] *cf.* 38, 2

3 in ultimo libro] 7, 20, 1–11. 24, 1–15

Auct.: **7** Ier. 1, 5*; cf.* Cypr. testim. 1, 21 l. 37–38 **7–8** locus apocryphus*; u. Wlosok, 1990, 205 n. 19; cf. Mo ad l.*

3 quod *del.* R sempiternum] s. est P **4** uero *om.* R **5** illum *om.* HM **6** inde HM hieremian DHK *(*hie *ex* ihe*)* R, -iã MS, -iam BVP *Br* **7** item DVKS *Br, om.* HM*;* i. alibi B*;* et i. apud ipsum P*;* i. apud eundem R *Mo, sed ignoto loco notas potius additas quam subtractas putamus* **8** contingit P[1] *(corr.* P[2]*)* R xpo B **9** filius dei *om.* DVP **10** duplex] d. est KS[ar] **11** circumfunditquae B[ac] tenebris B[1]*, corr.* B[2] iis R *Br,* hi D[1] V, his B *(*is *sup. ras. m.2)* D[2] *cet., Mo* qui] quae B[1]*, corr.* B[3] **12** diuinae R*;* uerae B[pc] DP[3] K *(ex 4, 3, 2 al.), edd., Br, Mo;* uere B[ac] P[1] *cet.; cf. 4, 10, 19 et Heck, 1972, 189* id *om.* DV delucideque P[1]*, corr.* P[2]*;* luc- HM **13** monstrauimus D[ac] V amaiores D[ar] *(*s *eras.)* V **14** instruatur K[ac] qui audit] quia uidit KS[1]*;* qui audiuit S[2] dei] e *in ras.,* i *s.l. m.3* B **15** conciperet D[ar] V extimet KS conubio] bi *ex* u*?* B **16** cuius R[1], cuiusquam R[2] facis M

corporale mortique subiectum. deus autem cum solus adhuc 4
esset, cui permiscere se potuit? aut cum esset tantae potestatis,
ut quidquid uellet efficeret, utique ad creandum societate alte- *296*
rius non indigebat; nisi forte existimabimus deum, sicut Or-
5 pheus putauit, et marem esse et feminam, quod aliter generare
non quiuerit, nisi haberet uim sexus utriusque, quasi aut ipse
secum coierit aut sine coitu non potuerit procreare. sed et 5
Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit eum †ἀρσενιόθη-
λυν * * * † αὐτοπάτορα et αὐτομήτορα. quod si ita esset,
10 ut a prophetis pater dicitur, sic etiam mater diceretur. quomodo 6
igitur procreauit? primum nec sciri a quoquam possunt nec enar-
rari opera diuina, sed tamen sanctae litterae docent, in quibus
cautum est illum dei filium dei esse sermonem itemque ceteros
angelos dei spiritus esse. nam sermo est spiritus cum uoce

Auct.: **4** Orpheus] Orph. frg. 81 Kern *(cf.* frg. 56. 168 uers. 3*)* **8** Hermes] CH IV 112 sq. (frg. 13)*; cf. 1, 7, 2, sed u. infra adn. crit.* **10** § 6] *cf.* Tert. adu. Prax. 7, 6 **12** sanctae litterae] *u. §§ 13–16*

Codd.: **13–p. 334, 11** itemque . . . *§ 8* reuelaret *om.* B¹ DV*;* itemque ceteros ·hd *in uacua parte lin. ultimae,* angelos . . . homines ·hs *in mg. inf. fol. 94ᵛ,* perferendo . . . reuelaret *in mg. sup. fol. 95ʳ suppl.* B³

1–2 adhuc esset HR, a. *om.* M*;* sit *tantum* BPKS*;* sit a. e. D¹ V *(post* a. *s.l.* non D²*)* **2** se permiscere HM cum *bis* R **4** indigebant D¹ existimauimus Dᵃᶜ VR*;* -mabam- HM orieus DV **5** et *post* esse *s.l.* D², *om.* V generari DV **6** non quiuerit] nequiu- HM*;* non quieu- K¹ **7** cogerit Rᵃᶜ non *bis* R et *om.* HMKS **8** fuerit *ex* fuerat *m.3, deinde eras.* in, B eum] deum HM αρcενιοθηλυν B, *om. cet., edd., Br (interpolatum dicit Ed. II 1, 128 ad ira 23, 9); dubitat Nock, sed cf.* CH I 9, 16 (serm. 1, 9) θεὸς ἀρρε-νόθηλυς*; uoce non omnino spuria recepta lacunam statuimus; excidisse uid.* atque etiam *sim. uel plura* **9** αυτοπαρατορα et αυμητο-ρα P¹*, corr., sed* αυτοcπ- et αυτοcμ- P³*;* autopatora autometora HM *(*autap-*)* αυτοπατρα S quo M **10** a *s.l.* P³ profectis HM pater dicitur] praedicatur pater B **11** primo P nec sciri] nesc- R narrari DVP **12** sacrae, e *s.l.*, B dicent DV **13** sermonem] s. siue etiam rationem B **14** est] et HMKS

7 aliquid significante prolatus. sed tamen quoniam spiritus et sermo diuersis partibus proferuntur, siquidem spiritus naribus, ore sermo procedit, magna inter hunc dei filium ceterosque angelos differentia est. illi enim ex deo taciti spiritus exierunt, quia non ad doctrinam dei tradendam, sed ad ministerium creabantur. 5
8 ille uero cum sit et ipse spiritus, tamen cum uoce ac sono ex dei
297 ore processit sicut uerbum, ea scilicet ratione, quia uoce eius ad populum fuerat usurus, id est quod ille magister futurus esset doctrinae dei et caelestis arcani ad homines perferendi. ipsum primo locutus est, ut per eum ad nos loqueretur et ille uocem dei 10
9 ac uoluntatem nobis reuelaret. merito igitur sermo ac uerbum dei dicitur, quia deus procedentem de ore suo uocalem spiritum, quem non utero, sed mente conceperat, inexcogitabili quadam maiestatis suae uirtute ac potentia in effigiem, quae proprio sensu et sapientia uigeat, comprehendit; et alios item spiritus suos 15
10 in angelos figurauit. nostri spiritus dissolubiles sunt, quia mortales sumus, dei autem spiritus et uiuunt et manent et sentiunt,
11 quia ipse immortalis est et sensus ac uitae dator. nostrae uoces licet aurae misceantur atque uanescant, tamen plerumque permanent litteris comprehensae; quanto magis dei uocem creden- 20 dum est et manere in aeternum et sensu ac uirtute comitari,

Codd.: **15–p. 335, 1** et alios . . . *§ 11* traduxerit *om.* B[1] DV*; in mg. inf. fol. 95ʳ signis* hd *et* hs *usa suppl.* B[3]*; ceterum extant* P HM KS R

1 significat ante HM **3** ore sermo] s. ex o. KSR*; u. Heck, 1972, 179* ceterosque] et ceteros KS **4** tacitu spiritu HM **5** tradendam *om.* HM **7** sic S[1] ea *om.* B[3] ratione] e r. B[3] **9** caelesti KS[1] perferendo B[3] ipsum] quod i. HM*;* per *(s.l. m.2)* i. S **10** est *om.* HM ad nos] nobis HM **11** igitur] autem BDVHM ac] et DV uerum D[ac] V **12** procedente KS[1]*;* procreantem R uocalem *s.l.* B[3]*;* -le K **13** incogitabili B[1], *corr.* B[3] **14** uirtutem V[ar] potentiam P[ac] quae] similitudinis suae qui B **15** et *post* sensu] ac R compraehendi KS[1] suos *om.* KS **16** solubiles KS, dissoluib- R[ar] **17** uiuent B[3] manent] audient K, audiunt S **18** quia . . . est] qui ipse mortalis est B[3] uocis B[3] **19** aura B[3]*;* -re MKS uanescat K[ac] **21** et *post* est *om.* KSR

quam de deo patre tamquam riuus de fonte traduxerit! quodsi 12
quis miratur ex deo deum prolatione uocis ac spiritus potuisse
generari, si sacras uoces prophetarum cognouerit, desinet profecto mirari. Solomonem patremque eius Dauid potentissimos 13
5 reges fuisse et eosdem prophetas etiam iis fortasse sit notum,
qui diuinas litteras non attigerunt. quorum alter, qui posterius
regnauit, Troianae urbis excidium centum et quadraginta annis *298*
antecessit. huius pater diuinorum scriptor hymnorum in psalmo 14
XXXII sic ait: 'uerbo dei caeli solidati sunt et spiritu oris eius *299*
10 omnis uirtus eorum.' item rursus in psalmo XLIIII: 'eructauit
cor meum uerbum bonum, dico ego opera mea regi', contestans
uidelicet nulli alii opera dei esse nota nisi filio soli, qui est
uerbum dei et quem regnare in perpetuum necesse est. item 15
Solomon ipsum uerbum dei esse demonstrat, cuius manibus
15 opera ista mundi fabricata sint. 'ego' inquit 'ex ore altissimi
prodiui ante omnem creaturam. ego in caelis feci, ut oreretur

Epit.: 4, 8, 12 . . . 14 hymnorum] 37, 7 15] *cf.* 37, 7 app. auct.

Auct.: **9–10** psalm. 32, 6; *cf.* Cypr. testim. 2, 3 l. 3–4 **10–11** psalm. 44, 2; *cf.* Cypr. ibid. l. 2–3. 2, 29 l. 22–23 **15–p. 336, 2** Sirach. 24, 5–7 Vulg. *(breuius 24, 3–4 LXX); cf.* Cypr. testim. 2, 1 l. 15–17

1 de *ante* deo *om.* P transduxerit HM **2** ex deo *exp.* K, *om.* S deo] duo D[1] V **3** cognouerat B[1], *corr.* B[2] **4** salomonem VHMKS dauit B potissimos HM **5** iis P[3] R[1] *Br,* hiis R[2], his P[1] *cet., Mo* **5–6** sit . . . non] notum s. q. non d. l. B **7** CXL, *om.* et, P, ·C & XL MKS, centum & XL R **8** scriptor hymnorum *om.* P **9** tricesimo secundo quadragesimo R uerbo] sermone *plurimi codd. Cypr.; dubitat Br, sed cf. § 9* sermo ac uerbum dei] domini*?* H[1] *ut Vulg. et pars codd. Cypr.* solidati] firmati BD *ut Vulg. et pars codd. Cypr.* oris *om.* DVPR[ac] *ut pars codd. Cypr., Br, def. Mo (Ed. 256) cl. LXX* **10** XLIII HM*;* quadragesimo quarto tertio R eructuauit P[ac] R*; cf. Thes. V 2, 825, 22–35* **11** uerbum] sermonem HM *ut pars codd. Cypr.* **12** alio HM, ali R soli *om.* B **13–14** et . . . dei *om., in mg. m.1 ut uid.* illud certe uerbum dei R **14** salomon PVHMKS ipse BDV **15** fabricati P[1], *corr.* P[3] sunt BPS[2] **16** prodiuit*?* H[ar] ante *bis* P oriretur PHMR[2] *(*i *ex* e*)*

lumen indeficiens, et nebula texi omnem terram. ego in altis
16 habitaui et thronus meus in columna nubis'. Iohannes quoque
300 ita tradit: 'in principio fuit uerbum et uerbum erat apud deum et
deus erat uerbum. hoc fuit in principio apud deum. omnia per
ipsum facta sunt et sine ipso factum est nihil.' 5

1 9. Sed melius Graeci λόγον dicunt quam nos uerbum siue
sermonem; λόγος enim et sermonem significat et rationem,
2 quia ille est et uox et sapientia dei. hunc sermonem diuinum ne
philosophi quidem ignorauerunt, siquidem Zenon rerum naturae dispositorem atque opificem uniuersitatis λόγον praedicat, 10
quem et 'fatum' et 'necessitatem rerum' et 'deum' et 'animum
Iouis' nuncupat, ea scilicet consuetudine, qua solent Iouem pro
3 deo accipere. sed nihil obstant uerba, cum sententia congruat

Epit.: 4, 8, 16 omnia ... nihil] 37, 4 ... nihil 9, 1] 37, 2 ... sapientia

Auct.: **3–5** Ioh. 1, 1–3; *cf.* Cypr. testim. 2, 3 l. 8–10 **6** § 1] *cf.* Tert. apol. 21, 10. adu. Prax. 5, 3 **9** Zenon] SVF I 160; *cf.* 85. 102. 493

Test.: **6** § 1] Quodu. haer. 6, 48

2 inhabitaui K[1] *ut 3 codd. Cypr.* **3** ita *om.* B tradidit P[ar] HM fuit R *et pars codd. Cypr.;* erat *cet. ut Vulg. et pars codd. Cypr.* **4** fuit B[1] *cet. ut pars codd. Cypr. hic et 2, 6 l. 38;* erat B[3] *ut Vulg. et pars codd. Cypr.* omnium R[1] **5** ipsum DVPHMKSR[2] *(ex* -sa*) epit. ut Cypr. et Vulg., Mo;* illum B *Br; u. ad* ipso ipso DVPHMKSR *epit. ut Vulg. et fere codd. Cypr., Mo;* illo B *et Cypr. cod. P, Br; utroque loco graec.* αὐτοῦ*; ft.* illum *et* illo *Lact. ex textu leuigato sumpsit (uariat iam Tert. adu. Prax. 21, 1* ipsum ... ipso, *adu. Hermog. 20, 4* illum ... illo*)* nihil factum est DV; n. e. f. R **6** grecia D[ar] V logon *litt. lat.* BKS; logos HM quam *om.* DV sine DV[ar] *(*n *eras.)* **7** logos HM; logon B enim et sermonem *om.* P **8** dei *om.* B nec HMKS; *uix conferas 1, 6, 7* **9** siquidem *om.* R zenon BHM, -no *cet.* dispositionem B[1], *corr.* B[2] **10** pontificem M logon BHM praedicauit B[ar] **11** et *om.* HM factum DVHMKS[ac] R[ac] necessitate H **12** consuetudine] condicione B solent Iouem] s. i.|etiam, nt iouẽ *in fine lin. m.3,* eti *in ras. m.2,* B **13** cum] dum R

ueritati. est enim spiritus dei, quem ille 'animum Iouis' nominauit. nam Trismegistus, qui ueritatem paene uniuersam nescio quo modo inuestigauit, uirtutem maiestatemque uerbi saepe descripsit, sicut declarat superius illud exemplum, quo fatetur 'es- *301*
5 se ineffabilem quendam sanctumque sermonem, cuius enarratio modum hominis excedat.'

Dixi de natiuitate prima breuiter ut potui. nunc de secunda, 4
quoniam controuersia est in ea maxime, latius disserendum est, ut ueritatem scire cupientibus lumen intellegentiae praeferamus.

10 10. In primis igitur scire homines oportet sic a principio 1
processisse dispositionem summi dei, ut esset necesse appropinquante saeculi termino dei filium descendere in terram, ut constitueret deo templum doceretque iustitiam, uerum tamen non in uirtute angeli aut potestate caelesti, sed in figura hominis et
15 condicione mortali, et cum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum mortemque susciperet, ut ea quoque per uirtutem domita resurgeret et homini, quem induerat, quem gerebat, et spem uincendae mortis offerret et ad praemia

Auct.: **4** superius illud exemplum] 4, 7, 3 *locus posterior*

Test.: **16–p. 338, 1** mortemque . . . admitteret] Zeno 2, 4, 7

Codd.: **17** *a* quem induerat *incipit* G *p. 63 praeter § 6 fere tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 ueritatis HM **2** nescit B **3** uirtute KS[1] uirtutemque *tantum* DV uerbis B descripsi K[1] **4** fateretur B **6** hominis] sermonis HM **7** prima *s.l.* B[2] ut potui *om.* HM de *post* nunc *s.l.* D **8** est *om., post* maxima *s.l.* D maxima BDVP[3] *(ex* -me*)* **10** primus H[ar] scires M[ar] **11** precessisse V[ac] adpropinquantes, s *exp.,* P **13** dei templum DV uerum *ex* rerum B[3] non in] non modo quidem HM **14** uirtutem HM[ar] potestatem H*;* uirtute, *sup.* e *ras.,* M in] et in HMKS figuram D[ac] V **15** conditionem P[1], *corr.* P[3] fuisse HM tradetur KS[1] **16** eam*?* R[ar] **17** et *s.l.* P[3]*;* ut B indueret M quemque, que *s.l. m.2,* R **18** et] in B[ar] *(eras.)* G spe B[1] *(corr.* B[2]*)* G uincenda B[1], *corr.* B[2] *(*G *inc.)* offerret *om.* HM

2 immortalitatis admitteret. hanc ergo dispositionem ne quis ignoret, docebimus praedicta esse omnia quae in Christo uide-
3 mus esse completa. nemo adseuerationi nostrae fidem commodet, nisi ostendero prophetas ante multam temporum seriem praedicasse fore aliquando, ut filius dei nasceretur sicut homo et 5 mirabilia faceret et cultum dei per totam terram seminaret et
4 postremo patibulo figeretur et tertio die resurgeret. quae omnia cum probauero eorum ipsorum litteris qui deum suum mortali
302 corpore utentem uiolauerunt, quid aliud obstabit, quominus ueram sapientiam clarum sit in hac sola religione uersari? 10
5 Nunc a principio totius sacramenti origo narranda est. maiores nostri, qui erant principes Hebraeorum, cum sterilitate atque inopia laborarent, transierunt in Aegyptum rei frumentariae gratia ibique diutius commorantes intolerabili seruitutis iugo pre-
6 mebantur. tum misertus eorum deus eduxit eos ac liberauit de 15 manu regis Aegyptiorum post annos quadringentos et triginta duce Moyse, per quem postea lex illis a deo data est. in qua
7 eductione ostendit uirtutem maiestatis suae deus. transiecit

Epit.: 4, 10, 5 – 13, 11] 38, 3 – 39, 7 *(ordine mutato)* 4, 10, 6 . . . data est] 38, 3 quo . . . imposita

2 praedicata DV uidebamus DV; -debimus P[1], *corr.* P[2] **3** commodat K[ac] **4** temporum] annorum B (G *inc.)* **5** ut aliquando PKS homo *om.* P **6** et *ante* postremo *om.* HM **7** et tertio die resurgeret *om.* R **8** cum probauero] comp- D[ac] summum BG **9** utendum B *(G inc.)* uiolauerint V[1] obstauit GD[ac] V **10** ueram . . . sit] c. sit u. sap- R hoc*?* D[ac] solam V[ar] **11** sarameuti *sic,* i *ex* a, V maioris V[ac] **12** nostris V sterelitate B[1] *(corr.* B[2]*)* HM*;* sterilt- V*;* sterielit- K[1] atque] aquae et *(s.l. m.1?)* B[1], *ras. corr.* B[3] **13** in *om.* G **14** intolerabiles P[ac], -le V[ac]*;* -lis SR *(G legi nequit); cf. Heck, 1972, 176* **15** tunc PH miseritus B[ar] deduxit P **16** regis *s.l.* B[3] CCCC·XXX, *om.* et, PMKS **17** ducem moysen D[ac] V (n *ex* m*)* mose KS postea per quem B illi M **18** eductionem D[ac] V[ac]*;* educat- HM ostenditur D[ac] V transiecit B *(G non legitur), Br,* traie- *cet., Mo*

enim populum medio mari rubro praecedente angelo et scindente aquam, ut populus per siccum gradi posset, quem uerius, ut ait poeta,

'curuata in montis faciem circumstetit unda'.

5 qua re audita tyrannus Aegyptiorum cum magna suorum manu insecutus et mare adhuc patens temere ingressus coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. Hebraei uero egressi in solitudinem multa mirabilia uiderunt. namque cum sitim paterentur, ictu uirgae rupe percussa prosiliuit fons aquae populumque recreauit. quo rursus esuriente caelestis alimenti pluuia descendit; quin etiam coturnices in castra eorum uentus inuexit, ut non modo pane caelesti, sed etiam instructioribus epulis saturarentur. pro his tamen diuinis beneficiis honorem deo non

(marginal section numbers: 8; 9 *303*; 10; 11; line numbers 5, 10)

Epit.: 4, 10, 11] *cf.* 38, 4

Auct.: **4** Verg. georg. 4, 361

Test.: **5–7** tyrannus . . . deletus est] Sulp. Seu. chron. 1, 15, 6

Codd.: **2** *in* quem [u]e[r] | *desinit* G *p. 63; a* | gilius ut poeta ait *incipit* G *p. 64 tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 antecedente KS et scindente] et scindite M*;* exscindentem K *(*ex *ex* &, *ut uid.)* S *(*exci-*)* **2** gradi] transgredi BG uerus *ras. ex* uerius P*;* uergilius BG **2–3** ut ait poeta] u. p. a GB³ *(lineolis s.l. mutatis ex* a. u. p., *quod m.1 lineolis s.l. fecerat ex* u. a. p.*)* **4** curuatis M montis] s *in ras. 2–3 litt.* V*;* montibus P faciem DVP *(*m *del. m.3)* KSR *ut codd. Verg.*, -e BGHM *(*fat-*)* circumstitit KS *ut Verg. cod. G* **5** quam rem auditam BG **6** et] est DV*;* est et HM adhuc] d *ex* t B*,* ad | thuc G **7** exercitum Rᵃʳ delusus KS egressi DVHMKSR *St 227, Mo;* ingr- BGP *Br (dubitat in addendis)* in] his*, sed del. et s.l.* in D **8** solitudine DVHMKS multa *s.l.* B³*, om.* G namque] nam P **9** rupae G percussa] p. petra G prosiluit GVH **10** creauit M **10–12** quo . . . pane caelesti *om.* KS **10** rursum B caelesti P alumenti B *(*G *inc.);* -tis Vᵃʳ **11** discendit P *ante* eorum *del.* in P³ induxit DV **12** instructoribus KS aepulis Bᵃᶜ GPHM saturentur KS **13** tam P

reddiderunt, sed depulsa iam seruitute, iam siti fameque deposita in luxuriam prolapsi ad profanos Aegyptiorum ritus animos
12 transtulerunt. cum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bouis, quem uocant Apim, quod eos in signo praecederet, fi- 5
13 gurarunt. quo peccato ac scelere offensus deus impium et ingratum populum pro merito poenis grauibus adfecit et legi
14 quam per Moysen dederat subiugauit. postea uero cum in deserta quadam parte Syriae consedissent, amiserunt uetus nomen Hebraei, et quoniam princeps examinis eorum Iudas erat, 10
15 Iudaei appellati et terra quam incoluere Iudaea. et primo quidem non dominio regum subiecti fuerunt, sed populo ac legi ciuiles iudices praesidebant, non tamen in annum constituti sicut Romani consules, sed perpetua iurisdictione subnixi. tum sub-
16 lato iudicum nomine potestas regalis inducta est. uerum iudi- 15
304 cibus regimen eorum tenentibus prauas religiones saepe susceperant, atque offensus ab his deus totiens eos alienigenis subiugabat, donec rursus paenitentia populi mitigatus liberaret eos
17 seruitute. item sub regibus finitimorum bellis ob delicta uexati,

Epit.: 4, 10, 14 Iudaei] 38, 3 Iudaei . . . nominati

Test.: **4–6** caput . . . figurarunt] *cf.* Isid. orig. 8, 11, 86

Codd.: **10** *in* examinis *desinit* G *p. 64; extant* B DV P HM KS R

1–3 sed . . . transtulerunt *om.* KS **1** sitim B **2** luxuriem DVP animo P[ac] **3** moses KS **4** ibidem P demoretur P **5** uobis G quod . . . signo] quo deo s. DV praecederent HM **7** pro *om.* BG meritis HM **8** quem V[ac] mosen KS declarat DV **9** deserto BG **11** appellati] sunt a. HM terra P[3] KS; -ram P[1] *cet.* coluere M iudea BP; -daeam H; -da R **12** domino P[ac] M *sup.* regum *add.* regio R[2] **14** iurisdictione] c *del. m.3?* P; iuris dicione KS subnixa HM tunc H **16** susceperunt B **17** ab] ad HM hiis P[1], iis P[3] *Br* eos BPK[pr] S[2] R; deos K[ar] S[1]; *om.* DVHM *Br* alienis HM **18** rursus *om.* R **19** seruitutem KS[ar]

postremo capti abductique Babylonem poenas impietatis suae
graui seruitio pependerunt, donec Cyrus ueniret in regnum, qui
statim Iudaeos restituit edicto. exinde tetrarchas habuerunt us- 18
que ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Caesaris, cuius
5 anno quinto decimo id est duobus Geminis consulibus ante diem
decimum Kalendas Apriles Iudaei Christum cruci adfixerunt.
hic rerum textus, hic ordo in arcanis sanctarum litterarum con- 19
tinetur. sed prius ostendam qua de causa in terram uenerit Chris-
tus, ut fundamentum diuinae religionis et ratio clarescat.

10 11. Cum saepe Iudaei praeceptis salutaribus repugnarent 1
atque a diuina lege desciscerent aberrantes ad impios cultus de-
orum, tum deus iustos et electos uiros sancto spiritu implebat,
prophetas, in media plebe constituens, per quos peccata ingrati
populi uerbis minacibus increparet et nihilominus hortaretur ad
15 paenitentiam sceleris agendam; quam nisi egissent atque abiec- 2
tis uanitatibus ad deum suum redissent, fore ut testamentum *305*
suum mutaret id est hereditatem uitae immortalis ad exteras

Epit.: 4, 11, 1 . . . 3 necauerunt] 38, 5 . . . 6 interfecerunt

1 adductique BV babylone B; in babylonem KS (-bil-) poenos B[ac] impietas K[1] **2** perpenderunt P coyrus P[ac], ciros S **3** edictio M exin B tetharcas *sic* BD[1], tethrarcas V **4** tiberi D[ac] V, ·t· KS **5** id est *om.* B; idem *plene* HMS conss· DVPR[1] *(s.l.* sulibus R[2]*)*, cons· KS **6** Kalendas Apriles *Br in addendis ex* kal· apriles R *cl. mort. pers. 2, 1 (ubi cod. habet* kł apłs, *i. e.* Kalendas Apriles*; cf. J. Rougé, REAug 30, 1984, 32, cuius comitate 1983 uidimus imaginem);* kł apr̃ D, kal· apr· V, kal· aprił P, kł ap̃· KS; kalendarum aprilium BHM *edd., Br in Ed., Mo* cruce R[1] adfecerunt HM; affigerunt R[1] **7** hic] is HM testus R[1] in *om.* P arcani P **8** terra DVHM inuenerit B[ar]; uenerat P **11** a *om.* HM; ad KS[ar] disciscerent PH; didisc- M ad] ab MKS[1] cultis HM **12** tunc B uiro D[ac] V[ac] spiritu sancto KS implebat] repl- iterum HM **13** plene B[1], *corr.* B[2] ingrata D[1] V **14** et] e P nihilhominus DM ortaretur D[1] V **15** atque] et KS **17** suum] sum R hereditate KS[1] immortalis] et immortalitatis H *(*et *add.m.2)* M

conuerteret nationes aliumque sibi populum fideliorem ex ali-
3 enigenis congregaret. illi autem a prophetis increpiti non modo
uerba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobrarentur
offensi eos ipsos exquisitis cruciatibus necauerunt. quae omnia
4 diuinae litterae signata conseruant. dicit enim propheta Hiere- 5
mias: 'misi ad uos seruos meos prophetas. ante lucem mittebam,
et non audiebatis me neque intendebatis auribus uestris, cum
dicerem uobis: conuertantur unus quisque a uia sua mala et a
nequissimis adfectationibus uestris, et habitabitis in terra ista,
quam dedi uobis et patribus uestris a saeculo usque in saeculum. 10
nolite ambulare post deos alienos, ut seruiatis eis, et ne incitetis
5 me in operibus manuum uestrarum ad disperdendos uos.' Hes-
dras etiam propheta, qui fuit eiusdem Cyri temporibus a quo
306 Iudaei sunt restituti, sic loquitur: 'desciuerunt a te et abiecerunt
legem tuam post corpus suum et prophetas tuos interfecerunt, 15
6 qui obtestabantur eos ut reuerterentur ad te.' item Helias in

Auct.: **6–12** Ier. 25, 4–6; *cf.* Cypr. testim. 1, 2 l. 3–10, *sed u. adn. crit.* **14–16** II Esdr. 19, 26 LXX (9, 26 Vulg.); *cf.* Cypr. ibid. l. 15–17

1 sibi populum *bis, alt. del. m.2,* V fideliorum H **2** a *in mg. m.1* P increpiti DVKR, -pati BPS, -peti HM; *u. ind. form* **3** exprobarentur B[1], *corr.* B[2] **4** ipsis M exquisitos P[ac] negauerunt D[1] V **5** conserbant B[1], *corr.* B[2] prophete D[ac] **7** obaudiebatis PKS auris B[1], *corr.* B[2] cum dicerem uobis] dicens *Cypr. sec. LXX; u. p. LXVII* **8–10** conuertantur . . . uobis *om.* KS **8** conuertan|tur B[ar] *(alt.* n *eras.) ut Cypr. cod. L, quod recepit Br cl. LXX* ἀποστράφητε ἕκαστος; -tatur B[pr] *cet. (D inc.) et cet. codd. Cypr., edd., Mo (sed cf. Heck, 2000, 199 sq.), ft. recte* unus quisque *om.* B[1], *s.l.* u. q. uestrum B[3] a *post* et] ad H[ar] M **9** adfectionibus PHMR *ut pars codd. Cypr., Mo* habitatis P[ac] ista *om.* B **10** parentibus B usque] et u. KS *ut 3 codd. Cypr. et Vulg.* **11** et *om.* BDVP ne] ne adoraueritis et ne *Cypr. sec. LXX* **12** manum V dispergendos P uos] suos S[ar] hesdras B *(haes-)* HMKSR, esdras DV, hesdra P **13** fuit *ex* fui P[3] **14** restitutis H[ar] M sic] is HM a te *om.* R **14–16** et abiecerunt . . . ad te *om.* KS **15** suum *om.* R **16** ad] a H; ac*?* M[ac] helpas R[1]

libro Basilion tertio: 'aemulando aemulatus sum domino deo
omnipotenti, quia dereliquerunt te filii Israhel, altaria tua de-
molierunt et prophetas tuos interfecerunt gladio. et remansi ego
solitarius et quaerunt animam meam auferre eam.' propter has 7
5 illorum impietates abdicauit eos in perpetuum, itaque desiit pro-
phetas mittere ad eos. sed illum filium suum 'primogenitum',
illum 'opificem rerum' et 'consiliatorem' suum, delabi iussit e
caelo, ut religionem sanctam dei transferret ad gentes, id est ad
eos qui deum ignorabant, doceretque iustitiam, quam perfidus
10 populus abiecerat. quod iam pridem denuntiauerat se esse fac- 8
turum, sicut Malachiel propheta indicat dicens: 'non est mihi
uoluntas circa uos, dicit dominus, et sacrificium acceptum non
habebo ex manibus uestris, quoniam a solis ortu usque in oc- *307*
casum clarificabitur nomen meum apud gentes.' item Dauid in 9

Epit.: 4, 11, 7] 38, 6 itaque . . . conuocaret 8] 43, 5

Auct.: **1–4** III reg. 19, 10*; cf.* Cypr. testim. 1, 2 l. 11–14*, sed u. adn. crit.* **6** primogenitum] *u. 4, 6, 2* **7** opificem] *u. 4, 6, 9* δημιουργὸν consiliatorem] *u. ibid.* σύμβουλον **11–14** Mal. 1, 10 sq.*; cf.* Cypr. testim. 1, 16 l. 13–16

1 Basilion] regnorum DV *ut 2 codd. Cypr.* tertio] t. ait B suum B^1 *(corr.* B^2*)* M^{ar} **2** te *s.l.* B^2, *in ras.* H^2*;* e R filii *ex* fili B^3 israhel DHMR, iħl KS, isrl- PV*;* isdrael B^1, istrael B^2*; uariae scripturae hinc noniam notantur* altaria B^1 HM *ut Cypr. sec. LXX;* et a. B^3 DVPKSR, *ft. recte* **4** solus DVHM *ut pars codd. Cypr.* auferre] ut auferant P *ut Vulg.* eam] a me DV *ut pars codd. Cypr.* has illorum] h. eorum HM*;* basill- K, suas ill-, *pr.* s *s.l. m.1 uel 2,* S **6** ad *om.* KS **7** labi D *(antea ras. 1–2 litt.)* V **8** sanctum, u *ex* a?, D ad eos *om.* DV **9** doceretque] -ret DV **10** abiceret R adnuntiauerat D *(*-nci-*)* V*;* -runt, *ult.* n *eras.*, M se denuntiauerat esse KS se esse] sese B **11** sic S indicat *ex* iud- *ut uid.* B^3 indicat dicens] dicit *tantum* PKS*;* adnuntiat d. HM **12–13** et . . . ex] sacrificia non accipiam de DV **13** abeo KS ex] in HM quoniam] quia *epit.* ortum H^{ar} in] ad B *(s.l. pro del.* in *m.3)* M *et epit. ut Vulg.* **14** clarificabitur] -catum est *Cypr. sec. LXX* apud] inter B idem HM

psalmo XVII: 'constitues me in caput gentium; populus quem
10 non cognoui seruiuit mihi.' Esaias quoque sic loquitur: 'uenio
colligere omnes gentes et linguas, et uenient et uidebunt claritatem meam. et dimittam super eos signum et mittam ex iis
conseruatos in gentes quae longe sunt, quae non audierunt glo- 5
11 riam meam, et nuntiabunt claritatem meam in gentes.' uolens
igitur deus metatorem templi sui mittere in terram noluit eum in
potestate et claritate caelesti mittere, ut ingratus in deum populus in errorem maximum induceretur ac poenas pro facinoribus suis luerent qui dominum ac deum suum non recepissent; 10
308 12 quod olim prophetae cecinerant sic esse facturum. Esaias enim,
quem idem ipsi Iudaei serra consectum crudelissime necauerunt,
ita dicit: 'audi caelum et percipe auribus terra, quoniam dominus

Epit.: 4, 11, 10 ... meam] 43, 6

Auct.: **1–2** psalm. 17, 44 sq.*; cf.* Cypr. testim. 1, 21 l. 35–36*; u. adn. crit.* **2–6** Is. 66, 18 sq.*; cf.* Cypr. ibid. l. 52–56 **13–p. 345, 3** Is. 1, 2 sq.*; cf.* Cypr. testim. 1, 3 l. 3–7, *sed u. adn. crit. (nonnumquam aliter Vet. Lat. ed. Gryson sec. Br)*

1 XVII PKS *Br dubitanter;* XVI DVR *ut pars codd. Cypr., Mo;* XVI (I *ins. m.3)* ait B*; om.* HM **2** cognouit S[ar] seruiuit DV *ut Vulg. et plurimi codd. Cypr., Br cl. LXX;* -uiet *cet., Mo, ft. recte* eseias BR *et epit. cod. T;* et esaias P **4** dimittam] dem- B iis R *Br,* his *cet. ut Cypr., Mo ft. recte* **5** quae] qui D[ac]*;* et q. P*;* quam HM[ar], qua M[pr] audierunt] a. nomen meum neque uiderunt *Cypr. (exceptis 2 codd.) sec. LXX* **6** nuntiauerunt DV **7** sui mittere] summi- KS eam M **8** et ... caelesti] cael- et clar- HM ut] et DV deum] eum B **9** errorem] rerum H ac *ante* poenas *in ampliore ras.* D, acpoac *sic., sed* p *del. aut in compendium uocis* pro *mutata* V **10** luerent B[pc] D[pc] V[2] *Br, Mo;* luerunt B[ac]*;* lucerent D[ac] V[1]*;* lueret *cet., edd.* ac] et B, *om.* HM recepisset PR *edd.* **11** cecinerunt BHKS*;* -nissent, is *in ras. m.2,* M facturum *codd., Mo;* fut- *recc., Br uix recte cl. epit. 39, 1. al.* eseias BR, ysaias S enim] quidem DV **12** idem ipsi PH[2] *(*ipsi *in mg.)* MKSR*;* idem *om.* BDVH[1] *edd., Br, Mo* negauerunt V[ac] **13** auribus percipe KS*;* praebe aures *plures codd. Cypr.* terram M[ar] K

locutus est: filios genui et exaltaui, ipsi autem me spreuerunt. agnouit bos possessorem et asinus praesepium domini sui. Israhel autem me non cognouit et populus me non intellexit.' Hieremias quoque similiter ait: 'cognouit tempus suum turtur et 13
5 hirundo, et ruris passeres custodierunt tempora introitus sui, populus autem meus non cognouit iudicium domini. quomodo dicetis: sapientes sumus et lex domini nobiscum est? in cassum facta est metatura falsi scribae, confusi sunt sapientes, trepidauerunt et capti sunt, quia uerbum domini reprobauerunt.' ergo, 14 *309*
10 ut coeperam dicere, cum statuisset deus doctorem uirtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne praecepit et ipsi homini similem fieri, cui dux et comes et magister esset futurus. sed tamen quoniam clemens et pius est erga suos deus, ad eos 15 ipsos eum misit quos oderat, ne illis in perpetuum salutis uiam

Epit.: 4, 11, 14] 38, 8 . . . indueret 15] 38, 7

Auct.: **4–9** Ier. 8, 7–9*; cf.* Cypr. testim. 1, 3 l. 18–24*, sed u. adn. crit.*

1 genui BDVPKSR *ut 3 codd. Cypr., Mo;* generaui HM *ut plurimi codd. Cypr., Br dubitanter* exaltaui *ex* extalui B[2] spreuerunt me P spraeuerunt B[ac], sperauerunt H[ar] M **2** agnoui K[1], *corr. m. rec.* possessorem BR *Br cl. LXX;* p. suum *cet. ut Vulg. et pars codd. Cypr.* praesepium DVPKSR *Mo;* -sepem BH[ar] M[ar] *Br,* -sepe H[pr] M[pr]*; cf. 7, 24, 8* **3** cognouit BDVPKSR *ut Vulg. et pars codd. Cypr., Mo;* agn- HM *ut cet. codd. Cypr., Br* **4** ieremias BP turtur tempus suum P **5** erundo D[ac] V, ir- D[pc], hyr- HM et *exp. et eras.* B, *om. Cypr. sec. LXX* rures D[1] VP[1] *(corr.* P[3]*);* tur|tures D[2] *(*tur *post finem lin. anteced., alt.* t *ras. ex* r*)* tempora *om.,* introitus sui *bis, pr. eras.,* M **6** agnouit HM **6–7** quomodo . . . nobiscum est *om.* M **6** dicites *sic* P[1]*;* -citis P[3] H **7** simus D[ac] **8** est *post* facta *om.* P falsi BDVPSR *Mo;* -sis K*;* -sa HM *ut Cypr. fere sec. LXX, Br* confusi] et c. BDV sunt] sunt et HM trepidauerunt *om.* R **9** captiui DV quia] quoniam HM **10** ut *s.l.* B[3] **11** carnem P[ac] **12** hominem M fieri *om.* R esse HM **13** quoniam *om.* KS clemens] clemens·mens D et] est et HM est *om.* DVM ergo M suos] nos P **14** ipsos eum] ipsum P ne *s.l.* P[3] im perpetuum KS

clauderet, sed daret iis liberam facultatem sequendi deum, ut et praemium uitae adipiscerentur, si secuti fuissent, quod plurimi eorum faciunt atque fecerunt, et culpa sua in poenam mortis
16 incurrerent, si regem suum repudiassent. apud illos igitur et ex eorum semine regenerari eum iussit, ne si fuisset alienigena, 5 iustam possent excusationem de lege praetendere, quod eum non suscepissent, simul, ut nulla omnino gens esset in terra, cui spes immortalitatis negaretur.

1 12. Descendens itaque de caelo sanctus ille spiritus dei sanctam uirginem cuius utero se insinuaret elegit. at illa diuino 10 spiritu hausto repleta concepit et sine ullo attactu uiri repente
2 uirginalis uterus intumuit. quodsi animalia quaedam uento et
310 aura concipere solere omnibus notum est, cur quisquam mirum putet, cum dei spiritu, cui facile est quidquid uelit, grauatam
3 esse uirginem dicimus? quod sane incredibile posset uideri, 15

Epit.: 4, 12, 1] 38, 9 . . . homo 3–4] 39, 1 . . . 3 Emmanuel

Auct.: **12–13** quodsi . . . notum est] *cf.* Varro rust. 2, 1, 19. Verg. georg. 3, 274. sq. Plin. nat. 8, 166. *al.* *(u. Thes. IV 56, 84 – 57, 2)*

Codd.: **1** *a* facultatem *incipit* G *p. 21, in qua ad § 16 fere omnia, deinde perpauca legi possunt; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 iis R[1] *Br,* hiis R[2], his *cet., Mo* libenter KS dei BDVP[1] *(corr.* P[3]*;* dñ G*)* et *om.* HM **3** et] aut HM culpa . . . poenam] p. suam *(*m *eras.)* in culpam *(*m *exp.)* B[ac], *ord. lineolis rest.* B[1] *ut uid.;* culpam suam poenam in culpa G*;* pulchra sua in *(*suam D*)* poena DV poena M **4** repudiassent] r. quod sciebat *(*-bant *ut uid.* G*)* esse facturos BG **5** generari BG ne si] nisi R[1], si enim R[2] alienigenam K **6** quod *om.* R *post* eum *s.l.* se R[2] **7** *ex* suscepissent *s.l.* suscipere debere R[2] in] et in H **7–8** cui . . . negaretur *om.* B[1] *(s.l.* B[3]*)* G **8** necaretur HM **10** diuina P[ac]*;* denuo DV **11** hausto] sancto DV*;* austro M et *om.* HM attactu] actactu MK[1]*;* tactu S **12** et] aut PKS **13–14** mirum . . . dei *om.* PKS **14** spiritus DV, -tum HM quidquid] q. esse, se *s.l. pro eras.* t *m.3,* P uellit, *alt.* l *exp.,* DV grauata D[ac] V **15** dicimus] neget P*;* dixerit *ex* -cimus S[2] posse D[ac] V*;* p. et P

nisi hoc futurum ante multa saecula prophetae cecinissent. Solomon in ode undeuicesima ita dicit: 'infirmatus est uterus uirginis et accepit fetum, et grauata est et facta est in multa miseratione mater uirgo.' item propheta Esaias, cuius uerba sunt 4
5 haec: 'propter hoc dabit deus ipse uobis signum: ecce uirgo accipiet in uterum et pariet filium, et uocabitis nomen eius Emmanuel.' quid hoc manifestius dici potest? legebant ista Iudaei 5
qui eum negauerunt. si quis nos haec fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potissimum sumat; satis firmum testimonium est *311*
10 ad probandam ueritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Emmanuel autem numquam uocitatus est, sed Iesus, qui Latine 6
dicitur salutaris siue saluator, quia cunctis gentibus salutifer uenit. sed propheta declarauit hoc nomine, quod deus ad

Epit.: 4, 12, 6 Iesus . . . esset] *cf.* 37, 9

Auct.: **2–4** Od. Sal. 19, 6–7*; u. Wlosok, 1990, 208–210* **5–7** Is. 7, 14*; cf. Cypr. testim. 2, 9 l. 8–9 et u. Vet. Lat. ed. Gryson*

Test.: **11–13** Iesus . . . saluator] Aug. ciu. 17, 18 p. 245, 13 sq.*;* Iesus . . . uenit] Isid. orig. 7, 2, 7

Codd.: **8** *in* [fin] | *desinit* G *p. 21, seq. p. 22, in qua nihil nisi* gere arbitratur ab his re *legitur; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 solomon BGDVH *(pr.* o *in ras. m.2)* R*;* sal- P *(ex* solomoni*)* MKS **2** ode undeuicesima KSR*;* eo | deundeuicesimo B[1], *praeter* eo *exp.* B[3] *(*G *non legitur);* odeum XX· D *(*odeum *del.)* V *(*odeũ*);* psalmo undeuicensimo, *ult.* n *del. m.3?,* P*;* libro *tantum* HM dixit DV **3** multam miserationem KS miseratio HM **4** eseias BR *et epit. cod. T sic semper* **5** hoc] ea DV uobis ipse deus DV **6** in utero accipiet B *ut Cypr.* concipiet M *ut Vulg.; post* accipiet *eras.* et R utero BPHM et . . . filium *om.* M uocabis H emamanuhel DVP, emmanuhel HMKS **7** quid *ex* quod P[3] ista] iusta D[ar] V **8** negauerunt BDVPHMKS *edd., Mo;* necau- R *Br; cf. 4, 18, 23* qui B haec nos HM haec] habet, *sed eras.* D iis R **9** iis KR*;* is S[1] sumat] petat HM est testimonium B est *om.* DV*;* et R **10** perhiberetur HM[ar] *(*per *ex* pro*)* **11** emmanuhel DVM uocatus BD *(*us *ex* is*)* VM **12** dicunt M siuae *ex* suae H[2] **13** prophete P[ac] nomen DV ab D[ac] KS[1]

7 homines in carne uenturus esset. Emmanuel enim significat 'nobiscum deus,' scilicet quia illo per uirginem nato confiteri homines oportebat deum secum esse, id est in terra et in carne mortali. unde Dauid in psalmo LXXXIIII 'ueritas' inquit 'de terra orta est', quia deus, in quo ueritas est, terrenum corpus 5
8 accepit, ut terrenis uiam salutis aperiret. item Esaias ipse: 'ipsi autem non crediderunt et exacerbauerunt spiritum sanctum et conuersus est eis ad inimicitiam. et ipse expugnauit et recordatus est dierum saeculi, qui suscitauit de terra pastorem ouium.'
9 quis autem futurus esset ille pastor, declarauit alio loco dicens: 10 'exultent caeli desuper et nubes induant iustitiam, aperiatur terra
312 et pullulet saluator. ego enim dominus deus creaui eum.' salua-
10 tor uero est, ut supra diximus, Iesus. sed et alio loco idem propheta sic praedicauit: 'ecce natus est uobis puer, et datus est uobis filius, cuius imperium super umeros eius, et uocatum est 15
11 nomen eius magni consilii nuntius.' idcirco enim missus est a

Epit.: 7 . . . mortali] 39, 3 quod . . . deo

13 supra] § 6

Auct.: **4–5** psalm. 84, 12 **6–9** Is. 63, 10*; u. Vet. Lat. ed. Gryson* **11–12** Is. 45, 8 **14–16** Is. 9, 5 LXX (9, 6 Vulg.)*; cf.* Cypr. testim. 2, 21 l. 8–10 *(qui* nobis filius *et* magnae cogitationis nuntius*)*

Test.: **1–4** Emmanuel . . . mortali] Isid. orig. 7, 2, 10

Codd.: **16** *in* [enim] *desinit* G *p. 22, seq. p. 35, in qua usque ad § 12* hominis *paene omnia leguntur; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 in . . . esset] u. e. in c. B emmanuhel VHM enim] autem DV **2** quia] et KS illo *om.* DV natum *ex* nato V[2] **3** deum *s.l.* P secum] *post* c *3–4 litt. eras.* B terra *in ras.* P **4** unde] u. et DV*;* inde PKS XXXIIII B[1], *corr.* B[3] **5** quia] et q. DV **6** ipse *om.* B **8** eis *s.l.* P **9** qui . . . de] quia suscitauit *(*ci *s.l.)* deus de B **10** esset *ex* est B[3] **11** aperiatur] et a. S **12** pullus et D[ac] V saluatos D[ac]*;* -torem *ex* -tor *m.2?* P deus *s.l.* K **13** ut] et P[ac] et *om.* R idem] ita R **14** sic *om.* R uobis puer *(s.l.* B[3]*) codd.* **14–15** uobis est P **15** uocabitur DV *ut Vulg.* **16** enim *om.* H

deo patre, ut uniuersis gentibus quae sub caelo sunt singularis et ueri dei sanctum mysterium reuelaret ablatum perfido populo, qui aduersus deum saepe deliquit. Daniel quoque similia prae- 12 locutus est. 'uidebam' inquit 'in uisu noctis, et ecce in nubibus
5 caeli ut filius hominis ueniens et usque ad uetustum dierum peruenit. et qui adsistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum et honor et imperium, et omnes populi tribus linguae seruient ei, et potestas eius aeterna, quae numquam transibit et *313* regnum eius non corrumpetur'. quomodo igitur Iudaei et con- 13
10 fitentur et sperant Christum dei, qui hunc idcirco reprobauerunt, quia ex homine natus est? nam cum ita sit a deo constitutum, ut 14 idem Christus bis adueniat in terram, semel ut unum deum gentibus nuntiet, deinde rursus ut regnet, quomodo in secundum eius aduentum credunt qui in primum non crediderunt? atquin 15
15 propheta utrosque aduentus eius paucis uerbis comprehendit. 'ecce' inquit 'in nubibus caeli ut filius hominis ueniens'. non

Epit.: 4, 12, 12] 42, 4

Auct.: **4–9** Dan. 7, 13–14 *(aliter ac Cypr. testim. 2, 26); ad §§ 12–19 cf. Wlosok, 1990, 214 sq.*

1 pater D[ac] V **2** ablato M*;* -tam R[1] **3** deum *om.* R reliquit D[ac] V daniel BGR, danihel *cet.* prolocutus R **4** in *s.l.* K uiso B *(*G *inc.);* -sum KS **5** ut *om.* DV **5–6** ueniens . . . peruenit] ueniens uenit us- ad uet- d. P **5** uetustum *hic et 4, 21, 1 codd.;* anticum *(*-quum*) § 16 utroque loco et epit. ut Vulg.* **6** adsistabant R est *om.* H **7** et honor *om.* R omnis populus HMS[2]*;* omnis populi KS[1] *ante* linguae *ins.* et R[2] **8** potestates eius aeternae B aeterna quae] aeternamque KS[ar] transibunt *ex* -ibit B[2] **9** *ante* non *s.l.* quod R[2] **10** reprobauerunt *codd., edd.;* -rant *Br ex errore, inde Mo* **11** qui KS[1] **12** idem] ita D ut *s.l.* D **13** in *om.* B **14** credunt *in mg.* H[2] in *om.* KS adquin B[ac] D[ac] VPH*;* atque KS*; u. ind. form.* **15** utrumque aduentum *ut uid. ex* utroque aduentus D[2] adpraehendit, *alt.* a *del.,* B **16** Eecce *sic* H, et ecce M ut *om.* P **16–p. 350, 1** ueniens . . . sed ut *om.* DV

dixit 'ut filius dei', sed 'ut filius hominis', ut ostenderet quod carne indui haberet in terra, ut suscepta hominis figura et condicione mortali doceret homines iustitiam et, cum mandatis dei functus ueritatem gentibus reuelasset, multaretur etiam morte, ut inferos quoque uinceret ac resignaret atque ita demum resurgens 5
16 ad patrem proficisceretur in nube sublatus. adiecit enim propheta et ait: 'et usque ad antiquum dierum peruenit et oblatus est ei.' antiquum dierum appellauit deum summum, cuius aetas et origo non potest comprehendi, quia solus a saeculis fuit, ut erit
17 semper in saecula. Christum autem post passionem ac resur- 10 rectionem ascensurum esse ad deum patrem Dauid in psalmo
314 CVIIII contestatus est his uerbis: 'dixit dominus domino meo: sede ad dexteram meam, quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum.' qui propheta cum rex esset, quem appellare dominum suum posset qui sederet ad dexteram dei nisi 15 Christum filium dei, qui est 'rex regum et dominus dominorum'?

Epit.: 4, 12, 17 dauid ... tuorum] 42, 5

Auct.: **12–14** psalm. 109, 1; *cf.* Cypr. testim. 2, 26 l. 12–14 **16** I Tim. 6, 15; *u. Vet. Lat. ed. Frede*

Codd.: **5** *in* [uinceret] *desinit* G *p. 35, seq. p. 36 paene tota lecta*

2 carnem B *ft. recte; u. Thes. VII 1, 1267, 62–68* in terra *om.* B ut] aut DV **3** homines] homines ut ostenderet hominibus B **3–4** mandatis diffunctus H, mandatus defunctus M **4** releuasset R **5** demum] deum R **7** ad *om.* PK, *s.l.* S[2] **7–8** antiquum] *utroque loco* -qum B, -cum GMR; uetustum *§ 12 et 4, 21, 1* peruenit ... dierum *om.* DV **7** est] ÷ *s.l.* P[3] *(cf. 1, 11, 55)* **8** appellabat BG **9** solis D[ac] ut B[1] D[ac] VP[1]; et B[3] GD[pc] P[3] *cet.* **10** ac] aut G **11** esse *om.* DV **12** CVIIII B[3] D[pr] PR *epit.*; CXVIIII D[ar] V; CVIII B[1] GHMKS *Mo* dicit HM *ut plures codd. Cypr.* **13** ad *(sic)* dextris meis DV *ex Vulg.* ad] a P quoadusque] donec BG *epit. ut pars codd. Cypr. et Vulg.* **14** quid B[ar] (G *non legitur)*; qui cum M rex esset] resurrexisset B[1] (G *inc.*; r. e. *legit Br spatio apto), corr.* B[3]; rexisset R[ac] **15** dominum *s.l.* P[3]; deum HM suum *om.* DV sederat D[ac] V **15–16** nisi ... dei *om.* DV **16** $\overline{\text{xps}}$ filius G rex *in mg.* P dominantium GH *ut Vulg. et alii testes Vet. Lat.*

quod Esaias apertius ostendit dicens: 'sic dicit dominus deus 18
Christo domino meo, cuius tenui dexteram obaudire ante eum
gentes, et fortitudinem regum dirumpam, aperiam ante illum
portas et ciuitates non cludentur. ego ante te ibo et montes de-
5 planabo, et fores aereas conteram et seras ferreas confringam. et
dabo tibi thesauros absconditos et inuisibiles, ut scias quia ego *315*
dominus deus, qui uoco nomen tuum.' denique ob uirtutem ac 19
fidem, quam deo exhibuit in terra, 'datum est ei regnum et ho-
nor et imperium et omnes populi tribus linguae seruiunt ei, et
10 potestas eius aeterna, quae numquam transibit, et regnum eius
non corrumpetur.' quod quidem duobus modis intellegitur, 20
quia et nunc habet perpetuam potestatem, cum omnes gentes et
omnes linguae nomen eius uenerantur, maiestatem confitentur,
doctrinam sequuntur, uirtutem imitantur, habet imperium atque

Auct.: **1–7** Is. 45, 1–3*; u. Vet. Lat. ed. Gryson* **8–11** Dan. 7, 14 *(§ 12)*

Codd.: **10** *in* regnum *desinit* G *p. 36; hinc extant* B DV P HM KS R

1 eseias BGR[1] ostendit] docet P **2** domino *om.* DV meo *om.* P *post* obaudire *s.l.* faciam S **3** dirrumpam BGR[1], disr- R[2] *cet.; cf. 6, 10, 4. epit. 34, 11* **4** cludentur BGPR, claud- DVKS*;* conclud- HM ante te HMP[3] *ex Vulg.;* te *om.* BGDVP[1] KSR *Mo, sed Lact. uindicamus cl. LXX* σου; *similiter uariant alii testes Vet. Lat.* **5** foras M*;* portas DV *ut Vulg.* aeream V[ac] serras B[ar] GDVMR **6** thesauros DVMKS, tens- B, thens- GP *(*n *exp.)* H *(*n *s.l. m.2)* R *(*n *exp.); u. ind. form.* inuisibilis R[1]*;* i. aperiam tibi BG *(spatio indice) ut alii testes Vet. Lat.* sciant HM ego] e. sum PKS **7** deus] d. tuus B *(et* G *spatio indice)* qui] quo HM tuum] t. deus israhel B *(*istr-*)* G *(spatio indice; uestigia uidit Br)* H *(*deus *s.l. m.2)* M *ut Vulg. et alii testes Vet. Lat.* ac] et HM **8** deo *om.* KS exibuit B[1] *(corr.* B[3]*;* exhi- G*)* P in] de DV terram B[ar] HMKS **9** *ante* linguae *s.l.* et R[2] seruient DVHMS *ex § 12* **10** transiuit G et *om.* HM eius *om.* DV **12** *ante* quia *exp.* et V cum *om.* DV **13** omnes *(ante* linguae*) ex* omnis P[3] maiestate HMS **14** sequitur M imitantur] mirantur *ex* i. B[2] atque] habet DV

honorem, cum omnes tribus terrae praeceptis eius obtemperant,
316 21 et idem postea, cum rursus aduenerit in claritate ac potestate, ut
omnem animam iudicet et iustos restituat ad uitam, tunc uere
totius terrae regimen obtinebit, tunc sublato de rebus humanis
omni malo aureum saeculum ut poetae uocant, id est iustum ac 5
22 pacificum tempus orietur. sed haec uberius in ultimo libro
disseremus, cum de secundo aduentu loquemur; nunc de primo
ut coepimus explicemus.

1 13. Summus igitur deus ac parens omnium cum religionem
suam transferre uoluisset, doctorem iustitiae misit e caelo, ut 10
nouis cultoribus nouam legem in eo uel per eum daret, non sicut
ante fecerat per hominem, sed tamen nasci eum uoluit tamquam
2 hominem, ut per omnia summo patri similis existeret. ipse
enim pater deus, origo et principium rerum, quoniam parentibus
caret, ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ a Trismegisto uerissime nomi- 15
natur, quod ex nullo sit procreatus. idcirco etiam filium bis nasci
3 oportuit, ut et ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. in prima

Epit.: 4, 13, 2] *cf.* 2, 2. 4, 4 3–5] *cf.* 38, 8–9. 39, 7

6 in ultimo libro] 7, 20, 1–11. 24, 1–15*; cf.* 7, 2, 1

Auct.: **5** aureum ... uocant] *cf. 1, 13, 12 sq. 5, 5, 2 – 7, 2 passim*
15 Trismegisto] CH IV 106 (frg. 4 a)*; u. 1, 7, 2*

Test.: **16–p. 353, 3** bis ... officio] *cf.* Zeno 2, 8, 2. Isid. orig. 7, 2, 12

1 terrae] linguae DV **2** aduenerint P[ac]*;* euenerit R potestate ac claritate DV **3** et *ex* ut B[3], *om.* DVHM tum uere P*;* cum uero HM **4** obtinet B **6** libro *om.* KS **7** disserimus H[1] loquemur] e *ex* a B[2] **10** noluisset P[1], *corr.* P[2] e] de HM **11** nobis B[1] *(corr.* B[3]*)* HM uel *om.* P **12** anteferat R[ac] nasci *om.* DV **13** patri] deo p. HM*;* patris KS[ar] **14** deus pater DV origo *bis, pr. exp.* B **15** απατορ R*;* apatora HM αμετωρ DV*;* ametora, a *om.*, HM trismegistro V[ac] S*;* -stos HM **16** ex *om.* HM bis filium M **17** et *om.* BDVS fieret *om.* DV απατωρ R, apator BDVPHMK*;* amator S αμητωρ R, ametor BD *(deinde s.l. m.2* esset*)* VP *(*e *ex* a*)* HM*;* ametur KS

enim natiuitate spiritali ἀμήτωρ fuit, quia sine officio matris a solo deo patre generatus est, in secunda uero carnali ἀπάτωρ (4) fuit, quoniam sine patris officio uirginali utero procreatus est, ut mediam inter deum hominemque substantiam gerens nostram
5 hanc fragilem imbecillamque naturam quasi manu ad immortalitatem posset educere. (317) factus est et dei filius per spiritum et (5) hominis per carnem, id est et deus et homo. dei uirtus in eo ex operibus quae fecit apparuit, fragilitas hominis ex passione quam pertulit; quam cur susceperit paulo post docebo. interim (6)
10 et deum fuisse et hominem ex utroque genere permixtum prophetis uaticinantibus discimus. Esaias deum fuisse testatur his (7) uerbis: 'fatigata est Aegyptus, et negotiatio Aethiopum et Sabain uiri alti ad te transgredientur et tui erunt serui et post te ambulabunt uincti compedibus et adorabunt te et in te preca-
15 buntur, quoniam in te deus est, et non est alius deus praeter te. tu

Epit.: 4, 13, 6–8] 39, 4–5

9 paulo post] 4, 16, 1–4

Auct.: **6** §§ 5–6] *cf.* Cypr. testim. 2, 9 l. 1–2. 10 l. 1–2 **12–p. 354, 3** Is. 45, 14–16*; cf.* Cypr. testim. 2, 6 l. 5–11, *sed u. adn. crit.*

1 spiritalia KS[ar] ametor *sic codd.* **2** patre deo HM apator *sic codd.* **3** fuit *om.* P utero . . . est] e. u. p. R **4** gerens] generis M nostra S[1] hanc nostram B **5** inbeccillamque, *pr.* c *del.,* B*; u. ind. form.* manum B[ac] HM **6** et *ante* dei *om.* DV **7** id est] idẽ K, idem S et *post* est *om.* M **8** hominum K[ac] S **9** quam cur susceperit] qua coep- DV*;* quam cur cęp- K *(post* cur *in fine lin. eras.* sus*?)* S **10** et *ante* deum *s.l.* K et *post* fuisse *om.* R **11** uatiginantibus HR[1] diximus KS eseias BPR[1], esayas K deum *om.* DV fuisset K **12** Sabain uiri] in *in ras. 3–4 litt.* B[2]*;* -bam u. M, -baĩ u. KS*;* saba hii *(*h *s.l. m.2)* muri R **13** ad] at B[ac] P*;* a D *(sed eras.)* V te *post* ad *s.l.* P[3] post te] postea M*;* poste K **14–15** et in te precabuntur *om.* R **14** in *post* et *om.* DV **15** est *post* deus *om.* HM **15–p. 354, 1** et non . . . es *om. epit.; cf. Heck – Wlosok, 1996, 161* **15** alius deus BDVPHM *Mo;* alius *om.* KS*;* d. a. R *ut plurimi codd. Cypr. et Vulg., Br dubitanter; cf. 4, 29, 10*

enim deus es, et nos nesciebamus, deus Israhel saluator. confundentur et reuerebuntur omnes qui aduersantur tibi, et cadent
318 8 in confessionem.' item propheta Hieremias sic ait: 'hic deus noster est et non deputabitur alius absque illo, qui inuenit omnem uiam prudentiae et dedit eam Iacob puero suo et Israhel 5
dilecto sibi. post haec in terris uisus est et cum hominibus con-
9 uersatus est.' item Dauid in psalmo XLIIII: 'thronus tuus, deus, in saecula saeculorum, uirga aequitatis uirga regni tui. dilexisti iustitiam, odio habuisti iniustitiam. propterea unxit te dominus deus tuus oleum exultationis.' quo uerbo etiam nomen ostendit, 10
siquidem, ut supra docui, ab unctione appellatus est Christus.

11 supra] 4, 7, 5–7

Auct.: **3–7** Bar. 3, 36–38*; cf.* Cypr. testim. 2, 6 l. 17–20*; u. adn. crit.* **7–10** psalm. 44, 7–8*; cf.* Cypr. ibid. l. 29–31

1 deus es BDVPKSR *Mo;* e. d. HM *ut codd. Cypr. et Vulg., Br* et nos . . . deus *om.* HM et] set R nos nesciebamus BD² V *epit.;* non nesc- D¹*;* nos non sc- PKS*;* non sc- R **2** cadunt DV **3** confessionem P¹ R *epit.,* -ne B*;* -fusionem DVP³ HM *ut pars codd. Cypr.,* -fusione KS *ut cet. codd. Cypr.* hieremias DVHMKS *epit.;* ier- BPR*; uariae scripturae hinc noniam notantur* sic ait] dicit B **4** est *om.* PHM *ut codd. Cypr. et Vulg. sec. LXX* ullo DVM **4–5** uiam prudentiae omnem B **5** eam] illam KS suo *om.* HM **6** sibi] suo KS *ut 2 codd. Cypr.* **6–7** cum . . . conuersatus] inter homines *(deinde 2–3 litt. eras.* D*)* uersatus DV **7** est *om.* PHM XLIII DVHMR *Mo* **8** saeculum saeculi M *ex Vulg.* tui] t. deus DV **9** odio . . . iniustitiam *om.* HM odio habuisti KSR*;* et o. h. DVP*;* odisti B *ut Vulg. et 3 codd. Cypr.* iniustitiam] iniquitatem BR *ut Vulg. et pars codd. Cypr., Mo* dominus deus P¹ HMKSR *Br;* deus deus BDVP³ *(*n *in* dñs *del.) ut Vulg. et pars codd. Cypr., Mo (cf. LXX)* **10** tuum R¹ oleum BD¹ VR¹ *Br cl. LXX;* oleo D² R² *cet. ut Vulg. et plurimi codd. Cypr., Mo* exultationis] unctionis DV *ut Cypr. cod. R* quod H^ar etiam *bis, alt.* iam *exp.* B **11** quidem HM unctio B¹*, corr.* B² appellatus] dilatus V

deinde hominem fuisse eundem Hieremias docet dicens: 'et homo est et quis cognouit eum?' item Esaias: 'et mittet eis dominus hominem, qui saluabit eos et iudicans sanabit eos.' sed et Moyses in Numeris ita loquitur: 'orietur stella ex Iacob et exsurget homo ex Israhel.' propterea Milesius Apollo consultus, utrumne deus an homo fuerit, hoc modo respondit: 10 319 5 11

θνητὸς ἔην κατὰ σάρκα σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
ἀλλ' ὑπὸ Χαλδαίοισι δικασπολίαισιν ἁλώσας,
γομφωθεὶς σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέπλησε τελευτήν.

10 primo uersu uerum quidem dixit, sed argute consultorem fefellit sacramentum ueritatis penitus nescientem; uidetur enim negasse illum deum. sed cum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod etiam nos praedicamus, consequens est ut secundum 12 320

Epit.: 4, 13, 10] 39, 6

Auct.: **1–2** Ier. 17, 9; *cf.* Cypr. testim. 2, 10 l. 3, *sed u. adn. crit.* **2–3** Is. 19, 20; *u. Vet. Lat. ed. Gryson* **4–5** num. 24, 17; *cf.* Cypr. ibid. l. 4–5 **7–9** *sunt qui inter haec et Porphyrii 'de philosophia ex oraculis haurienda' libros rationem intercedere putent; cf. Smith (ed. Porph. frgg. 1993) ad frg. 343 l. 14–15; C. Riedweg, Fondation Hardt, Entretiens 51, 2005, 170 sq.; S. Freund, VChr 60, 2006, 276–279*

1 secundum M **2** et *ante* quis *om.* H cognoscet *Cypr.* (-scit *pars codd.*) *sec. LXX* eseias BR, esayas K; *haec fere noniam notantur* eis] ipse R; *caute cf. Heck, 1972, 189* dominus] deus DVP; *om.* HM **3** saluauit KSR[1] et *post* eos B *epit., Br, om. cet. sec. LXX, Mo* sanauit BKS et *post* sed *om.* H **4** moses KS stella *ex* stel B[2]; stellae M exurget KS **5** ex] de M propter KS consultus *om.* PKS **6** deus *s.l.* K, *in ras.* S **7** *Graeca in* HM *lat. litt. distorta noniam notamus; u. p. XLIX n. 157* **8** αλλο DV χαλδαιοιcι *codd. scripturis uix uariantibus* δικασπολίαισιν] αικαcπολιδιcιν P, αικαcποαιηcιν R, *corr. Struve, 1854, 151 n. ***; δικκαcπολιδιον B; δικαcποαιετιν DV; δικαcταιc πολιαιcιν KS **9** cκολοπεcι DV, -πιccι KS ανεπαυcε KS (*interpr.* compleuit *ut* P) **10** uersu *om.* P arguto DV; -guite S[ar] **11** necscientem P[1], *corr.* P[3] negasse] n. se DV **12** fateretur BHM **13** est *s.l.* D (÷), *om.* V

13 spiritum deus fuerit, quod nos adfirmamus. quid enim fuerat necesse carnis facere mentionem, cum satis esset dicere fuisse mortalem? sed ueritate pressus negare non potuit, quemadmodum se res haberet, sicut illud, quod ait sapientem fuisse. quid
14 ad hoc, o Apollo, respondes? si sapiens fuit, ergo doctrina eius 5 sapientia est nec ulla alia, et sapientes qui sequuntur nec ulli alii. cur igitur uulgo pro stultis et uanis et ineptis habemur, qui sectamur magistrum etiam ipsorum deorum confessione sapientem?
15 nam quod ait portentifica illum opera fecisse, quo maxime diuinitatis fidem meruit, adsentiri nobis iam uidetur, cum dicit 10
16 eadem quibus nos gloriamur. sed colligit se tamen et ad daemonicas fraudes redit. cum enim uerum necessitate dixisset, iam deorum ac sui proditor uidebatur, nisi quod ab eo ueritas expresserat, mendacio fallente furasset; ait ergo illum fecisse quidem opera miranda, uerum non diuina uirtute, sed magica. 15
321 17 quid mirum, si hoc Apollo ueritatem ignorantibus persuasit, cum Iudaei quoque, cultores ut uidebantur summi dei, hoc idem putauerint, cum ante oculos eorum cottidie fierent illa miracula? nec tamen tantarum uirtutum contemplatione impelli potuerunt,

1 deus fuerit *om.* HM **2** esse B^ac dicere *om.* DV fuisset V^ac M **3** pressus] progressus M **4** se] si S^1 sicuti, i *s.l. m.2,* H*;* sic S ait] ut S quod H^ac **5** ad *bis* R o BDV, *om. cet.* pollo B^ac respondens DV^ar HM si *om.* D **6** aliena HM nec ulli] nulli R **7** igitur] id i. H*; pr.* i *sup. 2–3 litt. eras.* M stultis et] stulti M*;* et *om.* HM ha[b]entur D sectamur] -tamque DV *(*-uę*)* **8** confessionem P^1 *(corr.* P^3*)* H^ar M^ar **10** adsentire H **11** ea B sed . . . tamen] sed t. se c. se t. M collegit B d(a)emoniacas HMR *Br, sed cf. 4, 15, 12. 27, 14. 30, 9* **12** tum HM uerum] earum DV necessitatem HM iam] etiam R **14** furasset *Hartel, Heck, 1972, 198 (cf. etiam 3, 6, 15 de Arcesila fure scientiae);* celasset P *edd.;* curasset *cet.;* obscurasset *Br;* fucasset *Mo ft. recte* quidem fecisse HM quidem *om.* P **15** uirtutes KS^ar **16** hoc *om.* HM **17** ut] et P^ac putauerunt BDV **18** cottidie B *(pr.* t *eras.?), om.* R, cotid- *cet.; cf. 4, 6, 8* illa miracula *om.* DV miracula] m. quae eis profetae caelesti potentia futura esse praedixerant B*; cf. epit. 40, 1. 41, 1*

ut deum crederent, quem uidebant. propterea Dauid, quem 18
praeter ceteros prophetas uel maxime legunt, in psalmo XXVII
sic eos damnat: 'redde illis retributionem eorum, quoniam non
intellexerunt in operibus domini.' ex huius ipsius domo Chris-
5 tum generatuiri secundum carnem et ipse Dauid et alii prophetae
adnuntiauerunt. apud Esaiam ita scriptum est: 'et erit in illa die 19
radix Iesse et qui exsurget principari in nationes; in eum gentes
sperabunt et erit requies eius in honore.' et alio loco: 'exiet 20
uirga de radice Iesse et flos de radice ascendet; et requiescet *322*
10 super eum spiritus dei, spiritus sapientiae et intellectus, spiritus
consilii et fortitudinis, spiritus scientiae et pietatis; implebit

Auct.: **3–4** psalm. 27, 4–5 *eatenus qua laudat* Cypr. testim. 1, 3 l. 26–28 **4–5** ex . . . carnem] *cf.* Cypr. testim. 2, 11 l. 1–2 **6–8** Is. 11, 10 *(non ex Cypr. testim. 1, 21 l. 43–45); u. Vet. Lat. ed. Gryson* **8–p. 358, 1** Is. 11, 1–3; *cf.* Cypr. testim. 2, 11 l. 11–15

Test.: **6** §§ 19–21] *cf.* Theosoph. Sib. 9 l. 251–257 Erbse

Codd.: **6** *ab* est *incipit* G *p. 57 praeter partes §§ 22 et 24 tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 ut *s.l. post* deum D, *om.* V deum *om.* R crederentur K[ar] praeterea B[1], *corr.* B[3] **2** praeter] propter HM XXVI DVHM **3** illis] eis *Cypr.* eorum *om.* R; ipsorum B *ex ineunte uers. 4 Vulg.?* **4** opera DV *ex Vulg.* domini] deum BHM ex huius] h. *om.* D; ex h. ex V; et h. KS **5** generatuiri B[2] VPR[1], -tuuiri D[1]; -turi B[1], -tum iri H *(et* M[ar]*?)*, -tum D[2] M[pr]; -t uirgo R[2]; negatum iri KS; *cf. 1, 6, 13. 3, 28, 21* et . . . Dauid] et ipsius d. R[1], et filium *(sup.* ipsius*)* d. hoc *(s.l.)* R[2] propheta P **6** adnuntiauerint*?* B[ac]; -rant PKS eseiam BR[1], seiam DV, esayã K ita *om.* HM esse HM et *om.* KS in *om.* HM die radix *ex* dix *et eras.* e*?* R[2] **7** exurget GKS; exsurgeret HM principatum P[ac]; principiri HM in *om.* HM nationibus BG gentes] et R **8** honorem BG *(spatio indice)* exibit *plurimi codd. Cypr.* **9** radice] r. eius P *(*eius *s.l. m.3)* HM *ex Vulg.* et *s.l.* P[3], *om.* M **10** super eum *om.* H eum *s.l.* B[2] dei] domini V[1] P[1] *(corr.* P[2]*)* KS *ut 2 codd. Cypr.* dei spiritus *om.* R **11** consili G pietatis] uerita- P impleuit B *(*inp-*)* VM *(*G *inc.)*; et i. DHM *(*-eui-*)* R *ut pars codd. Cypr. ex Vulg.*

21 illum spiritus timoris dei.' Iesse autem fuit pater Dauid, ex cuius radice ascensurum esse florem praelocutus est, eum scilicet, de quo Sibylla dicit

ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν.

22 item in Basilion libro secundo propheta Nathan missus est ad Dauid uolentem deo templum fabricare. 'et fuit uerbum domini ad Nathan dicens: uade et dic seruo meo Dauid: haec dicit dominus deus omnipotens: non tu aedificabis mihi domum ad inhabitandum, sed cum impleti fuerint dies tui et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te et parabo regnum 23 eius. hic aedificabit mihi domum in nomine meo et erigam thronum eius usque in saeculum, et ego ero ei in patre et ipse erit mihi in filio. et fidem consequetur domus eius, et regnum

Auct.: **4** Orac. Sib. 6, 8 **5** §§ 22–23] *cf.* Cypr. testim. 2, 11 l. 3–11 *(fere = 1, 15 l. 3–11), sed u. adn. crit.* **6–9** II reg. 7, 4–5 **9–13** ibid. 12–14 **13–p. 359, 1** ibid. 16

1 illum *ex* illam B3*;* eum KS *ex Vulg.* timoris *om.* B dei] domini MKS *ut 3 codd. Cypr. ex Vulg.* **2** radicem Dar Vac K1 prolocutus P **4** ανθηcι DVP *(ε pro c)* δε P *(ε ex ι? s.l. m.3)* KS καθαρόν] φθαρτον K *(τõ s.l. m.1)* S *(φ bis, alt. del.); interpr.* putrũ *(sic) pro* purus *Graeca om.* B *nullo spatio relicto,* G *reliqua parte lin. et duobus sequentibus (l. 12–13) omnino uacuis* **5** idem DV basilio DV est] et, *sed del.* P **6** uolente S*;* uoluntatem M templum deo BG *(extat* |plum d[õ]*)* fabricare] aedificare BGDVHM *ex textu sequente* **7** dices R1 **8** deus *om.* P *ut Vulg. et codd. Cypr. sec. LXX* omnipotens *non habent codd. Cypr. sec. LXX, sed cf. LXX uers. 8* κύριος παντοκράτωρ *(Vulg.* dominus exercitum*)* mihi aedificabis BG ad *s.l.* B2, *om.* G **9** sed] s. erit *Cypr.* **9–10** et . . . tuis *s.l.* P2 dormies DVKSR, *prob. Br* **10** poste B1 *(corr.* B2*)* KS te] te qui erit de utero tuo *Cypr. sec. LXX* et *om.* R **11** aedificauit G mihi *om.* BG *ut Vulg.* in nomine] nomini *(pauci* -ne*),* in *om., plurimi codd. Cypr. sec. LXX ut Vulg.* erigat M **12** patrem HMR2 *(˜ s.l.) ut fere codd. Cypr. sec. LXX* **13** mihi erit KSR*; cf. Heck, 1972, 177* filium HMR2 *(*um *ex* o*) ut fere codd. Cypr. sec. LXX* **13–p. 359, 1** et regnum eius *om.* P

eius usque in saeculum.' sed haec ut Iudaei non intellegerent, 24
illa fuit causa, quod Solomon filius Dauid templum deo aedificauit et ciuitatem, quam de suo nomine Hierosolymam nuncupauit. itaque ad ipsum quae a propheta dicta sunt rettulerunt.
5 Solomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. *324*
prophetae uero de eo loquebantur qui tum nasceretur, postquam 25
Dauid cum patribus suis requieuisset. praeterea Solomonis imperium perpetuum non fuit; annis enim quadraginta regnauit.
deinde, quod numquam filius dei dictus est, sed filius Dauid, et 26
10 domus quam aedificauit non est fidem consecuta sicut ecclesia, quae est uerum templum dei, quod non in parietibus est, sed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum ac uocantur fideles; illud uero Solomonium templum quia manu factum est, manu cecidit. denique pater eius in psalmo CXXVI de operibus filii 27
15 sui prophetauit hoc modo: 'si dominus non aedificauerit domum, in uanum laborauerunt qui illam aedificauerunt; si dominus non custodierit ciuitatem, in uacuum uigilauit qui eam custodiuit.'

Auct.: **15–18** psalm. 126, 1

Codd.: **4** *in* ad i[p]sũ | *desinit* G *p. 57, seq. p. 58 praeter § 26 et 14, 2–3 maximam partem lecta (plura uidit Br); extant* BG DV P HM KS R

1 saeculum] s. in conspectu meo *Cypr. sec. LXX* **2** salomon DHMKS*; haec hinc noniam notantur* **3** hierosolimam HMKSR (hyier- H, ier- KS*); cf. 4, 18, 32* **4** retulerunt PHMKS*; u. ind. form* **6** propheta M eodem BG loquebatur S[1] tunc G*;* cum HM **7** dauit B[ac]*; haec noniam notantur* praeterea] et p. HM **8** perpetuito D[1] V *(*o *ex* u*)* quadraginta *om.* M **9** dei filius BG *(ut uid.)* est] sit DV filius] fuit BG *(ut uid.)* **10** aeclesia BG, aeccl- MKS **11** non *s.l.* H[2] est *om.* DV **13** salomonium DP[3] *(*a *ex* o*)* KS*;* salomonis HM manu *post* est] -us D[ar] V[ar] **14** CXXVII DV [fi]li G **16** in uanum] sine causa HM laborant HM qui] hi qui HM aedificauerunt illam BG *(ante* illam *2 litt. eras.?);* aedificant eam HM *ut Vulg.* **16–17** si non dominus HM **17** in uacuum] in uanum DVP*;* sine causa HM uigilauit] laborauit DVP *(*-abit*);* G *inc.* **18** custodiebat HM

1 14. Quibus ex rebus apparet prophetas omnes denuntiasse de
325 Christo fore aliquando, ut ex genere Dauid corporaliter natus
constitueret aeternum templum deo, quod appellatur ecclesia, et
2 uniuersas gentes ad religionem ueram dei conuocaret. haec est
domus fidelis, hoc immortale templum, in quo si quis non sa- 5
3 crificauerit, immortalitatis praemium non habebit. cuius templi
et magni et aeterni quoniam Christus fabricator fuit, idem ne-
cesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum, nec potest nisi
per eum qui constituit ad templum et ad conspectum dei perue-
4 niri. Dauid in psalmo CVIIII id ipsum docet dicens: 'ante 10
luciferum genui te. iurauit deus et non paenitebit eum. tu es
5 sacerdos in aeternum.' item in Basilion libro primo: 'et sus-
citabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia quae sunt in corde
meo faciet, et aedificabo ei domum fidelem, et transibit in con-
6 spectu meo omnibus diebus.' quis autem futurus esset cui deus 15
aeternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine po-

Auct.: **8** sacerdotium sempiternum] *cf.* Cypr. testim. 1, 17 l. 1–2 **10–12** psalm. 109, 3 sq.; *cf.* Cypr. ibid. l. 3–4 **12–15** I reg. 2, 35; *cf.* Cypr. ibid. l. 6–8, *sed u. adn. crit.*

Codd.: **7** *in* idem ne | *desinit* G *p. 58; hinc extant* B DV P HM KS R

1 nuntiasse H[1] **3** constituet H; -tuerit K[ac] aeclesia BG *sic fere semper* **4** ueri *ex* ueram R[2] dei ueram BG **6** haberet DV **7** et *ante* magni *om.* B *(et* G *ut uid.), s.l.* M et *post* magni *s.l.* BP idem] quidem HM **8** sacerdotum KS[1] **9** constitui HM ad *ante* templum *del.* P[3], *om.* HM templum] t. aditum t. H et *om.* P peruenire S[1] **10** CVIIII BPK; CVIII DVHMS *ut plurimi codd. Cypr., Mo;* C et VIII R ipsud P[1], *corr.* P[3] **11** iurabit DV dominus HM *ut Vulg. et pars codd. Cypr. sec. LXX, Br* paenitebit eum *codd. ut pars codd. Cypr. et Vulg.;* -bitur *plures codd. Cypr., Weber* **12** aeternum] a. secundum ordinem melchisedech DV *ut Cypr. et Vulg.* basilio P primo *in ras. (ex* secundo*?)* V, *om.* KS **14** faciat PKS **15** in conspectu meo] i. c. christorum meorum *fere codd. Cypr.; LXX* ἐνώπιον χριστοῦ μου; *Vulg.* coram christo meo; *u. p. LXVII* cuius B[1], *corr.* B[3] **16** aeternus P[1] *(corr.* P[2]*)* KS[1] pollicetur M zacarias B, zaccha- VR

sito apertissime docuit. sic enim dixit: 'et ostendit mihi dominus
Iesum sacerdotem magnum stantem ante faciem angeli domini, 326
et diabolus stabat ad dexteram ipsius, ut contradiceret ei. et 7
dixit dominus ad diabolum: imperet dominus in te, qui elegit
5 Hierusalem; et ecce titio eiectus ab igni. et Iesus erat indutus
uestimenta sordida, et stabat ante faciem angeli. et respondit et
dixit ad circumstantes ante faciem ipsius dicens: auferte ues- 8
timenta sordida ab eo et induite eum tunicam talarem et impo-
nite cidarim mundam super caput ipsius. et cooperuerunt eum
10 uestimenta et imposuerunt cidarim super caput eius. et angelus
domini stabat et testificabatur ad Iesum dicens: haec dicit 9
dominus omnipotens: si in uiis meis ambulaueris et praecepta
mea seruaueris, tu iudicabis domum meam, et dabo tibi qui con-
uersentur in medio horum circumstantium. audi itaque, Iesu sa- 327
15 cerdos magne.' quis non igitur captos mentibus tum fuisse Iu- 10
daeos arbitretur, qui cum haec et legerent et audirent, nefandas

Auct.: **1–15** Zach. 3, 1–8 *nonnumquam breuiata (cf. LXX); Cypr. testim. 2, 13 l. 28–35 laudat uers. 1 et 3–5 textu a Lact. alieno*

1 sic ... dixit *om.* B dominus] d. deus DV **2** iesus M*;* -sun R[1] stante KS[1] domini *ex* -num B[2] **3** zabulus P ipsius] eius PKS *ut Cypr. et Vulg.* ut contradiceret] aduersari *Cypr. sec. LXX; u. p. LXVII* **4** diabulum P dominus] tibi d. DV **5** hierosalem, o *ex* u, B abiectus B*;* eiiec- P[ar] indutus erat DVHM **6** uestimentis sordidis P *cl. Vulg.* **8** eo] eo. et dixit ad eum: ecce abstuli iniquitates tuas *Cypr. sec. LXX* induit KS tunicam talarem BDVHMKS *Br dubitanter;* tunica talari P*;* tunicam poderem R *Mo;* poderem *tantum Cypr.; cf. Hier. in Zach. 3, 4 l. 31–34 Adriaen et supra p. LXVIII* **9** cydarim, dari *in ras.*, B **9–10** ipsius ... caput *om.* DV et cooperuerunt ... eius *om.* B **9** cooperunt P[ac] M **10** uestimento PKS posuerunt HM *ex Vulg.* cidarim] c. mundam P *(*n *s.l.)* KS **12** ambulaueritis, it *exp.?*, D **12–13** et ... seruaueris *s.l.* S[2] **13** seruaberis B *(*b *ex* u *an uice uersa?)* V*;* -ua|[uer]itis, it *exp.*, D iudicaberis S conuertentur DV **14** circum astantium KS iesu R*;* -sus *cet.* **15** magnae B[ar] DV tunc HM **16** nefarias DV

11 manus deo suo intulerunt? atquin ab eo tempore quo Zacharias fuit usque ad annum quintum decimum imperii Tiberii Caesaris, quo Iesus fixus est, prope quingenti anni numerantur, siquidem Darii et Alexandri adoleuit aetate, qui fuerunt non
12 multo post quam Tarquinius Superbus exactus est. sed illi 5 rursus eodem modo falsi deceptique sunt putantes haec de Iesu esse dicta filio Naue, qui successor Moysi fuit, aut de sacerdote Iesu filio Iosedech, in quos nihil congruit eorum quae propheta
13 narrauit. non enim sordidati umquam illi fuerunt, cum alter eorum potentissimus princeps fuisset, alter sacerdos, aut perpes- 10 si sunt aliquid aduersi, ut tamquam titio eiectus ex igni putarentur, aut aliquando in conspectu dei et angelorum steterunt aut
14 propheta de praeteritis loquebatur potius quam futuris. locutus est igitur de Iesu filio dei, ut ostenderet eum primo in humilitate
328 et carne uenturum – haec est enim uestis sordida –, ut pararet 15 templum deo et sicut titio igni amburerетur, id est ab hominibus

Auct.: **8** Iesu . . . congruit] *ex fonte simili* Euseb. ecl. proph. 3, 23, PG 22, 1148 c*; cf. Wlosok, 1990, 206 n. 23*

1 adqin *sic,* i *s.l.,* DV, adquin HM*;* at quia KS quo *ex* quod P[2]*;* co *sic* H zaccharias B[ar] R **2** ad *om.* H imperi B[1] *(corr.* B[3]*)* M tiberi B[1] *(corr.* B[3]*)* H, *om.* R **3** fixus] crucifixus D *(*cruci *s.l. m.2)* P **4** darii et alexandri *codd., def. Heck, 1993, 411 sq. Darios I et III confusos ratus (de Alexandro I cogitat O. P. Nicholson, JThS n. s. 36, 1985, 304);* Cyri et Darii *temptauit Br post* adoleuit *in fine lin.* temporibus B[2] aetatem B **6** rursus] prorsus DV Iesu] su H[1] **7** filium H successor . . . fuit] successerat m. HM mosi KS **8** iossedec *ex* iessei B[2], iesedech DV[ac], -dec R*;* sedec H, sedech M quo P **9** sordidati *codd., edd.;* -ditati *Br ex errore, inde Mo* illi umquam BP *(*quam *bis, alt. exp.)* **10** princeps] rex HM fuerit P perpessi sunt] -pessis K[1] S **11** ut] aut HM eiiectus, *alt.* i *s.l.,* P*;* electus S ex igni eiectus DV **12–13** aut de propheta de M **13** quam] q. de H **14** est *om.* DV igitur *om.* R **15** carne] a c. HM est *om.* B, *s.l.* K pararet *ex* paret P[3] **16** sicut *ex* sicu P[3]*;* sic S igni *s.l.* P[3]*;* igi S omnibus M

cruciamenta perferret, et ad ultimum extingueretur. titionem
enim uulgus appellat extractum foco torrem semiustum et ex-
tinctum. quomodo autem et cum quibus mandatis a deo mit- 15
teretur in terram, declarauit spiritus dei per prophetam docens
5 futurum ut, cum uoluntatem summi patris fideliter et constanter
implesset, acciperet iudicium atque imperium sempiternum.
'si in uiis meis' inquit 'ambulaueris et praecepta mea seruaueris, 16
tu iudicabis domum meam.' quae fuerint uiae dei et quae prae-
cepta eius, nec ambiguum nec obscurum est. deus enim cum 17
10 uideret malitiam et falsorum deorum cultus per orbem terrae ita
inualuisse, ut iam nomen eius ex hominum memoria fuisset pae-
ne sublatum – siquidem Iudaei quoque, quibus solis arcanum dei
creditum fuerat, relicto deo uiuo ad colenda figmenta inretiti
daemonum fraudibus aberrassent nec increpiti per prophetas
15 reuerti ad deum uellent –, filium suum principem angelorum
legauit ad homines, ut eos conuerteret ab impiis et uanis cultibus
ad cognoscendum et colendum deum uerum, item ut eorum
mentes a stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad iustitiae opera
traduceret. hae sunt uiae dei in quibus eum ambulare praecepit, 18
20 haec praecepta quae seruanda mandauit. ille uero exhibuit deo *329*

Auct.: **7–8** Zach. 3, 7 *ut § 9*

Test.: **1–3** titionem . . . extinctum] *cf.* Hier. in Zach. 3, 2 l. 41 Adriaen

1 referret B[1], *corr.* B[2] et *om.* H **2** extracto P[1], *corr.* P[3] torren DV et *om.* DVPH **3** cum *om.* HM **4** terra R[1] dicens DV **5** ut] et H et] ac R constant KS[1]*;* contestanter M **6** atque] at K sempiternam H[1] **7** seruaberis HM **8** iudicaberis S fuerunt BKSR et *om.* H **9** eius *om.* R **10** per orbem *s.l.* B[3] **11** iam] etiam B fuisset *om.* P **12** sublatum] aboleretur P siquidem] ut s. DV quoque *om.* HM **13** relictum KS[ac] deo *s.l.* P **15** principem angelorum *om.* BP **17** agnoscendum R et colendum *om.* DVKSR *ante* item *eras.* item ut deorum *(sic)* P mentes eorum R **18** a *ante* stultitia] ad V[ac]*;* ab PHMKS ad *ante* iustitiae *s.l.* P[3] iustitia M **18–19** operam duceret KS **19** haec P[1] *(corr.* P[3]*)* HKSR praecepit haec *om.* P

fidem; docuit enim quod unus deus sit eumque solum coli oportere, nec umquam se ipse deum dixit, quia non seruasset fidem, si missus, ut deos tolleret et unum adsereret, induceret alium
19 praeter unum. hoc erat non de uno deo facere praeconium nec eius qui miserat, sed suum proprium negotium gerere ac se ab 5
20 eo quem inlustratum uenerat separare. propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus adsumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem et regis summi honorem et iudicis potestatem et dei nomen accepit.

1 15. Quoniam de secunda natiuitate diximus, qua se homi- 10 nibus in carne monstrauit, ueniamus ad opera illa miranda, quae cum essent caelestis indicia uirtutis, magum Iudaei putauerunt.
2 cum primum coepit adolescere, tinctus est ab Iohanne propheta in Iordane flumine, ut lauacro spiritali peccata non sua, quae utique non habebat, sed carnis quam gerebat aboleret, ut quem- 15 admodum Iudaeos suscepta circumcisione, sic etiam gentes bap-
3 tismo id est purifici roris perfusione saluaret. tum 'uox audita

Epit.: 4, 15, 1 – 18, 9] 40, 1–9 4, 15, 1. 4] 40, 1 . . . faceret

Auct.: **13** §§ 2–3] *cf.* Luc. 3, 21 sq. **17–p. 365, 1** Luc. 3, 22, *sed* filius . . . te *ex psalm. 2, 7 ut ap. alios testes graec. et lat.; u. Nestle–Aland et Jülicher–Matzkow ad Luc. l. c.*

1 deus unus DV cumque P[ac] oporteret DV **2** se *om.* H **3** deos *ex* deo P[3]*;* deus DV tolleret deos M[ac] aliud K[ac] **5** suum *om.* R **6** inlustraturus BP*;* -andum HM uenerarer B[1], *corr.* B[2] separaret B *(*t *eras. rest. m.3)* PHM[ar]*;* superare D[1] quia *ex* qui B[3] *ante* tam *fere 3 litt. eras.* M **7** quia . . . nihil] et q. n. s. HM mandatum B **8** summum HM **9** iudici D[1] V **10** qua se] quae HM **11** demonstrauit P ueniam HM miseranda S[ar] **11–12** quae . . . essent] per quae *(ex* que *m.3)* c. e. ea P **12** cum] tum DV magnum D[ac] VKS[ar] putauerunt iudaei B **13** ab] a BHM propheta *om.* DV **14** in *om.* B iordano BR[1] lacro R non *ante* sua *om.* B **15** gestabat B*;* habebat HM ablueret B*; cf. 3, 26, 9* **16** baptissimo P[ar] **17** tunc PHMKS **17–p. 365, 1** de caelo audita DVMR *cl. Vulg. ut uid.; post* audita *s.l. repet.* uox D[2]

de caelo est: filius meus es tu, ego hodie genui te'. quae uox
apud Dauid praedicata inuenitur. et descendit super eum spiritus 330
dei formatus in specie columbae candidae. 4 exinde maximas
uirtutes coepit operari, non praestigiis magicis, quae nihil ueri
5 ac solidi ostentant, sed ui ac potestate caelesti; quae iam pridem
prophetis nuntiantibus canebantur. 5 quae opera tam multa sunt,
ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit. enumerabo
igitur illa breuiter atque generatim sine ulla personarum ac locorum designatione, ut ad exponendam passionis eius crucisque
10 rationem possim peruenire, quo iam dudum festinat oratio.
6 uirtutes eius fuerunt quas Apollo portentificas appellauit, quod
quacumque iter faciebat, aegros ac debiles et omni morborum
genere laborantes uno uerbo unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti receptis repente uiribus
15 roborati ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerant paulo
ante delati. 7 claudis uero ac pedum uitio adflictis non modo
gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem. tum quorum caeca lumina in altissimis tenebris erant, eorum oculos in pristinum

Epit.: 4, 15, 6–8] 40, 2 . . . purgabat

Auct.: **2** Dauid] psalm. 2, 7 *spectari uid.* **3** candidae] *cf.* Orac. Sib. 6, 7 **11** Apollo] *u. 4, 13, 11 uers. 1*

1 uox *om.* DV **2** praedicata apud dauid B praedicata BHMR *Mo numero meliore;* -dicta DVPKS *Br* et *om.* DV discendit P[ac] **3** speciem P[1] *(corr.* P[2]*)* KR*; u. Br ad l.* **3–4** maximas . . . operari] c. u. multas facere DV **4** praestigii V[ac], -gis H*;* -strigiis P *Br* magis HM **5** soli M ostendant V[ac]*;* -ntat K[ac] caelesti] solidi DV quem K *(quę)* S **6** canebatur P **7** complenda DV **8** illa igitur B ulla *om.* KS ac] et HM **9** ad *om.* DV exponenda HM **10** possim *post* peruenire *in fine lin.* R[2] quod DV festinat oratio] -nator acies DV **11** eius] etiam e. HM **12** omnium M **13** genera DV incolomes HM **14** repente] r. et H *(ante* r. *alt.* re *s.l. m.2)* M **15** ipse H lectos B*;* lectulus R[1] **17** gradientis D[1] V tum *ex* cum B[3]*;* tunc HM **18** erant tenebris HM

8 restituebat aspectum. mutorum quoque linguas in eloquium sermonemque soluebat. item surdorum patefactis auribus insi-
9 nuabat auditum, pollutos et aspersos maculis repurgabat. et
331 haec omnia non manibus aut aliqua medella, sed uerbo ac iussione faciebat, sicut etiam Sibylla praedixerat: 5

πάντα λόγῳ πράσσων πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.

10 nec utique mirum quod uerbo faceret mirabilia, cum ipse esset
11 dei uerbum caelesti uirtute ac potestate subnixum. nec satis fuit quod uires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod aegris et languentibus sanitatem, nisi etiam mortuos sus- 10
12 citaret uelut e somno solutos ad uitamque reuocaret. quae uidentes tunc Iudaei daemonica potentia fieri arguebant, cum omnia sic futura ut facta sunt arcanae illorum litterae contine-
13 rent. legebant quippe cum aliorum prophetarum tum Esaiae uerba dicentis: 'confortamini, manus resolutae, et genua debilia, 15 consolamini. qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metu-

Epit.: 4, 15, 11] 40, 2 mortuos . . . reuocabat 12 . . . prophetarum] 40, 1 uidentes . . . prophetis. 3 . . . inuenimus

Auct.: **6** Orac. Sib. 8, 272 **15–p. 367, 4** Is. 35, 3–6*;* *cf.* Cypr. testim. 2, 7 l. 3–8*; u. Vet. Lat. ed. Gryson*

Test.: **3** § 9] *cf.* Theosoph. Sib. 9 l. 261 Erbse

2 sermonemque *om.* R olebat KS insuabat DV **3** aspersis R repugnabat DV*;* repuga- H[1] **4** medela PKS iussu B **6** πάντα . . . θεραπέυων *om.* H[1] M, *in mg. inf. graec. litt. perperam* H[2] πρασεων DV πσαν P[1], *corr.* P[3] τε] δὲ *pars codd. Sib., om. cet.* οσον V[ac] **8** caelestis HM **9** inbeccillis B*;* -les M **10** languentibus] laborant- B *ex § 6* **11** ex HM solutis B **11–12** solutos . . . Iudaei *om.* KS **11** uitam B **12** tunc *om.* DV demoniaco P[ac]*;* -niaca H*; cf. 4, 13, 16* arguebat K[ac] **13** factae DV continere P[1], *corr.* P[2] **14** legabant V[1] cum] etiam c. DV tum *om.* DV*;* cum M **15** dicentes H[1] dissolutae V *cl. Vulg.* **16** consoldamini R*;* exhortamini *Cypr.* pusillo animo BV *(pro pr.* o *s.l.* i*?)*, -llanimo D*;* -llanimes *fere codd. Cypr.* nolite metuere *om.* D *ut Vulg. et plures codd. Cypr. sec. LXX;* noli m. M*;* n. m. *bis, pr. del.* S

ere. deus noster iudicium retribuet, ipse ueniet et saluos faciet 332
nos. tunc aperientur oculi caecorum et aures surdorum audient, 14
tunc saliet clodus sicut ceruus et plana erit lingua mutorum, quia
rupta est in deserto aqua et riuus in terra sitienti.' sed et Sibylla 15
5 eadem cecinit his uersibus:

νεκρῶν δ' ἐπανάστασις ἔσται
καὶ χωλῶν δρόμος ὠκύτατος καὶ κωφὸς ἀκούσει
καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλέοντες.

ob has eius uirtutes et opera diuina cum magna illum multitudo 16
10 sequeretur uel debilium uel aegrorum uel eorum qui curandos
suos offerre cupiebant, ascendit in montem quendam desertum,
ut ibi adoraret. ubi cum triduo moratus esset ac fame populus
laboraret, uocauit discipulos suos quaerens quantos secum cibos
gestarent. at illi quinque panes et duos pisces in pera se habere 333
15 dixerunt. adferri ea iussit ac multitudinem per quinquagenos dis-
tributam discumbere. quod cum discipuli faciunt, frangebat 17

Epit.: 4, 15, 16–22] 40, 3 . . . facta est

Auct.: **6–8** Orac. Sib. 8, 205–207 **9** §§ 16–17] *cf.* Matth. 14, 13–21

1 deus] ecce d. B *ut Vulg. sec. LXX* iudicio DV ipse] et i. HM ipse ueniet *om.* R **2** aperiantur H[1] **3** salliet H*;* psall- M clodus BPR *ut codd. Cypr.;* claud- DVHMKS *ut Vulg.; cf. 7, 27, 13* sicut] uelut DV *(cf. Gryson ad l.)* **4** riuis M *totam § 15 om.* HM **5** uerbis PKS **6** νεκρῶν . . . ἔσται *om. codd. Sib.; u. 1, 355* δ' ἐπανάστασις *Br;* δετιαναcταcιc B, αεταν- R, δεπλαν- *(*πλ *del.)* P*;* δεπαταν- D*;* δε αν- VKS *(post* ε *eras. 1 litt.* V, *1–2* K*), edd.* αιcται DV[ac] **7** καὶ] κϑα *sic* B χων R καὶ χωλῶν] χ. δὲ *codd. Sib.* ακουcι B*;* ακοκουcει P **8** τεφλοι P*;* τυοιφλυ B βλεψουcιν DV[ar]*;* αναβλ- KS λαληcουcι *uariis* α *et* λ BPKSR οὐ λαλέοντες] δου λαλ- B*;* αλαλοι KS **9** hac D[1] V, haec D[2] multitudo] turba B *ex Matth. l. c* **11** asendit S, desc- R*; cf. 1, 11, 63* quidam D[1] V[pc]*;* quidem V[ac] **12** ut ibi] ubi DV moraretur P **12–14** ac fame . . . gestarent *bis, alt. del.* S **13** uocauit] interroga- HM suos *om.* P quaerens *om.* HM cibos secum DHM **14** peras P[ar] R habere se HM **15** distributam *om.* B **16** dum R *Br ft. recte* frangebant K[1]

ipse panem minutatim carnemque piscium comminuebat, et utraque in manibus eius augebantur. et cum apponere illa populo discipulis imperasset, saturata sunt quinque milia hominum et insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. quid
18 aut dici aut fieri potest mirabilius? at id futurum Sibylla ce- 5
cinerat olim, cuius uersus tales feruntur:

ἔκ τ' ἄρτων ἅμα πέντε καὶ ἰχθύος εἰναλίοιο
ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει
καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα
δώδεκα πληρώσει κοφίνους εἰς ἐλπίδα λαῶν. 10

334 19 quaero igitur, quid hic potuerit ars magica moliri, cuius peritia
20 nihil aliud quam ad circumscribendos oculos ualet. idem secessurus orandi gratia, sicut solebat, in montem praecepit discipulis, ut nauiculam sumerent seque praecederent. atque illi

Auct.: **7–10** Orac. Sib. 8, 275–278 **12** §§ 20–21] *cf.* Matth. 14, 22–25

Codd.: **12** *a* circumscribendos *ad § 24* στρώσει δὲ *fere 4 superioribus part. fol. 50, i. e. p. 99ᵃ abscissis deest* K, *extant* B DV P HM SR

1 minutam M **2** augebant P*;* -batur H¹ apponi DV **3** saturati P¹, *corr.* P² quinque *in mg.* H² hominum milia PHMKSR *ft. recte* **4** de *om.* PR impleri KS **5** ferri D at] ad BP¹ *(corr.* P³*);* aut DV *totam § 18 om.* HM caecinerit B¹, *corr.* B² **6** feruntur] fuerunt R **7** *ante* ἐκ *add.* και P³ KS*;* εκ] εις S τ'] γι DV, γ P*;* δ' *codd. Sib.* πεντε αρτων ομου και KS ιχθυος BR*;* -υες D *(*ε *pro* ϑ*)* VP *(*-ης*);* -υων KS ειναλιοιο R, ιναλει- B, ιναλιοις DVP *(*-ους*);* θαλαττιων KS **8** ανθρωπων KS πεντε εν ερημω KS κορεσσι BDP **9** καὶ . . . μετὰ] ιυ *(sic)* συναχθεντα περισσευθεντα KS τερισσευεντα B μετὰ] τότε *uel* ἅμα *codd. Sib.* πάντα *om.* DVP **10** δώδεκα] R *pro* κ DV ἐλπίδα] P *pro* π P*;* -δος KS **11** quae uero M quid *s.l.* B² his DV potuit KS aris Sᵃʳ perita R¹ peritia nihil *bis* DV *(alt.* itia *ex* iata*)* **12** nihil] ad n. HM oculos *om.* DV item DVHM secessuros P¹, *corr.* P³*;* secessit rursus HM **13** sic S¹ solebant P¹, *corr.* P³ monte H¹*;* mentem M **14** ut in nauicula DV *(*uti n.*)* seque praecederent *om.* B¹, s. praepararent *s.l.* B³ praecederant R¹

urguente iam uespera profecti contrario uento laborare coeperunt. cumque iam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus consecutus est eos tamquam in solido gradiens, non ut poetae Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui demersa corporis parte 'umero supereminet undas.' et rursus cum obdormisset in naui ac uentus usque ad extremum periculum saeuire coepisset, excitatus e somno silere uentum protinus iussit et fluctus qui maximi ferebantur conquiescere, statimque sub uerbo eius tranquillitas insecuta est. mentiuntur fortasse litterae sanctae docentes tantam fuisse in eo potestatem, ut imperio suo cogeret uentos obsequi, maria seruire, morbos cedere, inferos oboedire. quid quod eadem Sibyllae carminibus suis ante docuerunt? quarum una, cuius supra fecimus mentionem, sic ait:

τοὺς ἀνέμους παύσειε λόγῳ, στρώσει δὲ θάλασσαν *335*

13 supra] §§ 9. 15. 18 *laudari uid., quia ex Orac. Sib. lb. VIII*

Auct.: **5** Verg. Aen. 10, 765 § 22] *cf.* Matth. 8, 23–26 **14–p. 370, 1** Orac. Sib. 8, 273–274

Test.: **11–12** cogeret . . . oboedire] *cf.* Ps. Cypr. idol. 19 p. 29, 13 sq. **14–p. 370, 1** Theosoph. Sib. 9 l. 262 sq. Erbse *ex textu Lact.*

Codd.: **14** *a* θαλαccαν *ad § 25* αναcτη | *redit* K *p. 99[a]; u. § 19*

1 urgente BHMS*; cf. 3, 13, 14* uespere P*;* -ro M contraria D[ac] V **2** iam] in DV **3** est *om.* DVP solo HM **4** Orionem] opinionem DV*;* de origine HM incedente HM quidem mersa P[ac] **5** umeros B[1], -ris B[3] undas et] unda sed HMR rursum B obdormis P[1], *corr.* P[2]*;* -ssent HM **6** ad *s.l.* B[2] **6–7** saeuire coepisset] desaeuiret P cepisset *s.l.* S[2] **7** e] es R[ar] **8** maxime DV sub *om.* M **9** subsecuta B mentientur M fortae H, -te, *deinde* se*? eras.,* M **10** sanctae *ex* sunte*?* B[3] dicentes HM in eo fuisse S **11** obsequi *om.* S mari HM seuire MS, saeu- R infero P[ac] **12** Sibyllae] a sibyllae HM *(*-lle*)* suis *in mg.* H[2] **13** supra *om.* P **14** τοὺς *om.* B τοὺς . . . *§ 25* ἀνδρῶν *om.* HM παυcιε B*;* -cιεν DV*;* παύσει τε *edd., sed opt. aor. pro ind. fut. def. Struve, 1854, 75 sq. cl. Orac. Sib. 2, 237. 3, 259. al. (u. § 29 uers. 4)* cτρωcι DVPS*;* στορέσει *uel* -σειε *codd. Sib.*

μαινομένην ποσὶν εἰρήνης πίστει τε πατήσας.

25 et rursus alia, quae dicit:

κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
στήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλά,
ἐκ δὲ μιῆς πήρης ἄρτου κόρος ἔσσεται ἀνδρῶν. 5

336 26 his testimoniis quidam reuicti solent eo confugere, ut aiant non esse illa carmina Sibyllina, sed a nostris ficta atque composita. 27 quod profecto non putabit qui Ciceronem Varronemque legerit aliosque ueteres, qui Erythraeam Sibyllam ceterasque commemorant, quarum ex libris ista exempla proferimus. qui auctores 10 ante obierunt quam Christus secundum carnem nasceretur. 28 uerum non dubito, quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo intellegeret. denuntiabant

Auct.: **3–5** Orac. Sib. 6, 13–15 **8** Ciceronem] *cf.* diu. 1, 34. 2, 110–112 Varronem] *u. 1, 6, 7–12*

Codd.: **4** *a* | cει *ad § 29 pr.* μαινομένην *deest* K *p. 99*[b]*; u. §§ 19. 24*

1 μενομενην DVKS *(-νηεν DV)* εἰρήνη *uel* -νην *codd. Sib.* κρατηcαc B*;* παcαc P **2** aliae quae D*;* aliqua P **3** πεζευcι DVP πεζεύσει . . . ἀνθρώπων] *aliter codd. Sib. uarii; u. Geffcken ad l.* απολυcι DV **4** cτηcε R*;* αναcτη[cει] K, δαcτηcει S*;* ζηcει DV τεθνηῶτας ἀπώσεται] *aliter codd. Sib. uarii* αλγεδ B*;* λιαγεα P*;* ανηαc S πολλαc S*;* ιτοα B, ιτολλα P **5** ἐκ] C *pro* κ P δὲ μιῆς] εμηc R μιcη P πηγηc DV*;* πυρηc S*;* σπείρης *uel* ῥίζης *codd. Sib.* αρτο R κυοροc B[ac]*;* κορεοc DV*;* κορο S, κορ R εccετε B, εccεταιο DV*;* εccε S αρων R **6** testiminis B[1], *corr.* B[2] *(*o *ex* i*) et* B[3] *(*i *s.l.)* aiunt B[1] *(ut uid., corr.* B[2]*)* S **7** sibyllae P conficta S atque composita *om.* HM **8** quid D[ac] V[ac] profectio D[ac] V putauit DVR[1] quis D[ac] V[ac] uaronemque HM, -nam- R[1] **9** ceterosque V[1] **10** exemplo M **11** ante *post* obierunt *s.l.* P[3], *om.* M onerunt*?* P[1], *corr.* P[2]*; post* ob *fere 3 litt. eras.* H **12** quin] qui | in D*;* quam M temporibus *s.l.* B[3], -ralibus S[1] **13** deliramento B[1] *(corr.* B[3]*)* P *(pr.* e *ex* i *m.2);* -ler- HM sunt S cum ea ne me intellegerent D[ac]*;* c. ea nemo eum i. S denuntiant B[1], *corr.* B[3]

enim monstruosa quaedam miracula, quorum nec ratio nec tempus nec auctor designabatur. denique Erythraea fore ait ut 29 diceretur insana et mendax. ait enim:

φήσουσι Σίβυλλαν
5 μαινομένην, ψεύστειραν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε, κοὐκέτι μ' οὐδεὶς
μαινομένην φήσειε, θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν.

iacuerunt igitur multis saeculis, postea uero animaduersa sunt 30 *337* quam natiuitas Christi et passio patefecit arcana, sicut etiam 10 uoces prophetarum. quae cum per annos mille quingentos et eo amplius lectae fuissent a populo Iudaeorum, nec tamen intellectae nisi postquam illas Christus et uerbo et operibus

Auct.: **4–7** Orac. Sib. 3, 815–818

Codd.: **5** *a* ψευςτειραν *redit* K *p. 99*[b]*; u. § 25* **8** *a* iacuerunt *ad 16, 2* fortunam iam *deest* K *p. 100*[a] *(u. § 19), extant* B DV P HM SR

1 enim *om.* H monstruosat*?* B[ar], -strusa P[ac], -strosa SR **2** designabitur S erytream HM **2–3** ut idiceretur, d *ex* u*?*, M*;* udiceretur R[1] **3** insania H[ar] M[ar] et *om.* S ait . . . προφῆτιν *om.* HM **4** cιβυλλαμ, μ *s.l.*, P, -λα S **5** μενου|μενην B, -νη P ψευcτρειαν B, -τριαν D *(ι pro υ)* V *(υ ex ι m.2) ut pars codd. Sib.;* ψεc- S *ante* επαν *del.* ει S*;* ἐπὴν *codd. Sib.* γενητε B **6** τηνικα B *ut codd. Sib.;* ηνικα DVPKS*;* νικα R μνήμην μου *codd. Sib.* ποιήσετε *edd. ut plurimi codd. Sib. (quidam -σουσι);* ποιηcατε PR *(num sic habuit Lact.?)*,-ηcτε K *(post* c *1 litt. eras. ut uid.)* S*;* ττοιηcοντε B, ποιηcτηται DV *(ν pro pr.* η*)* κουκετι BP *(*κευκ-*)* R*;* και ουκ- DV*;* χ·κετι *(*χ *exp.?)* K*;* ουκετι *(*υ *s.l.)* S μ' οὐδεὶς] με ο. DV*;* μου KS **7** μενομενην DV*;* μαιομενη P φηcειτεν DV*;* φηcετε KS*;* φήσειε *opt. potentialis (sine* ἄν*) potius quam pro ind. fut. ut § 24 uers. 1 (sic Struve, 1854, 75)* μεγάλοιο] -λην δὲ *codd. Sib.* προφητην B, -τειν DV **8** iacuerunt *codd. (etiam* P*)*, latu- *recc., edd.* aduersa P **9** nauitas P[1], *corr.* P[2] patefacit R arcani HM sic S **10** propheta S[1] cum] tum DVM cum *(ante init. lin. m.2)* per cum S mille quingentos] ·Na· *in ras.* H[2], ·ix̄a M **11** et] uel P populorum S[ar] **12** intellecte B[ac]*;* -ta P*;* -tae ⟨sunt⟩ *edd., Br, sed* sunt *ex anteced.* fuissent *subauditur* illa MS

31 interpretatus est – illum enim prophetae adnuntiauerant – nec ullo modo poterant quae illi loquebantur intellegi, nisi fuissent uniuersa completa.

1 16. Venio nunc ad ipsam passionem, quae uelut opprobrium nobis obiectari solet, quod et hominem et ab hominibus insigni 5 supplicio adfectum et cruciatum colamus, ut doceam eam ipsam passionem adeo cum magna et diuina ratione susceptam et in ea
2 sola et uirtutem et ueritatem et sapientiam contineri. neque enim si beatissimus in terra fuisset et per omnem uitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut deum cre- 10 didisset aut honore diuino dignum iudicasset. quod faciunt uerae diuinitatis expertes, qui caducas opes et fragilem potentiam et alieni beneficii bona non tantum suspiciunt, uerum etiam consecrant et scientes memoriae mortuorum deseruiunt fortunam iam extinctam colentes, quam ne uiuam quidem praesentemque 15
338 3 sapientes colendam sibi umquam putauerunt. nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse uenerabile caeloque dignum, sed sola est uirtus, sola iustitia quae potest uerum bonum et caeleste et perpetuum iudicari, quia nec datur cuiquam nec aufertur.

Codd.: **15** *ab* extinctam *ad § 4* est des | *redit* K *p. 100*[a]*; u. 15, 30*

1 illud R enim *om.* M adnuntiauerunt BDVHM **4** uel DV **5** et hominem . . . hominibus] et *(del. m.3)* hominem *(m.3 ex* hominibus*) tantum* P omnibus V[ac] insigno DV **6** cruciatum] excr- P calamus D[ac] V eam *ex* eum*?* V, *om.* SR **7** a deo D*;* ab eo HM suscepta DV **8** uiritatem B[1], *corr.* B[3] **9** omnem *ex* omne B[3] **10–11** quisquam . . . iudicasset *om.* DV **10** credidisse HM **11–12** uerae diuinitatis *edd.,* uere d. BDV *(*tis *ex* tes*)* HMSR*;* diuinae ueritatis P **12** expartes DV **13** bonam H[ar] M[ar] suspiciunt *ed. Romana 1474, edd., Br;* suscipiunt *codd., sed 'suscipiuntur' religiones, cultus sim., non res colendae; confunduntur hae uoces saepe, e. g. 2, 2, 14. 5, 3* **14** memoriam S **15** quam] quod DV ne *om.* HM uiam H praesentemquae B[ar], -mquę D **16** nec] non M **17** esse *ex* se B[2] **18** sola *ante* iustitia] solaque, q· *s.l. m.3,* B caeleste] c. esse HM **19** perpetum B[1], *corr.* B[2] quia] quae B auferetur DV *numero meliore, ft. recte*

qua uirtute ac iustitia quoniam Christus instructus uenit in terram, immo uero quoniam ipse uirtus et ipse iustitia est, descendit, ut eam doceret hominemque formaret. quo magisterio ac dei legatione perfunctus ob eam ipsam uirtutem, quam simul et do- 4
5 cuit et fecit, ab omnibus gentibus et meruit et potuit deus credi. ergo cum magnus populus ad eum uel ob iustitiam quam docebat uel ob miracula quae faciebat subinde confluerent et praecepta eius audiret et a deo missum deique filium crederet, tum primores Iudaeorum ac sacerdotes et ira stimulati, quod ab eo 5
10 tamquam peccatores increpabantur, et inuidia deprauati, quod confluente ad eum multitudine contemni se ac deseri uidebant, et, quod caput sceleris illorum fuit, stultitia et errore caecati et immemores praeceptorum caelestium ac prophetarum coierunt aduersus eum impiumque consilium de eo tollendo cruciando-
15 que ceperunt. quod prophetae multo ante descripserant. nam et Dauid in principio psalmorum suorum prouidens in spiritu, 6

Epit.: 4, 16, 5] 40, 4 . . . 5 amplius. 6 . . . legebant

Codd.: **2** *a* | cendit *ad § 7* peccata *deest* K *p. 100^b (u. 4, 15, 19 et § 2), extant* B DV P HM SR.

1 qua] quia DVP *(*i *exp. m.2)* H^ar M quoniam *om.* HM **2** uirtus] uerus DV ipse *ante* iustitia] -sa M discendit P^1, *corr.* P^3 **3** quod V^ar HM^ar **4** eam *ex* eum B^2 **5** et *ante* meruit *s.l.* H^2 **6** quam docebat *om.* DV **8** et *ante* a *s.l.* H^2 a deo] ad S missum] ipsum m. DV crederent S tunc PSR **9** primores] primo rex B*;* -miores, *alt.* i *s.l. m.2,* S et *ante* ira *exp.* B^3 stimulatio D^ac V^ac **10** inuidua H, inuia S^1 deprauata P^ac **11** confluent D^1 V*;* -fluerent HM multitudines H contemni se] -nisse P^ac se ac deseri] ac d. se *(s.l. m.2 uel 3)* B*;* se *et* dese *in ras.* DV*;* s. a. destrui HM **12** fuit *in mg.* P^2 stultitiae et errore P*;* -tiae terrore R **13** inmores B^ac coierunt *om.* DV*;* coiec- R*; cf. 4, 18, 1* **14** impiumquae H^ar*;* que *eras.* M **14–15** cruciandoque ceperunt] quae *tantum* HM *(postea eras.)* cruciendoque R^1 coeperunt DVP *(*o *s.l. m.3)* R **15** multo *ex* -ti B^3 descripserant] *pr.* e *in ras.* V*;* discr- P*;* describserunt, b *ex* p, B **16** in *ante* spiritu *om.* DV spiritum HM

quantum facinus admissuri essent, 'beatum esse' ait 'qui non
339 7 abierit in consilio impiorum', et Solomon in libro Sapientiae
his uerbis usus est: 'circumueniamus iustum, quoniam insuauis
est nobis et exprobrat nobis peccata legis. promittit scientiam
dei se habere et filium dei se nominat. factus est nobis in tra- 5
ductionem cogitationum nostrarum, grauis est nobis etiam ad
uidendum, quoniam dissimilis est aliis uita illius et mutatae sunt
8 uiae illius. tamquam nugaces aestimati sumus ab eo, continet
se a uiis nostris quasi ab immunditiis et praefert nouissima
iustorum et gloriatur patrem dominum. uideamus ergo si ser- 10
mones illius ueri sunt et temptemus quae euentura sunt illi.

Epit.: 4, 16, 7–10] 40, 5 *(u. Heck–Wlosok ad l.)*

Auct.: **1–2** psalm. 1, 1 **3–p. 375, 4** sap. 2, 12–22, *om. partes uers. 12, 17, 20 et totum uers. 18 (ex Vulg. suppl.* HM*; u. infra); cf.* Cypr. testim. 2, 14 l. 2–15, *sed u. adn. crit. et Vet. Lat. ed. Thiele*

Codd.: **4** *a* legis *ad § 8* sunt illi *redit* K *p. 100*[b]*; u. § 4*

1 ait *s.l.* B[3] **2** consilium R **3** insuauis] inutilis HM *(*-les*) ex Vulg.* **4** exprobrat . . . legis] contrarius est operibus nostris et inproperat n. p. l. et diffamat in nos peccata disciplinae nostrae HM *ex Vulg.;* contrarius . . . nostris et *habet Cypr.* nobis *om.* DV peccata nobis B legis *ex* -ges B[2] **4–5** scientiam dei se B *(*dĩ *s.l. m.3)* HM *epit. ut Cypr.;* sc- se d. DVKSR *Mo;* se sc- d. P*; uariat Vulg.* **5** et *ante* filium *ex* ut P[3] filium dei se] f. s. d. DV traductione B[pr] *(*m *eras.)* S *ut plurimi codd. Cypr.;* contraduct- P[1] *(ut cod. Cypr. O, corr.* P[3]*);* -dict– M **6** cogitationum] animarum HM etiam *om.* DV **7** uiuendum R quoniam] quia HM est *s.l.* H[2] inmutatae HM *ex Vulg.* **8** uitae H[ar] M[ar] illius] eius HM *ex Vulg.* exstimati *sic* R eo] illo HM *epit. ut Cypr. et Vulg.* continet] c. autem DV*;* et c. HM *cl. Vulg.* **9** et *om.* P preferet *epit.;* -fret V[ac]*;* prof- H **10** gloriantur S dominum KS[1] R *epit.;* d. se habere B *(*s. h. *ut Vulg.);* deum P[1] *(antea s.l.* se habere P[3]*)* DVHM *ut Cypr.;* deum *(*n *eras.) et s.l.* se habere *m. rec.* S **11** sint H euentura BP *epit. ut fere codd. Cypr.;* uent- *cet. ut Vulg., Mo* sint P illi] i. et sciemus patientiam illius *(*ipsius M, *sed exp.).* si enim est uerus filius dei suscipiet illum. et liberabit illum de manibus contrariorum HM *fere ex Vulg.*

contumelia et tormenta interrogemus eum, et sciamus reueren- 9 *340*
tiam illius et probemus patientiam illius. morte turpissima con-
demnemus eum. haec cogitauerunt, et errauerunt; excaecauit 10
enim illos stultitia ipsorum, et nescierunt sacramenta dei.' nonne
5 ita descripsit nefarium illud consilium ab impiis initum contra
deum, ut plane interfuisse uideatur? atquin a Solomone qui haec
cecinit usque ad id tempus quo gesta res est mille ac decem anni
fuerunt. nihil nos adfingimus, nihil addimus. habebant haec qui 11
fecerunt, legebant in quos haec dicta sunt. sed et nunc heredes
10 nominis ac sceleris illorum et habent et damnationem suam pro-
phetarum uoce praedictam cottidianis lectionibus personant nec
aliquando in cor suum, quae pars est et ipsa damnationis, ad- *341*

Codd.: **1** *a* contumelia *ad 4, 17, 15* habeamus *folio amisso deest* K, *extant* B DV P HM SR

1 contumelias P[1], -liis P[3] contumelia ... eum] iniuriae tormento castigemus eum HM tormenta V *epit. et 3 codd. Cypr., ut abl. sing. fem. def. Br (u. ALL 5, 1888, 286–289; cf. Thiele ad l. et 159 n. 1 et Heck, 2000, 600 sq.);* -tis BPSR *Mo;* -to D *(cf.* HM*)* et *ante* sciamus] ut DVHM *ut fere codd. Cypr. et Vulg.* **2** et probemus ... illius *om.* B[1] *(s.l.* et probemus sapientiam eius B[3]) P[1] *(s.l. suppl.* P[2]*)* illius] eius HM *ut pars codd. Vulg.* condemus B **3** eum] illum B*;* eum erit enim *(s.l.* H[2]*)* respectus sermonis illius HM *fere ex Vulg.* cognouerunt H excaecauit] et exc- B[ar] D[ar] VP[1] *(*et *exp.* P[3]*)* M *ut Cypr. cod. L* **4** stultitia BDVPSR, stultia *epit. cod. T;* malitia HM *ut Cypr., Vulg. et cet. testes Vet. Lat. sec. LXX; u. Wlosok, 1990, 210 n. 37 et supra p. LXVIII* ipsorum] illorum HM *ut 2 codd. Cypr.;* eorum *epit. ut Vulg.* sacramenta] mysterium HM *(*mist-*)* **5** discripsit P illum B[1] *(corr.* B[3]*)* HM initium V **6** uideatur *om.* DV*;* -debatur H *(post* a *eras.* n*)* M*;* -deretur R adquin B[ac] HM, aquin DV haec R[2] *in mg.* **7** id *om.* M quo *ex* quod P[3] ac] et HM annis D[ac] **8** fingimus HM*;* affig- S[1] **9** herodes DV **10** ac] et B et *ante* habent *om.* P*;* haec et HM **11** uoce ... cottidianis *om.* DV uocem HM praedictam] p. et *(del. m.3)* P; -ta H[1] cottidianis B *(pr.* t *del.)* H, cotid- PMSR*; u. 4, 6, 8* **12** ipse M

12 mittunt. increpiti ergo a Christo saepe Iudaei exprobrante illis peccata et iniustitiam et a populo paene deserti concitati sunt ad eum necandum; cuius rei audaciam dedit illis humilitas eius.
13 nam cum legerent cum quanta uirtute et claritate filius dei uenturus esset e caelo, Iesum autem cernerent humilem sordidum informem, non credebant filium dei esse ignorantes duos eius aduentus a prophetis esse praedictos, primum in humilitate carnis obscurum, secundum in fortitudine maiestatis manifestum.
14 de primo Dauid in psalmo LXXI sic ait: 'descendet sicut pluuia in uellus, et orietur in diebus eius iustitia et abundantia pacis, donec extollatur luna.' sicut enim pluuia si descendat in uellus, animaduerti non potest, quia strepitum non facit, ita Christum in terram sine cuiusquam suspicione uenturum esse dixit, ut iusti-
15 tiam doceat et pacem. Esaias quoque ita tradidit: 'domine, quis credidit auditui nostro et brachium domini cui reuelatum est?

Epit.: 4, 16, 12] *cf.* 40, 4

Auct.: **7** primum in humilitate] *cf.* Cypr. testim. 2, 13 l. 1 **9–11** psalm. 71, 6 sq. *(post* uellus *om. alt. part. uers. 6)* **14–p. 377, 11** Is. 53, 1–6*; cf.* Cypr. ibid. l. 2–14*; u. adn. crit. et Vet. Lat. ed. Gryson*

Codd.: **3** *ab* cuius rei *ad 4, 17, 5* Moyses *sine distinctione uel nota transsilit* R*; hinc extant* B DV P HM S

1 increpati V *(*a *s.l. pro exp.* i*)* S*; u. ind. form.* saepe a christo DV **2** et iniustitiam ... deserti *om.* R iniustitias DV*;* -tia HM **5** esset] est M e] de HM sordidum *eras.* D*;* quietum s. P **6** credebat V[ac] dei *om.* DV **7** in *om.* DV, *s.l.* H[2] humilitatis M **8** in *om.* DV manifesta D[1] V **9** de ... ait *in mg. inf.* H[2] primo] p. aduentu H[2] M LXXII H[2] M descendit BDV[1] **10** et *ante* orietur *om.* H eius *om.* S habundantia DM **11** si *om.* D[1] *(*cum *s.l.* D[2]*), s.l.* V[2] descendit DV **12** animauerti S strepitum] script- M ita *s.l.* P[3] Christum *om.* B **13** terra BHM cuiusquam] ulla DV **14** doceret HM tradit BP[2] *(pr.* di *exp.)* dominus S[ac] **15** bracchium B*; cf. Thes. II 2156, 57–64* domini BHMS *ut Vulg. et pars codd. Cypr. sec. LXX, Mo;* dei DVP *ut plurimi codd. Cypr., Br dubitanter*

adnuntiauimus coram ipso sicut pueri et sicut radix in terra si- 342
tienti. non est figura eius neque claritas. et uidimus illum, et non
habuit figuram neque decorem, sed figura eius sine honore et
deficiens praeter ceteros homines. homo in plaga positus et sci-
5 ens ferre imbecillitatem, quia auersus est et non est computatus.
hic peccata nostra portat et pro nobis dolet, et nos putauimus 16
ipsum esse in dolore et in plaga et in uexatione. ipse autem
uulneratus est propter facinora nostra et infirmatus est propter
peccata nostra. doctrina pacis nostrae super illum, liuore eius
10 nos sanati sumus. omnes sicut oues errauimus, et deus tradidit
illum pro peccatis nostris.' et Sibylla eodem modo: 17

οἰκτρὸς ἄτιμος ἄμορφος, ἵν' οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.

propter hanc humilitatem deum suum non agnoscentes inierunt 343
consilium detestandum, ut priuarent eum uita qui ut eos uiuifi-
15 caret aduenerat.

Epit.: 4, 16, 17] *cf.* 40, 6 . . . legebant. 41, 9

Auct.: **12** Orac. Sib. 8, 257 *(de teste Theosoph. u. ad 4, 18, 13)*

1 adnuntiabimus M et *ante* sicut *codd. ut Vulg., om. Cypr. sec. LXX, sed u. Gryson ad l.* sicutut B[ar] radix in] radexin, rade *in ras.*, i *s.l.*, B[3] **1–2** sitienti . . . figura *om.* HM **3** decorem] speciem *Cypr.* **4** ceteros PS, *om. cet.; cf. Iustin. apol. 1, 50, 6* **5** inbeccillitatem B, *noniam notatur* quia auersus] qui adu- DV*;* quia adu- HM*;* q. auersa est facies eius, inhonoratus *Cypr. sec. LXX* commutatus DV **6** nos] non H[1] **7** ipsum esse] esse illum *Cypr.* et *post* dolore *om.* B **8** facinora . . . propter *om.* DV **9** super *ex* per P[3] libore B **10** nos *s.l.* P erramus H deus] dominus *plures codd. Cypr. sec. LXX* **11** et Sibylla . . . δώσει *om.* HM modo] m. dicit *(in fine lin. add. m.3)* B*;* m. locuta est D *(*a *in ras.),* m. locutus est V **12** ἄτιμος *om. (interpr.* inhonestus*), deinde* αμορφος αμορφιc P*;* αμορφοc ατειμοc B ἵν'] εν VS οἰκτροῖς *codd. Sib., edd.;* οικτροc B, οκτροιc DV, οικτοοιc S*; om.* P *(interpr.* miseris*)* δωcι DV*;* δώσει *def. Br (cautius quam Struve, 1854, 77) cl. 4, 18, 17 et Orac. Sib. 8, 409;* δώσῃ *Theosoph. Sib. 10 l. 267, ubi u. Erbse* **13** pro hanc humilitatem, n *et ult.* m *exp. m.3,* B **14–15** priuarent . . . uiuificaret] priuaret eos uita qui iudeos uiuificare DV

1 17. Sed irae atque inuidiae suae, quam in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas praeferebant: quod legem dei per Moysen datam solueret, id est quod sabbatis non uacaret operans in salutem hominum, quod circumcisionem uacueface-
2 ret, quod abstinentiam suillae carnis auferret. in quibus rebus 5 Iudaicae religionis sacramenta consistunt. ob haec itaque cetera pars populi, quae nondum ad Christum secesserat, a sacerdotibus incitabatur, ut impium iudicaret eum, quod legem dei solueret, cum hoc ille non suo iudicio, sed ex dei uoluntate et secun-
3 dum praedicta faceret prophetarum. Micheas enim nouam le- 10
344 gem datuiri denuntiauit hoc modo: 'lex de Sion proficiscetur et sermo domini ab Hierusalem. et iudicabit inter plurimos populos
4 et reuincet et deliget ualidas nationes.' illa enim prior lex quae

Epit.: 4, 17, 1–2] 40, 6 incitauerunt . . . 7 dicebat.

Auct.: **10–11** nouam . . . datuiri] *cf.* Cypr. testim. 1, 10 l. 1 **11–13** Mich. 4, 2 sq.; *cf.* Cypr. ibid. l. 2–4, *sed u. adn. crit.*

1 ira *ex* irae, inuidia *ex* -diae, sua *ex* suae P[3] **2** generebant B[ac] inclausam P; -lusa HMS alias] malitia S praeferebat V[ac] **3** per *om.* B moyse B[1]; -si B[2] *(deinde s.l.* n*?)* traditam BDV *prob. Br., sed ex 4, 16, 15 inrepsisse uid.; lex Mosaica a Lact. semper* data, *nusquam* tradita *dicitur* quod] ut HM uocaret P[1], *corr.* P[3] **4** salute S circumcisione S[1] uacuaefaceret P[ac] HMS *(B inc.)* **6** iudaeicae P[ac]; -daeae DV *(-deae)*; -daeicarae *sic* H, -daei caro M constituunt HM haec itaque] hanc i. causam DV **7** ad] a DVH[ac] christo DV accesserat B **8** aut B[ar] iudicarent B *(*n *s.l. m.3)* HM **9** hoc *om.* DV illo M *(et* H*?)* et *om.* BHM **10** miceas B **11** datuiri B[2] VP; -tumiri B[1]; -turi D; -turum HM; dari S; *cf. 4, 13, 18* denuntiabit DV; enuntiauit HM hoc modo *ex* homo S[2] lex] quoniam l. *Cypr. sec. LXX* syon S **12** dei B ab] ex DV populos *om.* S **13** reuincet et deliget B *(*et *s.l. m.2)* S *edd., Le Lact. falsam uar. l. LXX* ἐκλέξει *pro* ἐξελέγξει *(uel* ἐλέγξει*) reddidisse ratus (ut iam Isaeus, 1646, repet. PL 6, 979), Mo;* r. et religet DV; r. et diliget HM; r. et deteget *Cypr., Br;* reuincet *tantum* P *(cf. LXX)*

per Moysen data est, non in monte Sion, sed in monte Choreb data est; quam Sibylla fore ut a filio dei solueretur ostendit:

ἀλλ' ὅτε δὴ [ταυ]τά⟨δ'⟩ ἅπαντα τελειωθῇ ἅπερ εἶπον,
εἰς αὐτὸν τότε πᾶς λύεται νόμος.

5 sed et ipse Moyses, per quem sibi datam legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt a deo et deum non agnouerunt, praedixerat fore ut propheta maximus mitteretur a deo, qui sit supra legem, qui uoluntatem dei ad homines perferat. in Deuteronomio ita scriptum reliquit: 'et dixit dominus ad me: prophetam excitabo 10 eis de fratribus eorum sicut te et dabo uerbum meum in os eius, et loquetur ad eos ea quae praecepero ei. et quisque non audierit ea quae loquetur propheta ille in nomine meo, ego uindicabo in eum.' denuntiauit scilicet deus per ipsum legiferum, quod filium suum, id est uiuam praesentemque legem missurus esset et

5 345 6 7

Auct.: **1** Choreb] *cf.* Deut. 5, 2 **3–4** Orac. Sib. 8, 299 sq. **9–13** deut. 18, 17–19*; cf.* Cypr. testim. 1, 18 l. 4–8, *sed u. adn. crit.*

Codd.: **5** *a* moyses *redit* R *(u. 4, 16, 12); extant* B DV P HM SR

1 syon S coreb BD, chorep V[ac]; chore H, thore M **2** quam] quod P; quae S **2–4** quam . . . νόμος *om.* HM **2** solueret S **3** αλλ'οτε D *(*μ *pro* λλ'*)* V *(*λλ' *ex* μ*)* S; αματε B, αμογε P δη *codd. (*δ V, αν P*), om. codd. Sib., edd.* τάδ' ἅπαντα, *seruato* δὴ, *Struve, 1854, 78;* ταυτα απαντα BDV *(*τχυτα*)* P; ταυτα παντα S; ταῦτά γε πάντα *codd. Sib. MQVH (*γε *om. cet.), Geffcken; hucusque uers. corruptum putat Br* τεαιωθη DV **4** ιc DV αταον B τοτε παc λυεται P *(*γε *pro* τε, αυc *pro* λυε*)* S, τυαπαc λυεται DV; τοιcιπελετε B **5** moses S per *om.* M legem datam HM dum *s.l.* B[3] **6** a *s.l.* H[2] cognouerunt S **7** mitteretur PHM, mittatur *cet., Mo, sed ex* sit *et* perferat *ortum; cf. Br ad l.* **8** qui *post* legem] quia B[ar] hominem B[1], *corr.* B[3] perfecerat V[ar] deuteronomium HMS[1] **10** ore B[3] *(*re *s.l. pro* s*) ut Cypr. sec. LXX et Vulg.* **11** ad *s.l.* M cepero R quisque *codd., etiam* S **12** ea *om. Cypr.;* ὅσα *tantum LXX* loquitur B in *ante* eum *s.l.* D in eum *om. Cypr.;* ἐξ αὐτοῦ *LXX* **13** denuntiat DV scilicet deus] igitur d. B; d. s. HM; autem s. d. R **14** uiuam *ex* uiuum B[3]

illam ueterem per mortalem datam soluturus, ut denuo per eum
8 qui esset aeternus legem sanciret aeternam. item de circum-
cisione soluenda Esaias ita prophetauit: 'haec dicit dominus
uiris Iuda et qui inhabitant in Hierusalem: renouate inter uos
346 nouitatem et ne seminaueritis in spinis. circumcidite uos deo 5
uestro et circumcidite praeputium cordis uestri, ne exeat ira mea
9 sicut ignis et non sit qui extinguat.' item Moyses ipse: 'in
nouissimis diebus circumcidet deus cor tuum ad dominum deum
tuum amandum.' item Iesus Naue successor eius: 'et dixit domi-
nus ad Iesum: fac tibi cultellos petrinos nimis acutos et sede et 10
10 circumcide secundo filios Israhel.' secundam circumcisionem
futuram esse dixit non carnis, sicut fuit prima, qua etiamnunc
Iudaei utuntur, sed cordis ac spiritus, quam tradidit Christus, qui

Auct.: **2** §§ 8–10] *cf.* Cypr. testim. 1, 8 l. 1–11 **3–7** Ier. 4, 3 sq. *(paene eatenus qua Cypr.; u. adn. crit.)* **7–9** deut. 30, 6 *breuius quam Cypr.* **9–11** Ios. 5, 2*; u. adn. crit.*

1 per mortalem] p. moysen BP*;* m. p. moysen HM soluturum *ex* -ru B[2] ut *s.l.* B[3]*;* et PHM **2** aeternus] -num D[1] V aeternam] -num HM **2–3** item . . . profetauit *om.* B[1]*, in mg. inf. cum signis* hd *et* hs· *suppl.* B[3] **2** circumcisionem soluendam D[ac] V[ac] **3** esaias *codd.* (-sei- B[3] PR[1]*); Hieremias *sec. Cypr. coni. Br, sed cf. Heck, 1993, 412* ita] item P, *om.* HM **4** uiris D[2] PHMS *ut Cypr. sec. LXX;* uiri BD[1] VR *ft. ex uers. 4 (LXX* ἄνδρες*, Vulg.* uir *uel* uiri*)* et BHM *ut Cypr. sec. LXX, om. cet.* inhabitant in BPR[1] *ut 2 codd. Cypr.;* habitant DV *ut 2 codd. Cypr.;* inhabitant HM *ut plurimi codd. Cypr. sec. LXX;* inhabitabant S*;* inhabitatis in R[2] **5** nouitatem] no|ualia, ualia *post finem lin. m.2,* R *sec. Vulg.* nouale ne] non P deo] domino HM *ex Vulg.* **6–7** sicut ignis ira mea *Cypr. sec. LXX* sicutigis P*; post* ignis *s.l.* et exurat B[3] *ut Cypr. sec. LXX, ft. Lact. tribuendum coni. Br* **7** moises H, moses S ipse *om.* PHM **8** cor tuum *codd.;* cor tuum et cor seminis tui *Cypr. sec. LXX* **9** tuum *post* deum *om.* DVPSR *ut Cypr. contra LXX* amandatum H nauue B[ac] succensor*?* V[ac] **10** sede et] sedens HM*;* adside et *plurimi codd. Cypr.* **11** secundum P[1], *corr.* P[3] secundam] -dum D[ac] **12** qua] qui D[1]*;* quae S[1] **13** quem D[1] V tradit DV*;* tibi S

uerus Iesus fuit. non enim propheta sic ait: 'et dixit dominus ad me' sed 'ad Iesum', ut ostenderet quod non de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc deus loquebatur. Christi enim figuram gerebat ille Iesus. qui cum primum Auses uocaretur, Moyses futura praesentiens iussit eum Iesum uocari, ut quoniam dux militiae delectus esset aduersus Amalech, qui oppugnabat filios Israhel, et aduersarium debellaret per nominis figuram et populum in terram promissionis induceret. et idcirco etiam Moysi successit, ut ostenderetur nouam legem per Christum Iesum datam ueteri legi successuram, quae data per Moysen fuit. nam illa sanguinis circumcisio caret utique ratione, quia si deus id uellet, sic a principio formasset hominem, ut praeputium non haberet. sed huius secundae circumcisionis figura erat significans nudandum esse pectus, id est aperto et simplici corde oportere nos uiuere, quoniam pars illa corporis quae circumciditur habet quandam similitudinem cordis et est pudenda. ob hanc causam deus nudari eam iussit, ut hoc argumento nos admone-

11 12 347 13 14 15

Auct.: **4–5** qui . . . uocari] num. 13, 16 LXX *(Vulg. uers. 17* Osee *et* Iosue*)*

1 uenturus iesus H^ar^*;* i. uerus M   fuit iesus DV   sicut S^ac^ et *om.* S **2** iesun R   de se non R   de] ad HM **3** de *post* sed *om.* HM   ad] at D^ac^   tum B *Br*   deus *om.* R   loquebatur] sic l. B figura BM **4** ille *s.l.* P^2^   primum PS*;* -mo BHMR *ft. recte;* -mus DV   aususes B^ac^   moysei H*;* -se M, moses S **5** futuram S^1^*;* fuerat HM   praesens HM   iesun R   ut] et B   quoniam *om.* P dux *in mg.* H^2^ **6** amalec DHR **7** et *om.* R   debellarit R^1^ per] et p. R^ar^   et *del.* S^2^ **8** terra VM   et *om.* HR moyseo, *alt.* o *in ras.*, P, mosi S **9** iesun R^1^ **10** ueteri] uiri D, ueri V   legis DVP^ar^   successeram D *(*m *inc.)* V^1^ **11** sanguinis] carnis P *ex § 10, edd., Br*   caret] non *(s.l.* H^2^*)* c. HM rationem H^ar^   quia si] quasi HMR^1^ **12** a *om.* HM ut praepucium *s.l.* P^2^ **13** habet D^ac^   figura erat] -uraret HM **14** aperto] operato S^1^ **15** circumcidatur V^ac^ *(*D *inc.)* **16** et] id P pudenda *ex* -ntia*?* V   ab hac causa HM **17** eam] a *in ras. m.3* B

ret, ne inuolutum pectus habeamus, id est ne quod pudendum
16 facinus intra conscientiae secreta uelemus. haec est cordis
circumcisio, de qua prophetae loquuntur, quam deus a carne
17 mortali ad animam transtulit, quae sola mansura est. uolens
enim uitae ac saluti nostrae pro aeterna sua pietate consulere, 5
paenitentiam nobis in illa circumcisione proposuit, ut si cor nu-
348 dauerimus, id est si peccata nostra confessi satis deo fecerimus,
ueniam consequamur, quae contumacibus et admissa sua celan-
tibus denegatur ab eo, qui non faciem sicut homo, sed intima et
18 arcana pectoris intuetur. eodem spectat etiam carnis suillae 10
interdictio. qua cum eos abstinere deus iussit, id potissimum
uoluit intellegi, ut se peccatis atque immunditiis abstinerent.
19 est enim lutulentum hoc animal et immundum nec umquam cae-
lum aspicit, sed in terram toto et corpore et ore proiectum uentri
semper et pabulo seruit, nec ullum alium cum uiuit praestare 15
usum potest sicut ceterae animantes, quae uel sedendi uehicu-
lum praebent uel in cultibus agrorum iuuant uel plaustra collo
trahunt uel onera tergo gestant uel indumentum exuuiis suis ex-

Codd.: **1** *ab* id *redit* K *p. 101 (u. 4, 16, 9); extant* B DV P HM KS R

1 haberemus PS quot B[ac] **2** facinus] f. admittimus HM conscientia HM **4** transtulit *om.* DV **5** salutis D[ac] VHM *post* consulere *exp.* suae P[2] **6** nobis *om.* B illam HM circumcisionem H[1] M*;* circis- R posuit H[1] **7** si *post* est *s.l.* PH[2] deo *s.l.* K **8** consequemur HM amissa K[ac] **9** denegantur H ab] et ab HM sed] s. in H, s. et M **10** expectat M **11** qua] a *(s.l. m.3)* qua P*;* quae HM eo P[1] *(corr.* P[3]*)* KS deos R[ac] iusserit HM **12** uoluit *bis, pr. eras.* H se] se a PHMR atque] a. ab HM munditiis KS abstineret V *(*D *inc.)* **13** est *in ras. m.3* B **14** terra HM et *post* toto *om.* PHM et ore *s.l.* P[2] profectum R **15** et] ac R ullam P[1], *corr.* P[3] uiuit] uit KS[1] **16** cetera P*;* et c. HM sedendi] -nti *Br in addendis* uelhicullum P[ac]*;* -cullum H[ar], uegic- S[ac] **17** iuuant] alunt HM **18** honera DVPH[ar] M*;* onerata R tergo] ergo HM gestent DV gestant uel indumentum] ne porcina carne uterentur R[1] *ex § 20, del. et s.l.* quaeque necessaria uehunt uel calciamenta R[2] adhibent HM

hibent uel copia lactis exuberant uel custodiendis domibus inuigilant. interdixit ergo ne porcina carne uterentur, id est ne (20) uitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur, ne uentri ac uoluptatibus seruientes ad faciendam iustitiam inutiles 5 essent ac morte adficerentur, item ne se foedis libidinibus (21) immergerent sicut sus, qui se ingurgitat caeno, uel ne terrenis seruiant simulacris ac se luto inquinent. luto enim se oblinunt, qui deos id est lutum terramque uenerantur. sic uniuersa praecepta Iudaicae legis ad exhibendam iustitiam spectant, quoniam 10 per ambagem data sunt, ut per carnalium figuram spiritalia noscerentur.

18. Cum igitur ea, quae deus fieri uoluit quaeque per prophetas suos multis saeculis ante praedixit, Christus impleret, ob ea incitati et diuinas litteras nescientes coierunt, ut deum suum 15 condemnarent. quod cum sciret futurum ac subinde diceret oportere se pati atque interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis, non ut uitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet quod ita fieri oporteat in

(1 *349*) (2)

Epit.: 4, 18, 1. 4–9] 40, 6–9, *sed cf. Heck, Hyperboreus 8, 2002, 335*

Auct.: **12** §§ 1–9] *cf.* Tert. apol. 21, 18 sq. *(et usque ad 4, 21, 1 cf.* ibid. 19–23*; ex Tert. pendet Ps. Cypr. idol. 13–14 p. 30, 2 – 31, 2)*

1 exuberant *in mg.* H2 custodiendos Dac V **2** ne *post* est *s.l.* B **3** qui . . . nutriuntur *om.* P **4** seruentes Bac*;* -ntis Vac*;* deseruientis *ex* deseruientibus P3 ad] ac Hac M **6** sus] suus, *alt.* u *s.l. m.2, sed eras.,* B, sus *ex* suus P3*;* çsus KS quae se D*;* quis R1 in gurgite D1 V uel ne] ne *(del. m.2)* u. ne K **7** seruant Pac se *post* enim *om.* R obliniunt BS **8** sicut PKS **9** iudaeicae BHMRar ad exhibendam] adhib- B*;* ad exigendam, *alt.* a *ex* u *m.3,* P expectant HM **10** spiritaliam H, -lium M nosceretur HM **12** ea *om., sed* a*? eras.* D deus *om.* KS fieri *om.* M quae per M **13–14** obcaecati *ex* ob ea incitati B3 **14** eam HM coiecerunt R*; cf. 4, 16, 5* **15** futura Kac **18** ac sustinere *om.* R ostenderat Kac quo R1 ita *om.* P oporteret BP*;* -rtet DV

3 omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse uideatur; ac denuntiauit fore ut ab uno eorum proderetur. itaque Iudas prae-
4 mio inlectus tradidit eum Iudaeis. at illi comprehensum ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum cruci adfigi postulauerunt obicientes ei nihil aliud nisi quod diceret se 5 filium dei esse, regem Iudaeorum; item quia dixerat: 'si solueritis hoc templum, quod aedificatum est annis XLVI, ego illud in triduo sine manibus resuscitabo', significans futuram breui passionem suam et se a Iudaeis interfectum tertio die resurrecturum.
5 ipse enim fuerat uerum dei templum. has uoces eius tamquam 10
350 infaustas et impias insectabantur. quae cum Pilatus audisset et ille in defensionem sui nihil diceret, pronuntiauit nihil in eo damnatione dignum uideri. at illi iniustissimi accusatores cum populo, quem incitauerant, succlamare coeperunt et crucem eius
6 uiolentis uocibus flagitare. tum Pontius et illorum clamoribus 15 et Herodis tetrarchae instigatione metuentis, ne regno pelleretur, uictus est, nec tamen ipse sententiam protulit, sed tradidit eum Iudaeis, ut ipsi de illo secundum legem suam iudicarent.

Auct.: **6–8** *cf.* Ioh. 2, 19–20 *et* Marc. 14, 58, *unde* sine manibus

1 ne *s.l.* DP^3, *om.* VHM **2** uno eorum] unorum B^{ac} proemio DR **3** iniectus HM eum] filium dei, dei *s.l. m.3,* P; *om.* R at] ad P^{ac} **4** tunc DVHM ablatum H **5** obicientes ei] -tesque P **6** ita KS **7** hoc] huc D^{ac}; hunc *(del.?)* huc V quod . . . XLVI *om.* P quod] quae KS anni *sic ex* ante S XL et VI S; quadraginta B, XL R *Mo* **8** suscitabo BHM futurum DV breui futuram HM **9** et se] esse DV surrecturum B **10** erat P *prob. Br* uerum *om.* KS **11** infautas R^{ac}; faustas KS **12** ille *s.l.* P^2 defensione H dicere D^{ac} V diceret . . . nihil *om., s.l. m. rec.* diceret P **12–13** eodemnatione D^{ac} V **13** uideret *ex* uideri P^3 at *om.* P iniustissimi PR^2 *et ft.* H^{ar}, *edd.;* iust- BVH^{pr} MKSR^1; *potius* iust- *quam* iniust- *eras.* D; *recipiasne* iust- *ironice dictum?* cum *s.l.* P^3 **15** potius V^{ac} **16** her|dis R^1 tetharcae *sic* B; tempore ac HM instigationem et uentis R^{ac}; -nem inet *(e exp.)* uentis KS metuens *ex* -ntis P^3 pellerentur B^{ar} **17** ipsam M eum] illum HM **18** ipse H

duxerunt igitur eum flagellis uerberatum et priusquam cruci adfigerent, inluserunt. indutum enim coloris punicei ueste ac spinis coronatum quasi regem salutarunt et dederunt ei cibum fellis et miscuerunt ei aceti potionem. post haec conspuerunt faciem eius et palmis ceciderunt. cumque ipsi carnifices de uestimentis eius contenderent, sortiti sunt inter se de tunica et pallio. et cum haec omnia fierent, nullam uocem ex ore suo, tamquam si mutus esset, emisit. tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique fixerunt. quid ego hic in tanto facinore deplorem aut quibus uerbis tantum nefas conquerar? non enim Gauianam crucem describimus, quam Marcus Tullius uniuersis eloquentiae suae neruis ac uiribus uelut effusis totius ingenii fontibus prosecutus est, 'facinus indignum esse' proclamans 'ciuem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum'. qui quamuis innocens fuerit et illo supplicio indignus, mortalis tamen et ab homine scelesto qui iustitiam ignoraret adfectus. quid de huius crucis indignitate dicemus, in qua deus a cultoribus dei suspensus est atque suf-

Auct.: **12** Tullius] Cic. Verr. II 5, 158–172 **13–15** *cf.* ibid. 170

1 uerberantes DV adfigerent] a. eum HM **2** indutum enim] -dumentum eum M punice uestem HM **3** salutauerunt B ei] eum M **4** ei *om.* P aceti potionem] acceptionem KS consputauerunt B faciem] in f. DVHM **5** palmas HM ceciderunt] c. eum HM **6** palleo D^ac V **7** cum *ex* eum*?* P haec *post finem lin.* B^3 suo] s *in ras. 1–2 litt.* B^2 **8** tunc DVHM **9** latrocinio D^ac V fuerant HM cruci K^ac **10** ergo VHM hinc DV **11** gauianam DV^pr; gabia- BPH*;* grauia- V^ar KS*;* gabinianam MR *(*b *ex* u *m.2)* crucem] crux *(in mg.* K^1*)* trucem KS **12** marcus BP, ·m̄· HM, m· R, *om.* DVKS uniuersi KS^1 eloquentia D^ac neruis] uerbis P **13** uelud HMK*;* uel R frontibus V **14** proclamant P^1, *corr.* P^2 omnis R^1 **15** cruce HM nocens R **16** indignus] in *del. m.1?* R et *om.* V **17** adfectus] a. est PKS*;* eff- M quid de] inquit D *(*-id*)* V indignitatem D

fixus? quis tam facundus et tanta rerum uerborumque copia instructus existet, quae oratio tantae adfluentiae ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse et tota
13 mundi elementa luxerunt? haec autem sic futura fuisse et prophetarum uocibus et Sibyllinis carminibus denuntiatum est. 5
apud Esaiam ita scriptum inuenitur: 'non sum contumax neque contradico. dorsum meum posui ad flagella et maxillas meas ad palmas, faciem autem meam non auerti a foeditate sputorum.'
14 similiter Dauid in psalmo XXXIIII: 'congregata sunt super me flagella et ignorauerunt, dissoluti sunt nec compuncti sunt. 10
352 temptauerunt me et deriserunt me derisum, et striderunt super

Epit.: 4, 18, 13 – 19, 4] 40, 10 – 41, 9 *ordine mutato* 4, 18, 13] 41, 1 . . . sputorum 14] 41, 2 . . . suis

Auct.: **6–8** Is. 50, 5–6*; cf.* Cypr. testim. 2, 13 l. 15–18*; u. Vet. Lat. ed. Gryson* **9–p. 387, 1** psalm. 34, 15–16

Test.: **4** §§ 13–19] *hinc pendet* Theosoph. Sib. 10 l. 268–286 Erbse *(antea* l. 264–267 *redolent 4, 16, 17, postea* l. 289–300 *4, 19, 10 et 5)*

Codd.: **10** *hinc fere coepisse* G *pp. 164 / 163 bis rescriptas, in quibus nihil legi potest, et fere §§ 14–24 exhibuisse computauit Brandt, 1884, 241. 298 (cf. 235 sq.; u. 4, 20, 10); ceterum extant* B DV P HM KS R

1 copiam KS **2** existeret KS tanta BHM *(D inc.)* affluentiae PKS*,* aflu- BR*;* flu- HM*;* afluentia V *(in* D *extat* | fluentia*)* **3** mundi tota B **4** elementa *s.l.* P[2] duxerunt D[ac] VKS fuisse *codd. (*-set D[ac] V*), edd., Mo;* esse *Br cl. epit.; u. Hofmann–Szantyr 352* **5** et Sibyllinis carminibus *om.* HM pronuntiatum HM **6** eseiam BP, esaian *ex* eseian R[2] scriptum *om.* HM **7** pono DV et *om.* H **8** autem *s.l.* H[2], *om.* M mea KS auerto K[ac] a] ad K[1] **9** dauid similiter HM XXXIII R super *codd. (ut Vulg.; LXX* ἐπ' ἐμὲ*);* in *Br ex epit.* me *s.l.* H[2] **10** ignoraui V[1] P[3] *(ex* -uerunt*) ex Vulg.* **11** me *ante* et *eras.* H, *om.* M me derisum *coni. Br cl. LXX;* me BDVHMR *Mo,* derisum P[1] S *Br dubitanter;* derisu P[3] K *edd. antea* et *om.* PKS *Br* striderunt DPHMKS *epit.,* -duerunt BVR super] in B *prob. Br; cf. supra*

me dentibus suis.' Sibylla quoque eadem futura monstrauit: 15
εἰς ἀνόμους χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἥξει,
δώσουσιν δὲ θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις
καὶ στόμασιν μιαροῖς ἐμπτύσματα φαρμακόεντα,
5 δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλῶς ἁγνὸν τότε νῶτον.
item de silentio eius, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, 16 *353*
Esaias iterum sic locutus est: 'sicut ouis ad immolandum adductus est et sicut agnus coram tondentibus se sine uoce, sic non aperuit os suum.' et Sibylla supra dicta: 17
10 καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μή τις ἐπιγνῷ,
τίς λόγος ἢ πόθεν ἦλθεν, ἵνα φθιμένοισι λαλήσει·
καὶ στέφανον φορέσει τὸν ἀκάνθινον. *354*

Epit.: 4, 18, 16] 41, 1 item . . . suum

Auct.: **2–5** Orac. Sib. 8, 287–290 **7–9** Is. 53, 7; *cf.* Cypr. testim. 2, 15 l. 3–4, *sed u. adn. crit. et Vet. Lat. ed. Gryson; u. et § 24* **10–12** Orac. Sib. 8, 292–294

Test.: **1** §§ 15–20] Aug. ciu. 18, 23 p. 287, 16 – 288, 6 *Sibyllina hic et 19, 5. 10 laudata Latine reddita colligit; u. appendicem p. XLIX dictam*

1 suis *s.l.* V2 *totam § 15 om.* HM quoque *om.* KS **2** ανομοις KS*;* -μων *codd. Sib.* πιστων P εστερον P **3** δωσουσι δε BP *(-συ* δε*) codd. Sib. (nisi qui* καὶ δώσ- *uel* δώσ- *tantum)* εωθω *(i. e.* θω *repet.)* R ῥαπίσματα] εμπτυσματα KS **4** στομασι DV μιναροις D ενπτυσματα BPR φαρμακεντα Pac R **5** δωσω B δε εις KS αιον B ἁγνὸν . . . νῶτον] οτνονσοιενσωτον R*; uariant codd. Sib.* **6** silentia HM quousque H **7** eseias BPR immolandum] uictimam *Cypr.* adductus] sic a. DV*;* ductus P*;* abd- HM **8** tundentibus DP*;* tondente *fere codd. Cypr. sec. LXX* se KSR, *dubitanter recepimus (cf. Heck–Wlosok, 1996, 162), om. cet., epit., edd., Br; uariant Cypr., LXX, Vulg.* non *s.l.* B2 **9** *totam § 17 om.* HM **10** σειγησει BPKS με BKS **11** λόγος] τίνος *codd. Sib.* ἢ] ε DKS*;* ὧν *uel* ὃς *uel* ἢ *codd. Sib.* νοθεν KS φθιμενοισι DV, -νοι B, -νοις PKSR λαλησει *codd. (uariis* λ *et* α*);* -σῃ *codd. Sib. excepto L, Theosoph. Sib. 10 l. 280 Erbse; cf. 4, 16, 17* **12** φορέσῃ *codd. Sib.*

18 de cibo uero et potu, quem antequam figerent ei obtulerunt, Dauid in psalmo LXVIII sic ait: 'et dederunt in escam meam fel
19 et in siti mea potum mihi dederunt acetum.' idem hoc futurum etiam Sibylla contionata est:

εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν κεἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν, 5
τῆς ἀφιλοξενίης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.

20 et alia Sibylla Iudaeam terram his increpat uersibus:

355 αὐτὴ γὰρ δύσφρων τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
παίζοντα θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλ' ἀπ' ἀκάνθης
ἔστεψας στεφάνῳ φοβερήν τε χολὴν ἐκέρασσας. 10

21 fore autem, ut Iudaei manus inferrent deo suo eumque interfi-
22 cerent, testimonia prophetarum haec antecesserunt. apud

Epit.: 4, 18, 18] 41, 2 idem . . . acetum 22] 43, 2

Auct.: **2–3** psalm. 68, 22 **5–6** Orac. Sib. 8, 303–304 **8–10** ibid. 6, 22–24

Codd.: **7** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 163; u. supra § 14*

1 quem *om.* HM*;* quam KS antequam figerent *eras.* D figerent ei] eum f. illi H *(*illo*)* M **2** LIII D, LIIII V, LVII R escam] es *in ras.?* B esca mea M fel *om.* H **3** potum] potauerunt D potum . . . acetum] potauerunt me aceto HM *(*-coet-*) ex Vulg.* acetum] m *exp.* P[3] *§§ 19–20 totas om.* HM **5** χολεν DVKS κεις διψαν BP *(*α *pro* δ*)* KS*;* και εις δ. DV, *Theosoph. Sib. 10 l. 285 cod. D',* και εις αιαν R*;* καὶ πιεῖν *codd. Sib.* ελωκαν BKS **6** αφιλοξενιην D, -νιας, ας *in ras. m.2?,* V ταύτην] υτ *in ras. m.2?* V*;* τανην D διξουςι DV **7** hiis R uerbis B **8** ςυνφρων D, ςυαφ- V, αυςφ- P*;* αφρων KS τὸν *om.* PKS*;* των D **9** παιζοντα BR, πεζ- PKS, πεξο- DV*;* ἐλθόντα *uel* πταίοντα *codd. Sib.* θνητοῖσι *edd. ut codd. Sib.;* -τοις DV, -τοιο *cet.* νοήμασιν] ἐν ὄμμασιν *codd. Sib. MGVH* ἀλλ' ἀπ' *edd. ut plures codd. Sib.,* αμαπ P, αμααπ R*;* αλλμ DV*;* αλλα BKS*;* ἀλλ' ἐπ' *pars codd. Sib.* ακανθαις B, -θες KS **10** στεφάνῳ *om.* KS φοβερεν DV τε] τη DV*;* δὲ *codd. Sib.* εκερας ας BPK*;* ερας ας S **11** ut *om.* HMKS deo . . . eumque] deumque KS suo *om.* P cumque V[1] interfecerunt P[1], *corr.* P[3] **12** antecessarunt B[1], *corr.* B[2]*;* antecensuerunt *ex* a. P[3]

Hesdram ita scriptum est: 'et dixit Hesdras ad populum: hoc pascha saluator noster est et refugium nostrum. cogitate et ascendat in cor uestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo; et post haec sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in aeternum tempus, dicit dominus deus uirtutum. si non credideritis ei neque exaudieritis adnuntiationem eius, eritis derisio in gentibus.' unde apparet Iudaeos nullam aliam spem habere, nisi se abluerint a sanguine ac sperauerint in eum ipsum quem negauerunt. Esaias quoque facinus eorum designat et dicit: 'in humilitate iudicium eius sublatum est. natiuitatem eius quis enarrabit? quoniam auferetur a terra uita eius, a facinoribus populi mei adductus est ad mortem. et dabo malos pro sepultura eius et diuites pro morte eius, quia facinus non fecit neque insidias ore suo locutus est. propterea ipse consequetur multos et

Epit.: 4, 18, 23] 43, 1 apparet . . . negauerunt

Auct.: **1–7** Esdrae locus apocryphus *laudatus a* Iustin. dial. 72, 1*; u. Br ad l. et Wlosok, 1990, 205 sq.; cf. Monat, 1982, 109 sq.* **9** §§ 24–25] *cf.* Cypr. testim. 2, 15 l. 4–12, *sed u. adn. crit.* **9–14** Is. 53, 8–9 *(uers. 7 laudatur § 16); u. Vet. Lat. ed. Gryson* **14–p. 390, 3** ibid. 12

1 hesdram DPR *edd.*, esdr- H, -dran B *ft. recte*, -drã V , esdrã M*;* -dra KS hesdra P[ac]*;* esdra HM **3** habemus . . . eum] μέλλομεν αὐτὸν ταπεινοῦν *Iustin.; cf. p. LXVI n. 205* eum *om.* DV **4** sperauimus B[1] *(corr.* B[3]*)* DVR[1] *epit. cod. T, Mo;* -bis H*;* ἐλπίσωμεν *Iustin.* **5** aeternum] ἅπαντα *Iustin.* dicit *ter* R **6** ei] et DV, *om.* HM neque *eras.* D eius *s.l.* B[3] **7** inde V **8** se nisi DV*;* se *om.* HM sperauerunt H[ar] M **9** necauerunt BDV *edd., Br, Mo; cf. 4, 12, 5 et Heck, 2000, 601* eseias BPR **10** iudicium] um *in ras. 3–4 litt. m.2* B eius] autem e. *plures codd. Cypr. contra LXX* **11** enarrabit PHMR[2], -auit BDVKSR[1] *ut pars codd. Cypr. contra LXX, Mo* uitam H[ar] a *post* eius *exp.* P[3] **12** abductus HM *ut plures codd. Cypr., Br dubitanter; cf. § 16; LXX* ἤχθη **13** diuitem M *ex Vulg.* **13–14** neque . . . est] n. inuentus est dolus in ore eius DV *proxime LXX (Vulg.* n. dolus fuerit in ore eius*); cf. Br et Gryson ad l.* **14** ore] ex o. R est *om.* HM consequetur] hereditabit DV *(LXX* κληρονομήσει*); u. Br et Gryson ad l.*

fortium diuidet spolia, propterea quod traditus est ad mortem et inter facinerosos deputatus est, et ipse peccata multorum pertulit
26 et propter facinora illorum traditus est.' Dauid quoque in psalmo XCIII: 'captabunt in animam iusti et sanguinem innocentem
27 condemnabunt, et factus est mihi dominus in refugium.' item 5 Hieremias: 'domine, significa mihi, et cognoscam. tunc uidi meditationes eorum. ego sicut agnus sine malitia perductus sum
358 ad uictimam, in me cogitauerunt cogitationem dicentes: uenite, mittamus lignum in panem eius et eradamus a terra uitam eius et
28 nomen eius non erit in memoria amplius.' lignum autem cru- 10 cem significat et panem corpus eius, quia ipse est cibus ac uita omnium qui credunt in carnem quam portauit et in crucem qua
29 pependit. de qua tamen apertius ipse Moyses in Deuteronomio ita praedicauit: 'et erit pendens uita tua ante oculos tuos, et timebis die ac nocte et non credes uitae tuae.' idem rursus in 15

Epit.: 4, 18, 29] 41, 4 . . . 5 transfixerunt

Auct.: **4–5** psalm. 93, 21–22 **6–10** Ier. 11, 18–19*; cf.* Cypr. testim. 2, 15 l. 12–17 *(*uenite . . . uitam eius *etiam 2, 20 l. 4–5)* **14–15** deut. 28, 66*; cf.* Cypr. testim. 2, 20 l. 6–7

1 traditus . . . mortem] tradita e. a. m. anima eius *Cypr. sec. LXX* est *om.* HM **2** facinorosos B[ac] V[pc] *(pr.* o *pro exp.* e*)* KS peccata BDV *ut Cypr. sec. LXX;* -tum *cet. ut Vulg., Mo; cf. Br ad l.* **3** et] ei*?* P[ac] quoque] etiam B **4** captabant M in *om.* BR, *Mo; LXX* ἐπὶ **6** tum B *prob. Br* **7** meditationem K[ac] ego] e. autem B *sec. LXX, sed* δὲ *om. codd. quidam* malitia] macula B *ut Cypr. cod. R; u. Br ad l.* adductus DV **8** cogitatione HM*;* cogitatum *Cypr. (LXX* λογισμὸν πονηρὸν*)* **9** pane KS *ut 4 codd. Cypr.* a] e H *(antea 8–10 litt. eras.)* M*;* de KS *ex Vulg. ut 2 codd. Cypr.* **10** memoriam *plures codd. Cypr.* **11** panem *def. Br (cf. 4, 20, 11);* -nis *Hm, alii* eius *in ras. m.3?* P est] ut HM **12** credunt *om.* KS carne P et *om.* B in *om.* M cruce PKS qua *post* crucem *ex* quam B[3] D[2] V[pr], *ex* quae S*;* in qua R *prob. Br* **13** de quo R*; cf. epit. 41, 3* de cruce Christi moses KS **14** pendens] p. uidens HM **15** ac] et *epit., Cypr. ut Vulg.* uita tua P[1], *corr.* P[3] item BPHM *epit., prob. Br, sed ex § 27 uel 30*

Numeris: 'non quasi homo dominus suspenditur neque quasi filius hominis minas patitur.' Zacharias etiam sic tradidit: 'et intuebuntur in me, quem transfixerunt.' item Dauid in psalmo 30 *359*
XXI: 'effoderunt manus meas et pedes meos, dinumerauerunt
5 omnia ossa mea; ipsi autem contemplati sunt et uiderunt me et diuiserunt uestimenta mea sibi et super uestem meam sortem miserunt.' quae utique propheta non de se locutus est. fuit enim 31
rex et numquam illa perpessus est, sed spiritus dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille et quinqua-
10 ginta. tot enim colliguntur anni a regno Dauid usque ad crucem Christi. sed et Solomon filius eius, qui Hierosolymam condidit, 32
eam ipsam perituram esse in ultionem sanctae crucis prophetauit: 'quodsi auertimini a me, dicit dominus, et non custodieritis

Epit.: 4, 18, 30] 41, 3 32–33] 41, 8

Auct.: **1–2** num. 23, 19*; cf.* Cypr. ibid. l. 23–24 **2–3** Zach. 12, 10*; cf.* Cypr. ibid. l. 20–21 **4–7** psalm. 21, 17–19*; cf.* Cypr. ibid. l. 8–11 **13–p. 392, 9** III reg. 9, 6–9 *nonnullis ab LXX alienis; u. Br et Mo ad l.*

1 non] quod neque *(s.l. m.2)* B dominus] deus *Cypr. sec. LXX, Vulg.* **2** zaccharias BR tradit B **3** intuebantur HM quem] in q. HM *ut fere codd. Cypr.; cf. Br ad l.* idem DV dauid *om.* HM **4** *ante* XXI *1 litt. eras.* H*;* XX M et foderunt *epit. cod. T ut 4 codd. Cypr.* meas] meos D^ac^ meos BPHMKSR *epit. ut Cypr. cod. W et Vulg. sec. LXX cod. A, om.* DV *ut cet. codd. Cypr. sec. cet. LXX* **5** ossa *ex* ossua*?* B^2 contempla P^1*, corr.* P^2 me et *om.* B*;* et *om. epit. ut Vulg. et plures codd. Cypr. sec. LXX* **6** uestimenta mea sibi BDVHMR *epit. ut pars codd. Cypr.;* s. u. m. PKS *ut Vulg. et plures codd. Cypr. sec. LXX* sortem miserunt BD *(*misse-*)* PKSR *epit. ut pars codd. Cypr.;* m. s. VHM *ut Vulg. et plures codd. Cypr. sec. LXX* **7** non *post* locutus *in fine lin.* S^2 **8** et numquam] aetern- P^ar^ perpessus est illa HM **9** quae HM ille P^ac^ mille et quinquaginta] ·XL· *et in mg.* ĪXĪL· *sic* H*;* LX̄L· M **10** colligunt P^1, *corr.* P^3 anni ... Dauid] a regis *(sic)* d. anni HM ad *s.l.* B^3 **11** salomon P^ac^ HMKS hierosolimam DPHMKSR*(*hyer- H, ier- KS*); cf. 4, 13, 24* **12** eam *om.* KS parituram D ultimonem B^ar^ crucis *s.l.* P^2 **13** custodieritis] ostenderitis DV

ueritatem meam, reiciam Israhel a terra quam dedi illis, et do-
360 mum hanc quam aedificaui illis in nomine meo, proiciam illam
ex omnibus, et erit Israhel in perditionem et in improperium
populo. et domus haec erit deserta, et omnis qui transiet per
illam admirabitur et dicet: propter quam rem deus fecit terrae 5
33 huic et huic domui haec mala? et dicent: quia reliquerunt
dominum deum suum et persecuti sunt regem suum dilectissi-
mum deo et cruciauerunt illum in humilitate magna; propter hoc
importauit illis deus mala haec.'

1 19. Quid amplius iam de facinore Iudaeorum dici potest 10
quam excaecatos tum fuisse atque insanabili furore correptos,
qui haec cottidie legentes neque intellexerunt neque quin face-
2 rent cauere potuerunt? suspensus igitur et adfixus exclamauit
ad deum uoce magna et ultro spiritum posuit. et eadem hora
terrae motus factus est et uelum templi quod separabat duo ta- 15
bernacula scissum est in duas partes et sol repente subductus est
3 et ab hora sexta usque in nonam tenebrae fuerunt. qua de re
361 Amos propheta testatur: 'et erit in illo die, dicit dominus, occi-

Epit.: 4, 19, 2] 40, 10 3] 41, 5 de . . . lamentationem

Auct.: **18–p. 393, 2** Am. 8, 9–10*; cf.* Cypr. testim. 2, 23 l. 3–5

2 quam *s.l. m.2?* B **3** hominibus *ex* omnibus R[2] in inproperium R *epit.;* inprop- *tantum* BPKS*;* in obprobrium DVHM **5** illam] eam HM mirabitur HM dicent P[1]*, corr.* P[3] propter] o p. DV **6** et *s.l.* P[2] huic *om.* P*;* domui huic DV derelinquerunt *(sic) epit. cod. T, ex Vulg.?* **7** deum *om.* B et . . . suum *om.* S **8** illum] eum DV pro hoc *epit. cod. T* **10** iam *om.* HM facinoribus HM **11** tunc PKS atque *ex* ac P[2] insanabile M[ac]*;* insatiabili DV **12** cottidie B *(alt.* t *eras.)* DVHM, coti- PKSR*; u. 4, 6, 8* quin] qui non B **12–13** facerent . . . potuerunt] facere canere uoluerunt DV **13** et *om.* HM **14** deum] dominum P et *ante* eadem *om.* B **15** et uelum templi *s.l.* P[2]*;* et] ut DV **16** scisum V[ac] **17** in] ad horam DV **18** amos *ex* moyses B[3] et erit *om. epit.* in *om.* HM die *s.l.* P[2] occides K[ac] S[ac]*;* occidit R[1]

det sol meridie et obtenebrabitur dies lucis; et conuertam dies festos uestros in luctum et cantica uestra in lamentationem.' item Hieremias: 'exterrita est quae parit et taeduit anima, et subiuit sol ei, cum adhuc medius dies esset, contusa est et maledicta; reliquos eorum in gladium dabo in conspectu inimicorum eorum.' et Sibylla: 4 5 5

ναοῦ δὲ σχισθῇ τὸ πέτασμα καὶ ἤματι μέσσῳ
νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρισὶν ὥραις.

cum haec facta essent, ne prodigiis quidem caelestibus facinus suum intellegere quiuerunt, sed quoniam praedixerat se tertio die ab inferis resurrecturum, metuentes ne a discipulis subrepto et amoto corpore uniuersi resurrexisse eum crederent et fieret 6 *362* 10

Epit.: 4, 19, 4] 41, 6 4, 19, 6 – 21, 5] 42, 1 – 43, 7 *ordine mutato*

Auct.: **3–6** Ier. 15, 9*; cf.* Cypr. ibid. l. 6–9 **7–8** Orac. Sib. 8, 305–306 **9** §§ 6–7] Tert. apol. 21, 20–21

Test.: **7** § 5] *u. supra ad 4, 18, 13. 15*

1 sol meridie et] solet medio HM obtenebratur B[1]*;* -brabuntur B[2]*;* -bricabitur R *Mo (sed u. Thes. IX 2, 275, 42);* tenebrabitur DVP **2** festos *om.* KS fert uestro D[1] cantica] omnia c. *fere codd. Cypr. sec. LXX* lamentatione M *epit. cod. T* **3** exterritata DV taediauit, *pr.* a *s.l. m.3,* B animam BM et] eius *Cypr. sec. LXX* **4** subibit BHM*;* occidit DV *ex Vulg.* ei PKSR *sec. LXX;* et BDV, *om.* HM*; uariant codd. Cypr.* dies *s.l.* B contusa DVHMKR *epit.;* confusa BPS *Cypr. ut Vulg.;* κατῃσχύνθη *LXX* est *om.* DV et *s.l.* B, *om.* HM **5** gladio DV *ut plures codd. Cypr.* **6** eorum DVP[pr] S[pr] *sec. LXX;* meorum P[ar] S[ar] *cet. (etiam* R*; uariant Cypr. et Vulg. totam § 5 om.* HM **7** ναυ PKS δὲ] ε R τὸ] τοιcατα K *(*c *eras.)* S τὸ . . . καὶ] τὰ πετάσματα *uel* τὸ καταπέτασμα καὶ *codd. Sib.* καὶ] εν B ημερα μεcη K *(post* α *3–4 litt. eras.)* S **8** αεcτευ | B*;* εcται η KS | κοτοεccα B*;* cκοτοc KS παιλωριοc B, πελω | ροc D*;* φοδρωc K *(deinde 3–4 litt. eras.)* S **9** nec *ex* ne P[3] prodigiis] p. eorum HM **10** nequiuerunt HM tertia PKS **11** a discipulis] ad *(sic)* d. suis HM **12** et amoto *s.l.* H[2], *om.* R ammoto P[ac] et *ante* fieret *s.l.* P[3]

multo maior in plebe confusio, detraxerunt eum cruci et conclusum in monumento firmiter militari custodia circumdederunt.
7 uerum tertio die ante lucem terrae motu repente facto patefactum est sepulcrum et custodibus quos attonitos obstupefecerat pauor nihil uidentibus integer e sepulcro ac uiuus egressus in 5 Galilaeam profectus est, ut discipulos suos quaereret, in sepulcro uero nihil repertum est nisi exuuiae, quibus conuolutum cor-
8 pus incluserant. illum autem apud inferos non remansurum, sed die tertio resurrecturum prophetae cecinerant. Dauid in psalmo XV: 'non derelinques animam meam ad inferos neque dabis 10
363 sanctum tuum uidere interitum.' item in tertio: 'ego dormiui et somnum cepi, et exsurrexi, quoniam dominus auxiliatus est mi-
9 hi.' Osee quoque primus duodecim prophetarum de resurrec-

Epit.: 4, 19, 6 detraxerunt . . . 7 incluserant] 42, 1 8–9] 42, 2

Auct.: **8** illum . . . remansurum] *cf.* Cypr. testim. 2, 24 l. 1–2 **10–11** psalm. 15, 10*; cf.* Cypr. ibid. l. 3–4 **11–13** psalm. 3, 6*; cf.* Cypr. ibid. l. 6–7

1 in plebe multo maior DV *(*im*)* concluso B **2** firmiter in monumento DV custodiam HM^{ar} **3** tertio] certo KS motum D^{ac}*;* moto HM*;* motu cum, cum *del. m.2,* K facto *om.* DV **4** sepulcrum V, -chrum *cet.; u. ind. form* obstupefaceret DV **5** nidentibus B^{ac} integer e] intellegere DV sepulcro B V^{ac}, -chro V^{pc} *cet.* ac] et S uiuus *ex* uius B^{2} **6** galilea KS sepulcro B, -chro *cet.* **7** repertum] receptum*?* H^{ac} quiquis D^{ac} inuolutum P **8** autem *om.* KS **9** tertia KS propheta P*;* -te KS cecinerunt BHM*;* -rat PKS^{1} **10** XV BP *epit.,* quinto decimo KS*;* XIIII HMR*;* XXIIII DV relinquens BHM meam *om.* B ad] apud B *(*-ut*)* PKS nec PKS *epit. ut 2 codd. Cypr. et plures codd. Vulg.* **11** interitum] corruptionem B *epit. ut plurimi codd. Cypr. et Vulg.* tertio] t. psalmo R*;* secundo DVHM ego] et R **12** somnium BDVP^{ar} H^{ar} R^{ar} *ut pars codd. Cypr.; cf. § 10* accepi DV*;* coepi HM exsurrexi BDVKSR *(*exu- KS*) ut Vulg., Mo;* surr- P *Br;* resurr- HM*; uariant codd. Cypr.* est *om.* B **13** osee *ex* ose P^{3} *post* primus *s.l.* de B^{3} surrectione P

tione eius testificatus est: 'hic filius meus sapiens, propter quod nunc non resistet in contribulatione filiorum suorum, et de manu inferorum eruam eum. ubi est iudicium tuum, mors, aut ubi est aculeus tuus?' idem alio loco: 'uiuificabit nos post biduum die
5 tertio.' et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit 10
post tridui somnum:

καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας·
καὶ τότ' ἀπὸ φθιμένων ἀναλύσας εἰς φάος ἥξει
πρῶτος ἀναστάσεως κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

10 uitam enim nobis adquisiuit morte superata. nulla igitur spes 11 *364*
alia consequendae immortalitatis homini datur, nisi crediderit in eum et illam crucem portandam patiendamque susceperit.

20. Profectus ergo in Galilaeam – noluit enim se Iudaeis 1
ostendere, ne adduceret eos in paenitentiam atque impios resa-

Epit.: 4, 20, 1 . . . patefecit] 42, 3 . . . congregatis

Auct.: **1–4** Os. 13, 13–14 **4–5** Os. 6, 3 (6, 2 LXX)*; cf.* Cypr. testim. 2, 25 l. 2 **7–9** Orac. Sib. 8, 312–314 **13** § 1] *cf.* Tert. apol. 21, 22 sq.

Test.: **7** § 10] *u. supra ad 4, 18, 13. 15*

1 eius *om.* HM quod *om.* D **2** non *om.* B, *s.l.* M in] et in V tribulatione P **3** aut *om. epit.* **4** item BDV uiuificabit B2 P3 MKS*;* -cat B1*;* -cauit DVP1 HR *epit. cod. T (cf. Heck–Wlosok ad l. et 1996, 163) ut pars codd. Cypr., Mo* nos] me R **5** tertia KS **5–9** et . . . ὑποδείξας *om.* HM **5** dixit *ex* fixit B **6** post . . . somnum *om.* B somnium DVPar*; cf. § 8* **7** θανατος DV μυραν DV*;* μοραν PKS τελεcε P, τεαε S ημα P **8** τότ' ἀπὸ] τουαπει V φειμενων KS εἰς] εν B φαcc B, φαοοc DV εξει P **9** καντοιc DV, υλητοιc PKS*;* θνητοιc B χην PKS υποδιξαc DV, ποδειξαc PKS **10** uitam *ex* uita B3 adquaesiuit B1*, corr.* B3 **11** aliae HM ni R crederit P1*, corr.* P3 in eum *om.* P **12** et *s.l.* P3*, ins.* S2*, om.* K portanda HM **13** profectus] p. est R Iudaeis se P **14** in] ad DV sanaret DV

naret –, discipulis iterum congregatis scripturae sanctae litteras id est prophetarum arcana patefecit, quae antequam pateretur perspici nullo modo poterant, quia ipsum passionemque eius
2 adnuntiabant. idcirco Moyses et idem ipsi prophetae legem quae Iudaeis data est 'testamentum' uocant, quia nisi testator 5
mortuus fuerit, nec confirmari testamentum potest nec sciri quid
3 in eo scriptum sit, quia clausum et obsignatum est. itaque nisi Christus mortem suscepisset, aperiri testamentum, id est reuelari
4 et intellegi mysterium dei non potuisset. uerum scriptura omnis in duo testamenta diuisa est. illud quod aduentum passionemque 10
Christi antecessit, id est lex et prophetae, uetus dicitur, ea uero
365 quae post resurrectionem eius scripta sunt, nouum testamentum
5 nominatur. Iudaei uetere utuntur, nos nouo, sed tamen diuersa non sunt, quia nouum ueteris adimpletio est et in utroque idem testator est Christus, qui pro nobis morte suscepta nos heredes 15
regni aeterni facit abdicato et exheredato populo Iudaeorum,
6 sicut Hieremias propheta testatur, cum loquitur talia: 'ecce dies

Auct.: **5** testamentum] *pro LXX* διαθήκη, *e. g.* Vet. Lat. exod. 19, 5. deut. 5, 2. Ier. *infra § 6; Vulg.* pactum *uel* foedus **5–7** nisi . . . est] *cf.* Hebr. 9, 16–17 *et Mo ad l.* **17–p. 397, 5** Ier. 31 (38 LXX), 31–32*; cf.* Cypr. testim. 1, 11 l. 3–8. 3, 20 l. 17–22, *sed u. adn. crit.*

Codd.: **11** *hinc fere coepisse* G *pp. 158 / 157 bis rescriptas, in quibus nihil legit nisi paucas litt. in init. p. 157 (infra § 10), et fere §§ 5–13 exhibuisse computauit Brandt, 1884, 241. 298 sq. (cf. 235 et supra 4, 18, 14); ceterum extant* B DV P HM KS R

1 iterum] igitur HM sanctas K litteras] s *in ras.?* B*;* -reos D^ac^*;* -ris HM **2** patefacit R **3** respici B^1^*, corr.* B^3^ **4** adnuntiabat HM*;* indicabant DV moses KS et] ut DV ipsi *om.* DV*;* -se M legem quae] -mque KS^1^ **5** testatur H^ac^ **7** nisi *ex* si P^2^ **8** Christus] scriptus HM aperire R **10** dua H quod *om.* HM **13** nominantur, ˜ *sup.* a, S^2^ ueteri, i *ex* e, B^3^ diuersa non] uniuersa unum B **14** adimpletio est] -ionē, *i. e.* -ionem KS^ar^ *(*n *eras.)* **15** testatus DV mortem B^ar^ **16** et *om.* M exeredato HM **17** sicuti HM propheta *om.* HM

ueniunt, dicit dominus, et consummabo domui Israhel et domui Iuda testamentum nouum, non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die, qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Aegypti, quia ipsi non perseuerauerunt
5 in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit dominus.' idem 7 alio loco similiter ait: 'dereliqui domum meam, dimisi hereditatem meam in manus inimicorum eius. facta est hereditas mea mihi sicut leo in silua, dedit ipsa super me uocem suam, ideo odiui eam.' cum sit hereditas eius caeleste regnum, non utique 8
10 ipsam hereditatem se dicit odisse, sed heredes, qui aduersus eum ingrati et impii extiterunt. 'facta est' inquit 'hereditas mea mihi 9 *366* sicut leo', id est praeda et deuoratio factus sum heredibus meis, qui me immolauerunt sicut pecus. 'dedit super me uocem suam', id est sententias aduersus me mortis crucisque dixerunt. nam 10
15 quod superius ait 'consummaturum se domui Iuda testamentum

Epit.: 4, 20, 7] 43, 4

Auct.: **6–9** Ier. 12, 7–8

Codd.: **15** *a* se *incipere* G *p. 157 bis rescriptam uidit Brandt, 1884, 298 sq. paucis litt. lectis (nos nihil uidimus), unde computauit quae 4, 18, 14 et § 4 notamus*

1–2 domui . . . Iuda] domum istrahel et domui iudae B*;* domum is- et domum iuda HM*; uariant codd. Cypr.; utroque loco LXX* τῷ οἴκῳ, *Vulg.* domui **2** nouum . . . testamentum *om.* DV **3** qua] quo HM ut *ex* et P[2] *(D inc.)* **4** qui HM permanserunt *Cypr.* **5** in] hoc DV testamentum KS meo DV, *om. cet., Mo;* in t. meo *Cypr. sec. LXX* et *om.* B ego *om.* HM eos] eorum *fere codd. Cypr. sec. LXX* ἠμέλησα αὐτῶν dixit PKSR idem BR*;* item *cet.* **7** meam *ante* in *s.l.* P[2] in *s.l.* H[2] manu BDV *ut Vulg.; LXX* χεῖρας **8** supra P suam *ex* meam*?* V[2] ideo *codd. ut Vulg., Mo;* idcirco *epit., Br ft. recte; LXX* διὰ τοῦτο **9** odi P **10** ipsa KS[1] heredes] es *in ras. 3–4 litt. m.2* S eum *om.* K, *s.l.* S[2] **11** mihi hereditas mea HMKS **12** *post* meis *eras. 6–7 litt.* H **14** sententia P[1]*;* -am P[3] HM mortis *om.* HM **15–p. 398, 1** se . . . nouum *om.* H

nouum', ostendit uetus illud testamentum quod per Moysen datum est non fuisse perfectum, id autem quod per Christum dari
11 haberet consummatum fore. domum autem Iuda et Israhel non utique Iudaeos significat, quos abdicauit, sed nos, qui ab eo conuocati ex gentibus in illorum locum adoptione successimus 5 et appellamur filii Iudaeorum. quod declarat Sibylla, cum dicit:

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων.

12 quod autem futurum esset id genus, Esaias docet, apud quem pater summus ad filium loquitur dicens: 'ego dominus deus uocaui te in iustitiam, et tenebo manum tuam et confirmabo te, 10
367 et dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos caecorum, producere ex uinculis alligatos et de domo
13 carceris sedentes in tenebris.' cum igitur nos antea tamquam caeci et tamquam carcere stultitiae inclusi sederemus in tenebris

Epit.: 4, 20, 12] 43, 7

Auct.: **2** dari haberet] Cypr. testim. 1, 10 l. 1. 11 l. 1–2 **7** Orac. Sib. 5, 249 **9–13** Is. 42, 6–7*; cf.* Cypr. testim. 2, 7 l. 10–14, *sed u. Wlosok, 1990, 207 n. 27 et Vet. Lat. ed. Gryson*

1 uetus *bis* D *(pr. exp.)* V *(pr. eras.)* mosen K **2** perpetuum HM **3** domum *codd. (etiam* PR*), def. Br (cf. 4, 18, 28);* domus *edd.* autem *om.* R iudam P*;* -dae HM et *om.* HM **4** abdicat B[1], *corr.* B[3] **5** congregati HM *ex § 1* adoptiones R[ar]*;* -nemque P*; cf. Le ad l.* **6** appellamus D[1] V[1] quod] quae HM sibylla declarat DV **6–7** Sibylla ... οὐρανιώνων *om.* HM **7** ιουδων P μακαρων R*;* -ριων B*;* -ριον *cet. (ante* ον *fere 5 litt., ft.* ονθει *eras.* K*)* θειων B *(D inc.), om.* K *(eras.?)* S ουρανιωνων DVP *codd. Sib.;* -νιων KSR*;* -νιον τε B *Geffcken* **8** esset] fuisset H *(*t *s.l. m.2)* M id] ad D[ac] apud] per B **10** in] ad P*, om.* HM iustitia H *(ante* tia *2 litt. eras.)* M *ex Vulg., sed ut Cypr. (nisi quod 5 codd.* -am*) sec. LXX; cf. Gryson ad l.* et] ut *plures codd. Cypr.* teneam *Cypr.* confortabo M *ut codd. Cypr.* **11** et *ante* dedi *om. epit.* lucem] lumen *fere codd. Cypr.* **12** producere] et p. S ex] a *fere codd. Cypr.; LXX* ἐκ uinclis HM alligatos] uinctos *Cypr.* **13** sedentis R[1] **14** in tenebris sederemus R *post* tenebris *repet.* inclusi DV

ignorantes deum et ueritatem, inluminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptauit et liberatos malis uinculis atque in lucem sapientiae productos in hereditatem regni caelestis adsciuit.
21. Ordinata uero discipulis suis euangelii ac nominis sui 1
5 praedicatione circumfudit se repente nubes eumque in caelum sustulit, quinquagesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat dicens: 'et ecce in nubibus caeli ut filius hominis ueniens usque ad uetustum dierum peruenit.' discipuli uero per 2 prouincias dispersi fundamenta ecclesiae ubique posuerunt fa-
10 cientes et ipsi in nomine magistri dei magna et paene incredibilia miracula, quia discedens instruxerat eos uirtute ac potestate, quo posset nouae adnuntiationis ratio fundari et confirmari. sed et futura illis aperuit omnia. quae Petrus et Paulus Romae praedicauerunt, et ea praedicatio in memoriam scripta perman-
15 sit. in qua 'cum multa alia mira tum etiam hoc futurum esse'

Epit.: 4, 21, 1 . . . 2 confirmari] 42, 3 datisque . . . 4 peruenit 2 sed et . . . 5 praedixerant] *cf.* 41, 7

Auct.: **4** § 1] *cf.* Tert. apol. 21, 23 **7–8** Dan. 7, 13*; u. supra 4, 12, 12* **13–p. 400, 9** *de 'praedicatione Petri et Pauli' cf. Hennecke–Schneemelcher, Neutest. Apokryphen II, 1964³, 57 (aliter ac Hilgenfeld, Nou. test. extra canonem receptum IV, 1884², 58. 59. 64)*

2 malos D^ac^*;* mali *Volkmann, Wlosok, 1990, 207 n. 28, Loi, 1970, 257* uinclis HM **2–3** in . . . sapientiae] insipientiae P*;* in luce sapientia KS **3** hereditate DV caelesti D adscribit B **4** Ordinata] post o. P*;* -to HM suis *om.* V, *s.l.* H² euangelii R*;* -lia BDVP*;* -lio HM*;* -lica KS **5** circumdedit DV nube V eumque] seque DV **6** quinquagesimo R *epit., Mo;* quadrag- *cet.* (-gens- DV*), edd., Br; cf. Heck–Wlosok, 1996, 163* daniel BV^ac^, danihel V^pc^ *cet.* **7** et *om.* KS ut *om.* DVHM **8** ⟨et⟩ usque *Br ex 4, 12, 12 et epit., ft. recte* uetustum] *u. ad 4, 12, 12. 16* **9** aecclesiae B, ęccl- KS facientes *om.* HM **10** ipsi in nomine] ipsius nomen HM*;* ipsi nomine KS et] ac HM **11** miracula] m. fecerunt H*;* mirabilia fecerunt M qua DV descendens BH^ac^ S, discendens K **12** quo RH*;* qua BDVPKS*;* que M ratio] traditio B **13** apparuit D^ac^ romam H, *om.* M **14** memoria DVHM

368 dixerunt, 'ut post breue tempus immitteret deus regem, qui expugnaret Iudaeos et ciuitates eorum solo adaequaret, ipsos au-
3 tem fame sitique confectos obsideret. tum fore, ut corporibus
4 suorum uescerentur et consumerent inuicem, postremo ut capti uenirent in manus hostium et in conspectu suo uexari acerbis- 5 sime coniuges suas cernerent, uiolari ac prostitui uirgines, diripi pueros, allidi paruulos, omnia denique igni ferroque uastari, captiuos in perpetuum terris suis exterminari, eo quod exultaue-
5 rint super amantissimum et probatissimum dei filium.' itaque post illorum obitum, cum eos Nero interemisset, Iudaeorum no- 10 men et gentem Vespasianus extinxit fecitque omnia quae illi futura praedixerant.

1 22. Confirmata sunt ut opinor quae falsa et incredibilia putantur ab iis, quos uera caelestium litterarum doctrina non imbuit. sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium 15 non sine malo suo sapiunt rebusque diuinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem, ut tandem aliquando peruideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus fac-
2 tum. et quamquam apud bonos iudices satis habeant firmitatis

1 breuem R^{ar} breue tempus] magisterium P mitteret P **3** sitimque D^{ac} V H M confectos obsideret] consederet D V*;* confectus o. M dum H M forte D V **4** consumerentur *ex* -rent R^{2}*;* -summer- D, -summar- M inuicem] se i. B *(*se *s.l. m.3)* P K S captiui M, capiti S^{ac} **5** manibus B ostium H M K S aceruissime B^{1} *(corr.* B^{2}*)* D V P H *(*-mae*)* M **6** coniuge P^{ac} **7** paruulos *om.* D V ignis D ignique ferroque H M*;* ferro ignique R **8** suis *om.* P **9** amantissimum] *cf. Br ad l. et Thes. I 1959, 12–24* et probatissimum *s.l.* P^{2} probantissimum H **10** eos] *antea 2 litt. eras.* H*;* cuneo M numero B^{ar} interemississet H M **11** uespassianus H M *epit. cod. T,* -pessia- R^{ac} extincxit D H M **12** praedixerunt D V **13** ut *s.l.* B^{3}, *om.* D V P **14** iis R, his *cet., Mo* quod H M quos uera *om.* D V **15** repellantur K S*;* -fellatur R^{1} illi] ii R **16** non sine *om.* R fidem] eid- D V detrahant D V **17** errore K S **18** perdeant P^{1}, *corr.* P^{2}*;* pueri uideant H M*;* credant D V **18–19** sicut . . . factum *om.* H M **19** apud . . . iudices] bonus i. a. D*;* a. i. b. V habeant *ex* -eam*?* B

uel testimonia sine argumentis uel argumenta sine testimoniis, nos tamen non contenti alterutro sumus, cum suppetat nobis (369) utrumque, ne cui peruerse ingenioso aut non intellegendi aut contra disserendi locum relinquamus. (3) negant fieri potuisse, ut naturae immortali quidquam decederet, negant denique deo dignum, ut homo fieri uellet seque infirmitate carnis oneraret, ut passionibus, ut dolori, ut morti se ipse subiceret; quasi non facile illi esset ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet eosque iustitiam doceret, siquidem id uolebat, maiore auctoritate ut professi dei; (4) tunc enim cunctos fuisse praeceptis caelestibus parituros, si ad ea uirtus ac potestas dei praecipientis accederet. (5) – cur igitur, aiunt, ad docendos homines non ut deus uenit? cur se tam humilem imbecillumque constituit, ut ab hominibus et contemni et poena adfici posset? cur uim ab imbecillis et mortalibus passus est? cur non manus hominum aut uirtute reppulit aut diuinitate uitauit? cur non maiestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit, sed ut inualidus in iudicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus? – (6) refutabo haec diligenter nec quemquam patiar errare. illa enim magna et

Epit.: 4, 22, 3 – 25, 1] 45, 1–5 4, 22, 3–5] 45, 1

2 *ante* alterutro *2 litt. eras.* D; -tros P^{ar} *(etiam* r *ante* o *in ras., ex* e*?)* suppetant HM **3** peruerse] per|se B non *om.* S intellegenti HM **4** posse HM **6** seque uellet DV honeraret R*;* onerare DVH^{pr}*;* honerare H^{ar}, honorare M **7** doloris HM^{ar} ipso K subiaceret KS^{ar} **8** corporis *ex* cor S^{2} **9** uolebant KS*;* ualebat *ex* uol- R^{2} maiorem P^{ar} **10** professi] -ssio HM*;* praeceptis B deum HM cunctus M praeceptos V^{ac} **11** eas P praecipientes M **12** accederet *s.l.* P^{2} **13** inhumilem V^{ar} inbecillemque R constauit KS^{ac} **14** omnibus PKS adficit H^{ar} M posset *ex* -se B^{2} **15** manibus DV **16** uitauit] *pr.* ui *in maiore ras. (ex* mu*?) m.2* B*;* ditauit DV **17** ipsam DV saltim DVHM mortem H^{ar} M sed ut] sicut R ut *om.* DV **18** dictus V *(D deest)* reputabo M **19** haec] h. omnia R *Mo, sed cf. Heck, 1972, 189* nec quemquam] nequam K *(*necq-*)* S magna *om.* KS

mirabili ratione sunt facta, quam quicumque perceperit, non tantum mirari desinet deum ab hominibus esse cruciatum, uerum etiam facile peruidebit ne deum quidem potuisse credi, si ea ipsa quae arguit facta non essent.

1 23. Quicumque praecepta dat hominibus ad uitam moresque 5 fingit aliorum, quaero debeatne ipse facere quae praecipit an *370* 2 non debeat. si non fecerit, soluta praecepta sunt. si enim bona sunt quae praecipiuntur, si uitam hominum in optimo statu collocant, non se debet ipse praeceptor a numero coetuque hominum segregare inter quos agit, et ipsi eodem modo uiuendum est 10 quo docet esse uiuendum, ne si aliter uixerit, ipse praeceptis suis fidem detrahat leuioremque doctrinam suam faciat, si re ipsa 3 resoluat quod uerbis nitatur adstringere. unus quisque enim cum audit praecipientem, non uult imponi sibi necessitatem pa- 4 rendi, tamquam sibi ius libertatis adimatur. respondet itaque 15 doctori hoc modo: non possum facere quae iubes, quoniam sunt impossibilia. uetas me irasci, uetas cupere, uetas libidine commoueri, uetas dolorem, uetas mortem timere, sed hoc adeo con-

Epit.: 4, 23, 1–2] 43, 2 qui . . . derogabit

1 rationem B[ar] sunt *om.* KS quae S *(ex* quam *m.2)* R **3** nec HM potuisse] p. se DV ipse V[ac] **4** non *s.l.* K **5** quicum B[1], *corr.* B[2] dat *s.l.* V hominis V ad] ac KS **6** debetne B[1], *corr.* B[2]*;* debeat KS facere ipse HM faceret K[1] S[ar] praecepit DVHM **8** si *ante* uitam *om.* DV uita HM collocat B[1], *corr.* B[2] **9** se *s.l.* H[2] a numerum D[1] V coeptuque P[1], *corr.* P[3]*;* quaetuque H[1] M, quaest- H[2] **10** segregarentur M inter *ex* iter *ut uid.* P[2]*; s.l.* H[2], *om.* M agit et ipsi] habitet ipse et ipsi DV **10–11** est . . . uiuendum *om.* P **11** esse] ipse DV ne si] nisi P[1] *(corr.* P[3]*)* HM **12** fidem *om.* M faciat *om.* DV ipse D **13** nititur HMS *(alt.* i *ex* a*)* enim] autem B **15** tam H ius sibi DV liberatis D[1] *(tis deest)* S[1] adimitatur R[1] respondit B[1], *corr.* B[2] **16** iubes] es *in ras.* P[3] **17** uetas *ante* cupere] a *ex* e*?* B[3] libidinem DVK **18** dolore K, dolere, *pr.* e *in ras.,* S dolorem uetas *om.* P uetas] uel DV adeo *om.* DV

tra naturam est, ut his adfectibus animalia uniuersa subiecta sint;
uel si adeo putas repugnari posse naturae, tu ipse qui praecipis
fac, ut sciam fieri posse. 5 cum autem ipse non facias, quae
insolentia est, ut homini libero imponere uelis leges, quibus ipse
5 non pareas? prius disce qui doces, et antequam mores aliorum
corrigas, tuos corrige. – 6 quis neget iustam esse hanc respon-
sionem? quin etiam in contemptum ueniet huiusmodi doctor et
deludetur uicissim, quia uidebitur et ipse deludere. 7 quid ergo
faciet ille praeceptor, si haec ei fuerint opposita? quomodo adi-
10 met excusationem contumacibus, nisi ut praesentibus factis do- *371*
ceat possibilia se docere? 8 inde euenit, ut philosophorum prae-
ceptis nullus obtemperet. homines enim malunt exempla quam
uerba, quia loqui facile est, praestare difficile, utinamque tam
multi bene facerent quam multi loquuntur bene! sed qui prae-
15 cipiunt nec faciunt, abest ab iis fides, et si homines fuerint,
contemnentur ut leues, si deus, opponetur ei excusatio fragili-
tatis humanae. 9 superest ut factis uerba firmentur; quod philo-
sophi facere nequeunt. itaque cum ipsi praeceptores uincantur
adfectibus quos uinci praedicant oportere, neminem possunt ad
20 uirtutem quam falso praedicant erudire ob eamque causam pu-

Epit.: 4, 23, 7–9] 43, 3

1 natura KS^1 ut] et DV iis *ex* his P sunt V^{ac} HMS **2** si *om.* HM putas] potes DV tu] et *ex* tu P^2 qui] quae, e *ex* s?, P **3** autem] aut DV **5** quid D^{ac} KS; quae D^{pc} HM mories B^{ar} **6** colligas HM negat BPHM iustum HM **7** quis DVHM *post* ueniet *exp.* et P ductor D^{ac} V et deludetur] elud-, *pr.* e *s.l. m.2,* P; et lud- HM **8** qui audebitur D *(*ur *exp.)* V ludere M ego K^{ac} **9** faciat HM praecepi R^1 si] quia si R **10** praeeuntibus B **11** unde P uenit D **13** difficile] d. est BHM utinamque] -nam quidem P; -naquae HM *(*-aque*)* **14** qui] quae B **15** iis KR, eis DV, is S; his BPHM *Mo* **16** oppenetur B **17** ut *om.* H **18** facerent, n *exp.*, M uincuntur HM **19** praedicam P^1, *corr.* P^3 **19–20** oportere ... praedicant *om.* DV **19** ad uirtute HM **20** quam] quod HM

tant neminem adhuc perfectum extitisse sapientem, id est in quo summae doctrinae ac scientiae summa uirtus et perfecta iustitia
10 consenserit; quod quidem uerum fuit. nemo enim post mundum conditum talis extitit nisi Christus, qui et uerbo sapientiam tradidit et doctrinam praesenti uirtute firmauit. 5

1 24. Age nunc consideremus, an doctor e caelo missus possit non esse perfectus. nondum de hoc loquor quem uenisse a deo negant. fingamus aliquem de caelo esse mittendum, qui uitam hominum rudimentis uirtutis instituat et ad iustitiam formet.
2 nemini dubium potest esse, quin is doctor qui caelitus mittitur 10 tam scientia sit rerum omnium quam uirtute perfectus, ne nihil
3 inter caelestem terrenumque differat. nam in homine interna et
372 propria doctrina esse nullo pacto potest; nec enim mens terrenis uisceribus inclusa et tabe corporis impedita aut comprehendere
4 per se potest aut capere ueritatem, nisi aliunde doceatur. et si 15 maxime possit, summam tamen uirtutem capere nequeat et omnibus uitiis resistere, quorum materia in uisceribus continetur.
5 eo fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. at uero caelestis, cui scientiam diuinitas, uirtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque sicut in ceteris perfectus et consummatus sit 20

Epit.: 4, 23, 10 – 25, 1 *passim*] 43, 4–5

1 perfectum *om.* R*; cf. epit. 35, 4 et Heck, 1972, 189* id est *om.* KS in *om.* P **4** et uerbo] et u. et HM tradidit sapientiam B **5** doctrina B[1], *corr.* B[3]*;* uerba doctrinae HM praesente B[1] *(corr.* B[2]*)* M **6** e] ae P[ar], ę S*;* de HM **7** de *om.* M hoc *s.l.* H[2] **8** tam P[1], ui *in mg.* P[2] **9** formetet B[ar] **10** quin is] qui nisi D[ar] V*;* qui in his HM*;* quin his KS[ar] **11** tam *om.* HM sapientia KS omnium *om.* B **12** caeleste DV disserat DV interna] in terra PM *(alt.* r *ex* n*?)* et *om.* PHM **13** nullo pacto esse HM potest] est P **14** tabes D[ac] V **15** docetur P[ac] **16** tamen summam BHM uirtutem *om.* DV **17** persistere DV **18** doctor *in maiore ras.* P **18–19** at . . . scientiam] at si uero cui sc- cael- DV **19** cuius HM diuinitas *om.* HM uirtute B[1], *corr.* B[3]*;* uirtem P[ac] immortalitatis S[1] tribuet B **20** ceteros DV

necesse est. at id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus adsumat. cur autem fieri non possit, ratio clara est. 6 nam si ueniat ad homines ut deus, ut omittam quod mortales oculi claritatem maiestatis eius conspicere ac sustinere non possunt, ipse
5 certe deus uirtutem docere non poterit, quia expers corporis non faciet quae docebit ac per hoc doctrina eius perfecta non erit. 7 alioquin si summa uirtus est dolorem patienter pro iustitia officioque perferre, si uirtus est mortem ipsam et intentatam non metuere et inlatam fortiter sustinere, debet ergo doctor ille per-
10 fectus et docere ista praecipiendo et confirmare faciendo, quia qui dat praecepta uiuendi amputare debet omnium excusationum uias, ut imponat hominibus parendi necessitatem non ui aliqua sed pudore, et tamen libertatem relinquat, ut et praemium sit constitutum parentibus, quia poterant non parere si uellent, et
15 non parentibus poena, quia poterant parere si uellent. 8 *373* quomodo igitur poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet faciat, quae docet, et sit quasi praeuius et manum porrigat secuturo?

Auct.: **8** mortem . . . intentatam] *cf.* Verg. Aen. 1, 91

1 at] ad DVR[1] omnino] domino R fieri *om.* HM **2** adsumat] adim- DVHM non possit fieri B potuit DV*;* posset HM clara *ex* clausa B[2] **3** ab homines D[ac] V ut *ante* deus] sicut HM ut *post* deus] et DV omittam] *ante* o *eras.* h, ittam *in ras. m.2,* R **5** certe] quoque DV **6** faciat K[ac] quae] quod M ac] hac V non *s.l.* D[2], *om.* V **7** alioqui K, aliud quoque, iud quoque *in ras. m.2,* S uirtute P dolore D[ac] V, -lere D[pc] **8** et *om.* PHM intentatam] en *ex* an*? m.2* B, *post alt.* n *s.l.* p R[2]*;* intentam PS[2], -tenta K *(*-mta*)* S[1] non *s.l.* H[2] **8–9** non . . . inlatam *om.* P non *s.l.* H[2] **9** et] ut D[1] V ergo *om.* HM ille doctor HM **10** ita HM firmare HM **11** qui] quit*?* B[ar] excusationem V **12** ut] et DV uia D[ar] aliquia V[ac] **13** tamen *s.l.* B[2] libertate D[ac] VHM et *om.* HM **14** qua P non *s.l. m.1 uel 2* B, *om.* HM nollent HM **14–15** et . . . uellent *om.* DVP **15** poenam B[ar] HM parere *eras.* K **16** excusatio nisi] -onis D *(*-ussa-*)* VR[1] *(antea s.l.* uis R[2]*);* -oni·si HM quae] quod P **17** sit *ex* si P[3]

quemadmodum autem potest facere quae docet, si non sit similis
9 ei quem docet? nam si nulli subiectus sit passioni, potest ei
docenti homo sic respondere: uolo equidem non peccare, sed
uincor; indutus sum enim carne fragili et imbecilla. haec est
quae concupiscit, quae irascitur, quae dolere, quae mori timet. 5
itaque ducor inuitus et pecco, non quia uolo, sed quia cogor.
sentio me et ipse peccare, sed necessitas fragilitatis impellit, cui
10 repugnare non possum. – quid ad haec respondebit praeceptor
ille iustitiae? quomodo confutabit ac redarguet hominem qui
delictis suis excusationem carnis obtendet, nisi et ipse carne 10
fuerit indutus, ut ostendat etiam carnem posse capere uirtutem?
11 contumacia enim redargui non potest nisi exemplo. nam si
habere non possunt quae doceas firmitatem, nisi ea prior feceris,
quia natura hominum procliuis in uitia uideri uult non modo
12 cum uenia, sed etiam cum ratione peccare, oportet magistrum 15
doctoremque uirtutis homini simillimum fieri, ut uincendo pec-
13 catum doceat hominem uinci ab eo posse peccatum. sin uero
sit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo potest.

Codd.: **5** *a*|citur *incipit* G *p. 23 paene tota lecta (pauca mg. dext. parte inf. abscissa perierunt); hinc extant* BG DV P HM KS R

1 autem] semper R **1–2** si . . . docet *s.l.* B^{2} **2** ei *ante* quem *ex* illi V ei *post* potest] et DV **3** quidem HM **4** uimcor B^{1}, *corr.* B^{2} enim *in mg. (m. rec.?)* P **5** quae concupiscit *om.* P concupiscitur*?* B^{ar} quae *ante* irascitur *om.* KS dolet P^{3} *(ex* -ere*)* HM **6** ita HM et *om.* DV **7** sentio . . . impellit *om.* DV et *om.* P **8** hoc DV respondibit B **9** confutauit, *alt.* u *inc.*, G*;* -fortauit D^{1} V, -fortabit D^{2} ac *ex* hac P^{3} redarguit B^{ac} **9–10** qui . . . suis] quicquid et artis DV **10** obtendet] ostenderet D, ostendet VHM, ostendit P*;* obtendit, i *ex* e *m.2*, R **11** carne HMKS **12** contumaciam H^{ar} si *om.* PHM **13** haberi H firmitate P^{1}, *corr.* P^{3} ea] ex ea G feris R^{1} **14** naturam H^{ar} **15** cum uenia] conuenio DV rationem DV oportet] o. uero G **16** hominis DV*;* -num PKS peccato HM **17** homine S ab eo *om.* KS sin HMR*;* si BGPKS*;* sim V *(D deest)* **18** modo] pacto R *ex § 3*

existet enim constans aliquis ac dicet: tu quidem non peccas, *374*
quia liber es ab hoc corpore, non concupiscis, quia immortali
nihil est necessarium. mihi uero multis rebus opus est ut tuear
hanc uitam. mortem non times, quia ualere in te non potest,
5 dolorem contemnis, quia nullam uim pati potes. at ego mortalis 14
utrumque timeo, quia cruciatus mihi grauissimos inferunt, quos
tolerare carnis infirmitas non potest. – doctor itaque uirtutis 15
etiam hanc excusationem debuit hominibus auferre, ne quis
quod peccat necessitati potius adscribat quam culpae suae.
10 ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo qui 16
docendus est, ut si forte dixerit: impossibilia praecipis, respon-
deat: ecce ipse facio. – at ego carne indutus sum, cuius est
peccare proprium. – et ego eandem carnem gero, et tamen pec-
catum in me non dominatur. – mihi opes contemnere difficile 17
15 est, quia uiui aliter non potest in hoc corpore. – ecce et mihi
corpus est, et tamen pugno contra omnem cupiditatem. – non
possum pro iustitia nec dolorem ferre nec mortem, quia fragilis
sum. – ecce et in me dolor ac mors habet potestatem, et ea ipsa
quae times uinco, ut uictorem te faciam doloris ac mortis. prior
20 uado per ea quae sustineri non posse praetendis; si praecipien-
tem sequi non potes, sequere antecedentem. – sublata omnis hoc

Codd.: **7** *in* itaque *desinit* G *p. 23, seq. p. 24 usque ad § 16* ecce *maximam partem lecta*

1 constans] contumax *Anon. Brit. (1734; cf. Heck–Wlosok, ed. epit. XLIII) 422 cl. § 10 et epit. 45, 3; trad. def. Buen cl. e. g. 3, 24, 10* ac] aut V *(D deest)* **2** mortali KS¹ **3** nihil] necesse M **4** in te ualere DV **5** potest HM at] ad DV¹ ego] ergo H^ar; e. ergo KS **6** quia *om.* P **11** doctus P possibilia D¹ V **12** at *om.* P; et HM carnem H^ar **13–14** in me peccatum HM **15** quia] quo DV et *s.l.* B²; *om.* P **16** est *om.* P inpugno DV **17** iustitiam H^ac MK¹ fragilis sum *ex* -lissimum S **18** *pr.* et *s.l.* B², *om.* HM ⟨tamen⟩ ea *Br cl. l. 13 et 16, ft. recte* **19** ut] et H^ac te] e HM prior *bis, pr. del. m.3* P **20** sustineri *ex* susteri P² non *s.l.* B² possit D¹ V praetendis si] -disti B¹, *corr.* B² praecipiente *ex* -ti R² **21** potis *ex* potes B¹, -tes *rest.* B³; -test D^ac sublato P **21–p. 408, 1** hoc modo omnis PHMKS

modo excusatio est et fateri hominem necesse est sua culpa
iniustum esse qui doctorem uirtutis et eundem ducem non se-
quatur. uides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor, quia dux
375 esse mortali potest, quam immortalis, quia patientiam docere
18 non potest qui subiectus passionibus non est. nec hoc tamen eo 5
pertinet ut hominem deo praeferam, sed ut ostendam neque
hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem deus, ut
auctoritate caelesti necessitatem parendi hominibus imponat,
neque deum, nisi mortali corpore induatur, ut praecepta sua fac-
19 tis adimplendo ceteros parendi necessitate constringat. liquido 10
igitur apparet eum, qui uitae dux et iustitiae sit magister, cor-
poralem esse oportere nec aliter fieri posse, ut sit illius plena et
perfecta doctrina habeatque radicem ac fundamentum stabilis-
que apud homines ac fixa permaneat, ipsum autem subire carnis
et corporis imbecillitatem uirtutemque in se recipere cuius doc- 15
tor est, ut eam simul et uerbis doceat et factis; item, subiectum
esse morti et passionibus cunctis, quoniam et in passione tole-
randa et in morte subeunda uirtutis officia uersantur. quae omnia
ut dixi consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse per-
ferri. 20

Codd.: **8** *a* |c[essitatem] *incipit* G *p. 124, in qua mg. sup. abscisso usque ad finem § 18 perpaucae litt., § 19 usque ad* radicem *plurima, deinde singulae litt. leguntur; ceterum extant* B DV P HM KS R

2 et *om.* HM **3** mortali D[1] V qui DV **4** mortalis *ex* -li R[2] potest] non *(del.* D[2]*)* p. D[1] V **4–5** quam ... potest *om.* R **5** subiectis KS[1] *(ut uid.)* **6** deum M *post* neque *s.l.* per S[2] **7** perfectam MS (˜ *s.l. m.2)*; -tum *ex* perfec R[2] doctrinam, ˜ *s.l. m.2,* S posse *om.* P deus idem deus, *pr.* d. *del. m.2,* K ut *ex* aut P[3] **8** auctoritati H **9** deum *om.* KS[1], per d. *s.l.* S[2] mortale M **10** adimpleto D[ac] constringit K[ac] **12** plene M[ac], -nam S[ar] et] ac HM **13** habeatque] nisi habeat P **14** ac *ante* fixa] et HM **15** uirtutem R **15–16** cuius ... est] doctoris P **16** doceat et uerbis HM **17** et *post* quoniam *om.* DV passionem M **18** uersatur H **19–20** debet ... perferri] debeat ut do- ipse pe- po- HM **19** *ante* posse *s.l.* ea S[2]

25. Discant igitur homines et intellegant, quare deus summus, cum legatum ac nuntium suum mitteret ad erudiendam praeceptis iustitiae mortalitatem, uoluerit eum carne indui et cruciatu adfici et morte multari. nam cum iustitia nulla esset in terra, doctorem misit quasi uiuam legem, ut nomen ac templum nouum conderet, ut uerum ac pium cultum per omnem terram et uerbis et exemplo seminaret. sed tamen ut certum esset a deo missum, non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur ex mortali utroque concretus, sed ut appareret etiam in homine illum esse caelestem, creatus est sine opera genitoris. habebat enim spiritalem patrem deum, et sicut pater spiritus eius deus sine matre, ita mater corporis eius uirgo sine patre. fuit igitur et deus et homo, inter deum atque hominem medius constitutus – unde illum Graeci μεσίτην uocant –, ut hominem perducere ad

Epit.: 4, 25, 3–4] 38, 9 . . . fieret 5 . . . posset] 39, 7

Test.: **13–p. 410, 1** Isid. orig. 7, 2, 29; *cf.* Zeno 2, 12, 4. Ps. Cypr. idol. 11 p. 28, 10–11

Codd.: **10** *ab* es[t] *incipit* G *p. 123 l. 3; antea et usque ad § 4* matre *nonnulla excid. mg. sup. abscisso; cet. paene omnia lecta*

2 ac *om.* R[1], *s.l.* id est R[2] erudiendam] m *eras.* B; -dum R; eruendam V **3** praecepta *ex* -tis B[2] iustitiae] i. suae HM mortalitatem B[1] KSR; et inmortalitatis B[2]; immortalitatem DVHM; mortali P *(falsa notat Br, unde* mortalitatem, mortali *Heck, 1972, 175 n. 21, Mo, dubitanter Win)* **4** mortem P[1], *corr.* P[3] iniustitia, in *s.l. m.2,* R nulla] multa R **5** terram B[ar] ut *ex* et *m.1?* B **6** concederet KS[ar] ut uerum] uterum H per omnem *bis, pr. eras.* D et *om.* BP **7** uerbo R et exemplo] exemplo P; et emplo R[1] seminare HM sed *om.* HM esset] est et P[ac] HM **8** missus DV **9** uteroque B[ar] concretis KS[ac] *(ut uid.)* **9–10** etiam . . . illum] illum e. in h. P **9** in homine] hominem BHM **10** opere R habebant M **11** et *om.* HM pater *s.l.,* spiritus *exp.* S[2] **12** matre] -ter R[1] corpori HM, -pus KS igitur et] miscetur HM **13** iter H[1] constitutus] -stituitur $\overline{\text{xps}}$ HM **14** μεσίτην *edd.;* mesiten *codd. (nisi* mestine HM*), sed cf. supra ad 1, 21, 31 et Heck, 2005, 62*

deum posset id est ad immortalitatem, quia si deus tantum fuisset, ut supra dictum est, exempla uirtutis homini praebere non posset, si homo tantum, non posset homines ad iustitiam
6 cogere, nisi auctoritas ac uirtus homine maior accederet. etenim cum constet homo ex carne ac spiritu et oporteat spiritum 5 iustitiae operibus emereri, ut fiat aeternus, caro quoniam terrena est ideoque mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum et ab
7 immortalitate inducit ad mortem. ergo spiritus carnis expers dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat, quoniam
377 caro impedit spiritum quominus deum sequatur. est enim fragilis 10
8 et subiecta peccato, peccatum autem pabulum mortis est. itaque idcirco mediator aduenit id est deus in carne, ut caro eum sequi posset, et eriperet hominem morti, cuius est dominatio in carnem. ideo carne se induit, ut desideriis carnis edomitis doceret non necessitatis esse peccare, sed propositi ac uoluntatis. 15
9 una enim nobis et magna et praecipua cum carne luctatio est,

2 supra] 4, 24, 11–19

Auct.: **12** mediator] *cf.* Cypr. testim. 2, 10 l. 1–2

Test.: **12** mediator] Ps. Cypr. l. c. Isid. l. c.

Codd.: **16** *in* una *desinit* G *p. 123; hinc extant* B DV P HM KS R

1 possent K[1] **1–2** id . . . fuisset *om.* M **1** quia si] quasi V[ac] H *(D inc.)* **2** dictum] m *exp. m.3?* P **3** possit G tantummodo non HM **4** congerere B[ar] ac] et V *(D deest);* aut KS antecederet P *contra numerum* enim HM **5** cum *om.* K, *s.l.* S[2] ac] et P spiritu *ex* -tum D*;* -tum VH et oporteat spiritum *om.* DVHM **6** [m]ereri G *(spatio indice);* et mer- DV*;* emendari P ut] aut S[ar] aeternis V **7** ideo P[ac] spiritum] $\overline{\text{xpm}}$ HM **8** ducit P expers carnis DV **9** hominis*?* S[ar] poterit, o *ex* a *(sic) m.3,* P quia DV **11** mortis *ex* mortalis*?* H[2] est *om.* G **12** id est] idẽ K, idem S in *om.* H **13** et] ut BG **13–14** in . . . ideo *om.* P **14** carnem] -ne BGHMKS carne] in c. B[1] G, et c. B[2]*;* -nem DV induit se DV **16** enim] igitur HM et *ante* magna *s.l.* M[2] et *post* magna *s.l.* P[3] est *om.* HM

cuius infinitae cupiditates premunt animam nec dominium retinere patiuntur, sed eam uoluptatibus et inlecebris suauibus mancipatam morte adficiunt sempiterna. 10 quibus ut repugnare possemus, deus nobis uiam superandae carnis et aperuit et ostendit. 5 quae uirtus perfecta et omnibus numeris absoluta coronam uincentibus et mercedem immortalitatis impertit.

26. 1 Dixi de humilitate et fragilitate et passione, cur haec deus subire maluerit. nunc ipsius crucis ratio reddenda est et uis enarranda. 2 quid summus pater a principio disposuerit et quem- 10 admodum cuncta quae gesta sunt ordinarit, non tantum diuinatio prophetarum, quae in Christum uera praecessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. 3 quaecumque enim passus est, non fuerunt inania, sed habuerunt figuram et significantiam magnam sicut etiam diuina illa opera quae fecit. quorum uis et potentia 15 ualebat quidem in praesens, sed declarabat aliquid in futurum. 4 *378* aperuit caecorum lumina. caelestis uirtus est, lucem non uidentibus reddidisse. sed hoc facto significabat fore, ut conuersus ad gentes quae deum nesciebant insipientium pectora inluminaret

Epit.: 4, 25, 10] *cf.* 38, 9 ut per . . . liberaretur. 59, 1 . . . uoluptatem. 62, 4 praemium . . . impertit. 68, 5 coronam 4, 26, 1 – 28, 2] 46, 1 – 47, 1 *(pauca aliunde)* 4, 26, 1 . . . enarranda] 46, 1 . . . crucis

Auct.: **8** §§ 1–3] *cf.* Cypr. testim. 2, 21 l. 1–2

1 infinitate D[ar] V dominium PHKR*;* dominum B, dñm *sim.* DVMS **2** uoluntatibus B[1], *corr.* B[3] et *om.* DV mancipata V (D *inc.)* **3** mortem HM sempiternam HM possimus DV **8** cruci HM uis] bis B[ac] **9** quae DV sumus S[1] **10** ordinaret H[1] M[1] **11** in *om.* R processit BD[1] VHM miratio DV **12** passionis ipsius R **13** et . . . magnam *om.* B[1], *in inf. mg. signis* hd *et* hs *usa suppl.* B[3] **14** opera illa HM uis et *om.* HM **16** uirtus est R *Heck, 2000, 600;* u. et PKS *edd.;* u. *tantum* BDVHM *Br, Mo* lucem] uicem V **17** reddidisse BD[1] VR *Br, Mo;* -didit D[2] PHMKS *edd.* sed] et PKS *edd. ante Br* significauit P **18** quae] quam P[ac] nesciebat M[ac] inluminari B[1] *(corr.* B[2]*);* luminaret DV

luce sapientiae et ad ueritatem contemplandam oculos cordis
5 aperiret. ueri enim caeci sunt, qui caelestia non uidentes et
tenebris ignorantiae circumfusi terrena et fragilia uenerantur.
6 patefecit aures surdorum. non utique hactenus uis illa caelestis
operata est, sed declarabat breui fore ut, qui erant ueritatis ex- 5
pertes, et audirent et intellegerent diuinas dei uoces. uere enim
surdos dixeris qui caelestia et uera et facienda non audiunt.
7 mutorum linguas in eloquium soluit. admirabilis, etiam cum fie-
ret, potentia. sed inerat huic uirtuti alia significatio, quae osten-
deret mox futurum, ut rerum caelestium nuper ignari percepta 10
8 sapientiae disciplina de deo et ueritate dissererent. nam qui
rationem diuinitatis ignorat, is uero elinguis et mutus est, licet
sit omnium disertissimus. lingua enim cum uerum loqui coeperit
id est uirtutem maiestatemque dei singularis interpretari, tunc
demum officio naturae suae fungitur; quamdiu autem falsa lo- 15
quitur, in usu suo non est, et ideo infans sit necesse est qui
9 diuina proloqui non potest. pedes quoque claudorum ad offi-
cium gradiendi reformauit. laudabilis diuini operis fortitudo, sed
figura id continebat, quod cohibitis erroribus uitae saecularis ac
deuiae iter ueritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad 20

1 cordis oculos HM **2** ueri B¹ DVHMKSR¹ *Mo, Win;* uere B² PR² *Br; cf. Heck, 2000, 601* et *om.* HM **4** actenus PHM uis *om.* HM **5** erat KS^{ac}*;* erã M ueritates D^{ac} V **7** dixerim B² *(ex* -ris*)* R*;* -rit DV qui . . . audiunt *in mg. inf.* H et *ante* uera *om.* HM non audiunt *in litura rest.* B² audiant K^{ac} **8** multorum V^{ar} cum ⟨hoc tantum⟩ fieret *Br; trad. def. Sittl, PhW 11, 1891, 335; cf. Heck, 2000, 601* **9** inherat KS qua HM ostenderat DV **10** praecepta DV **11** disciplinam *ex* -na S² **12** his D uero elinguis B² VH^{pc} MR¹ *Win (cf. Heck l. c. 601);* uere eli- PKSR² *edd., Br;* ueroli- B¹ D^{ac} H^{ac}*;* uereli- D^{pc} **13** sit *ex* si B², *om.* KS dissertissimus HMKS coeperint M^{ac} **14** uirtuti V^{ac} maiestatem P deo DV tunc DVHS² R *Heck, 2000, 600;* tum BPMKS¹ *edd., Br* **15** fungetur HM falso VH loquetur HM **16** et *om.* HM **17** praeloqui B¹, *corr.* B³ **18** gradiendo D^{ac}*;* gradi S **19** id] haec HM **20** diuinae B¹, deuii B³ graderentur] ent *in ras.,* ur *s.l. m.3,* P*;* trad- DV

dei gratiam consequendam. is enim uere claudus existimandus 10
est, qui caligine ac tenebris insipientiae implicatus et quo tendat
ignarus offensibilibus et caducis gressibus per uiam mortis in- 379
cedit. item labes et maculas inquinatorum corporum repurgauit. 11
5 non exigua immortalis potentiae opera. uerum id portendebat
haec uis, quod peccatorum labibus ac uitiorum maculis inqui-
natos doctrina eius purificatura esset eruditione iustitiae. le- 12
prosi enim uere atque elephantiaci debent haberi quos uel infi-
nitae cupiditates ad scelera uel insatiabiles uoluptates ad flagitia
10 compellunt et dedecorum maculis inustos labe adficiunt sempi-
terna. iacentia mortuorum corpora erexit eosque nominibus 13
suis inclamatos a morte reuocauit. quid congruentius deo? quid
miraculo dignius omnium saeculorum quam decursam uitam re-
signasse, completis hominum temporibus adiecisse, arcana mor-
15 tis reuelasse? sed haec inenarrabilis potestas imago uirtutis 14
maioris fuit, quae demonstrabat tantam uim habituram esse
doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quae alienae a deo
subiectae morti fuerunt, cognitione ueri luminis animatae ad

1 claudis K S^ac **2** et] est P H M quod H^ar M **3** offensilibus K S R*; utraque uox nonnisi hic legitur; u. Thes. IX 2, 496, 21–23* caducibus P^ac uia D^ac V **4** repugnauit D V H M **5** exiguam mortalis D^ac V inmortalitatis B[1] *(corr.* B[3]*)* H M potentiae] immo p. B **6** quod] cui H M lauibus D *(del.)* V maculas K^ac **7** eruditione] caelestis e. H M **8** uere *om.* P elefantia cidebant D V habere D V R quod D **9** cupiditatis R ad] ac H M scelera . . . ad *om.* D V insanabiles M K S **10** decorem D*;* decorum V S[2]*;* dedecora H, -ram M*;* de deorum K S[1] maculis] oculis D V iniustos B^ar K S*;* inuitos D V *post* adficiunt *del.* sapienti M **11** erexerit D V eos D V nominibus] in omnib- K S **12** inclamatos *in mg.* H[2] a morte] ad m. K S^ar*;* ad uita M reuocaret M **13** dignus B^ac omnium *bis, pr. del* R **14** completis . . . adiecisse] completisque omnium temporibus tempora a. perpetua P abiecisse H M*;* uitam *(s.l. m.2)* adiec- R archanam H M **15** enarrabilis P[1], *corr.* P[3] **17** suam] eius R *post* gentes *add.* quae S[2] orbo R[1] toto orbe D V toto quae] t. qui H M*;* totoque K S[1] alieno D V

15 immortalitatis praemia peruenirent. eos enim recte mortuos
aestimaueris, qui datorem uitae deum nescientes atque animas
suas a caelo in terram deprimentes in laqueos aeternae mortis
16 incurrunt. quae igitur tum faciebat in praesens, imagines erant
futurorum, quae in laesis adfectisque corporibus exhibebat, ea 5
380 spiritalium figuram gerebant, ut et in praesenti uirtutis non ter-
renae opera monstraret et in futurum potestatem caelestis suae
17 maiestatis ostenderet. ergo sicut opera eius significantiam quo-
que maioris potestatis habuerunt, ita etiam passio non simplex
18 nec superuacua nec fortuita praecessit. sed ut illa quae fecit 10
magnam uirtutem ac potestatem doctrinae eius significabant, sic
ea quae passus est odio futuram esse sapientiam nuntiabant.
aceti enim potus ac fellis cibus acerbitates et amaritudines in hac
19 uita sectatoribus ueritatis pollicebatur. et quamquam passio
ipsa per se acerba et amara specimen nobis futurorum tormen- 15
torum dabat, quae morantibus in hoc saeculo uirtus ipsa pro-
ponit, tamen illiusmodi potus et cibus in os doctoris nostri
ueniens pressurarum nobis et laborum et miseriarum praebebat
20 exemplum. quae omnia tolerare ac perpeti necesse est eos qui

1 mortuos recte HM **3** suas *om.* P a] de HM*;* e R *ft. recte* terra HM reprimentes V *(*D *deest);* depim- R^{1} laqueum HM **4** tunc VR *(*D *deest)* praesenti DV **5** in *ante* laesis *om.* V *(*D *deest)* affectis corporibusque M^{ac} exhibebant B^{ar}, exibebat P*;* exigebat V *(*D *deest);* exhibat R^{1}, bat *et seq.* ea *del., s.l.* bite R^{2} **6** ut *om.* R et *in ras.* V^{2} uirtutis *ex* uirtus*?* B^{3}*;* -tes *ex* -tis R^{2} uirtutis non] nobis HM terrenae BV *(*D *deest);* -na *cet.* **7** operam B monstraret] manifesta- B potestatem] operę V*; in* D *extat*|ra, a *ex* e **8** sicut *ex* si B^{2} **9** potestates H etiam] enim DV **11** magna P doctrina R^{1} **12** futura D^{ac} V **13** acet D^{1} V potus] o *ex* u P*;* pectus V aceruitates B^{1} *(corr.* B^{3}*)* D^{ac} V*;* -tes *ex* -tis P^{3} **15** acerua B^{1} *(corr.* B^{3}*)* D^{ac} V speciem en H, spetiem in M*;* -ciem R tormentorum *bis, alt. del.*, R **16** proponit] i *ex* a*? m.3?* B **17** cibis M **18** praessurã, *deinde 2 litt. eras.*, D et *post* nobis] ac PKS et *post* laborum] ac HM praebebat] nobis p. HM **19** tolerari B^{1}, *corr.* B^{3} eos *om.* DV

ueritatem sequuntur, quoniam ueritas acerba est et inuisa omnibus, qui uirtutis expertes uitam suam mortiferis uoluptatibus dedunt. nam corona spinea capiti eius imposita id declarabat, 21 fore ut diuinam sibi plebem de nocentibus congregaret. corona
5 enim dicitur circumstans in orbem populus. nos autem, qui 22 ante cognitionem dei fuimus iniusti, spinae id est mali ac nocentes eramus, ignorantes quid esset bonum, et a iustitiae notione atque operibus alieni omnia scelere ac libidine polluebamus. electi ergo ex dumis et sentibus sanctum dei caput cingimus, 23 *381*
10 quia conuocati ab ipso et circumfusi undique ad eum magistro ac doctori deo adsistimus regemque illum mundi et omnium uiuentium dominum coronamus. quod uero ad crucem spectat, 24 magna in ea uis ac ratio est; quam nunc conabor ostendere. deus namque, sicut superius exposui, cum statuisset hominem 25
15 liberare, magistrum uirtutis legauit in terram, qui et praeceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam et operibus factisque praesentibus iustitiae uiam panderet, qua gradiens homo et

Epit.: 4, 26, 24–27] *cf.* 45, 1–5

14 superius] 4, 23, 1 – 25, 10

Auct.: **3** §§ 21–22] *cf.* Orac. Sib. 8, 294 sq.

Codd.: **7** *ab*|rantes *incipit* G *p. 106 tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 acerua D^{ac} VM **2** uirtutes P uolumptatibus D^{ac} V **4** coronam R^{ar} **5** orbe HM autem] enim P **6** cognationem D^{1} V iniuste P^{1}, *corr.* P^{3} ac] et PKS **7–8** quid . . . notione *om.* R **7** est HM et a] etiam G*;* et DV notitione G*;* notionem HM notione atque] -nemque D^{ac} **8** *post* atque *in fine lin.* a dei R^{2} omni GHM polluebamur HM **9** electis P et sentibus] ex gen- DV sancti H^{1} **10** ad eum] adeo P*;* ad dominum HM **11** ac] et DVS doctore D^{ac} VP **12** expectat HM **13** conamur P^{ac} **14** superius sicut DV cum constituisset DV **15** legauit *ex* lig- P^{3} terra HM **16** formet P^{ac}, -maet H **16–17** factisque praesentibus *om.* P **17** presenti H penderet B^{1}, *corr.* B^{3} quae D^{ac} V dragiens B^{ac}*;* rediens DV

26 doctorem suum sequens ad uitam aeternam perueniret. is igitur corporatus est et ueste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum uenerat, uirtutis exempla et incitamenta praeberet.
27 sed cum in omnibus uitae officiis iustitiae specimen praebuisset, ut doloris quoque patientiam mortisque contemptum, quibus 5 perfecta et consummata fit uirtus, traderet homini, uenit in manus impiae nationis, cum et uitare potuisset scientia futuri quam
28 gerebat et repellere eadem uirtute qua mirabilia faciebat. sustinuit ergo cruciatus et uerbera et spinas. postremo etiam mortem suscipere non recusauit, ut homo illo duce subactam et ca- 10
29 tenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. cur autem
382 summus pater id potissimum genus mortis elegerit quo adfici eum sineret, haec ratio est. dicat enim fortasse aliquis: cur si deus fuit et mori uoluit, non saltem honesto aliquo mortis genere adfectus est? cur potissimum cruce? cur infami genere supplicii, 15 quod etiam homine libero quamuis nocente uideatur indignum?
30 – primum, quod is qui humilis aduenerat, ut humilibus et infimis

Epit.: 4, 26, 29–30] 46, 1 ne . . . 3 imitandi

Auct.: **17–p. 417, 1** *cf.* Orac. Sib. 8, 257 *(supra 4, 16, 17)*

Codd.: **9** *in* etiam *desinit* G *p. 106, seq. p. 105, in qua usque ad § 29* adfectus *et inde a § 32* eius *plurima leguntur*

1 aeternam uitam R   perueniret aeternam HM *numero optimo*   is BPKSR, his G, *om.* DVHM   **2** et] ut HM   induti M   ut *om.* HM   **3** exempla] et e. P   incitamenta] incita, in *eras.*, H   **4** sed *om.* DVHMR   speciem G   **5** ut] et ut HM   doloribus G*;* -ris *ex* -res P[3]   mortique D[1] V*;* -rtis P   quibus] cui *ex* q. H[2]   **6** fuit DV*;* sit HSR   **7** et *s.l.* S   scientiam S[ar]   futuri *ex* -ra B[3] *(G inc.)*   **8** qua] quam VP[1] *(corr.* P[3]*)*   **9** et *ante* uerbera] ac P   uespera D[1], aspera D[2]   mortem] *alt.* m *exp.* P[3]   **10** recusabit G   **11** triumpharent S[ar]   **12** mortis *om.* DV   quo *ex* quod P[3]   **14** saltim DVHM   inhonesto KS[ar]   aliquid D[1] V   genere] cernere P[ac]   **15** adfectus . . . genere *om.* DV   suplicii B   **16** homini DVHM   nocenti DV   **17** is *om.* P*;* his DV   ut] et B   humilis V[1]   infirmis B[1] *(corr.* B[3]*)* DVP

opem ferret et omnibus spem salutis ostenderet, eo genere adficiendus fuit quo humiles et infimi solent, ne quis esset omnino qui eum non posset imitari. deinde, ut integrum corpus eius conseruaretur, quem die tertio resurgere ab inferis oportebat. nec hoc enim cuiquam ignorandum est, quod ipse ante de sua passione praedicans etiam id notum fecerit habere se potestatem cum uellet deponendi spiritum et resumendi. suffixus itaque quia spiritum deposuerat, necessarium carnifices non putauerunt ossa eius suffringere, sicut mos eorum ferebat, sed tantummodo latus eius perforauerunt. sic integrum corpus patibulo detractum est et sepulcro diligenter inclusum. quae omnia idcirco facta sunt, ne laesum ac deminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. illa quoque praecipua fuit causa cur deus crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse omnibusque gentibus passionem dei notescere. nam quoniam is qui patibulo suspenditur, et conspicuus est omnibus et ceteris altior, crux

(margin: 31 at line 3; 5 at line 5; 32 at line 7; 10 at line 10; 33 at line 10; 383 at line 14; 15 at line 15; 34 at line 15)

Epit.: 4, 26, 31 ... 33 redderetur] 46, 3 praeterea ... 4 reseruauit 33 illa quoque ... 36 suscepturum] 46, 4 his ... 5 conuenirent

Auct.: **6–7** habere ... resumendi] Ioh. 10, 18*; u. supra p. LIX n. 166*

Codd.: **13** *in* deus *desinit* G *p. 105, seq. p. 33 usque ad finem § 33 fere lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 ferat *ex* ferret B[2] ferret et in *(sic)* omnibus *bis* P ostendebat *ex* -ret B[2] adficiendum KS[1] **2** *post* quo *1 litt. eras.* D*;* quod P[1] *(corr.* P[3]*)* K *(et* S[1]*?)* humiles *ex* -lis P[3] infirmis, s *exp. m.3,* P*;* -firmi HM essent V[ar] **3** posset *ex* -sit P[3] **4** obseruaretur HM quod HM surgere HMS ab inferis resurgere B ne HM **6** praedicens DVKSR *ft. recte* faceret M se *s.l.* B[3]*, om.* H **7** cum *s.l.* B[3] spiritus BR *ft. recte* fixus B **8** quia *in mg.* P, *in ras.* S[2]*;* cum DVHM*;* ex K spiritum] s. sponte HM non *om.* HM potuerunt V **9** ossua D[1] V mos eorum] monstrorum DV ferebant DV (n *s.l.)* **10** perfoderunt P sicut BHM **11** et *ex* e P[3] sepulchro *codd.* **12** ac *ex* ad P[3] diminutum BG **13** praecipue BP, -puae G **14** extari R[1] **15** is] pro his D[ac] *(*pro *exp.)* V*;* his MS[ar] R

potius electa est, quae significaret illum tam conspicuum tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum pariter et co-
35 lendum cunctae nationes ex omni orbe concurrerent. denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut
36 passio eius aut sublimitas maiestatis ignota sit. extendit ergo in 5 passione manus suas orbemque dimensus est, ut iam tunc ostenderet ab ortu solis usque ad occasum magnum populum ex omnibus linguis et tribubus congregatum sub alas suas esse uenturum signumque illud maximum atque sublime frontibus suis
37 suscepturum. cuius rei figuram Iudaei etiamnunc exhibent, 10 cum limina sua de cruore agni notant. deus enim percussurus Aegyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebraeos, praeceperat his, ut agnum candidum sine macula immolarent ac si-
38 gnum liminibus suis de sanguine eius imponerent. itaque cum Aegyptiorum primogenita una nocte interissent, Hebraei soli si- 15 gno sanguinis tuti fuerunt, non quia cruor pecudis tantam in se uim gerebat, ut hominibus saluti esset, sed imago fuerat rerum
39 futurarum. agnus enim candidus sine macula Christus fuit, id est innocens et iustus et sanctus, qui ab isdem Iudaeis immolatus

Auct.: **5–6** extendit . . . dimensus est] *cf.* Orac. Sib. 8, 302

Codd.: **19** *ab* innocens *incipit* G *p. 34 tota lecta*

1 potius *ex* -ior B² electus M^ac tam conspicuum] cons *in ras.* V²; tamquam spicuum M tamque] que *in ras.* S²; tamquam DVR¹ **2** deum B^ar **3** ex] et ex HM omni *om.* P urbe KS **4** religio B^ar PKS **6** passionem B^ar iam] etiam HM **7** ortus HM **8** tribubus B² D² S² R², tribus B¹ HMKS¹, tribubum D¹ V, tribu R¹; urbibus P **9** signumque] et *(s.l. m.3)* signum P illum R sublimem B^ar *(˜ a m.2 add. eras.)* **10** regi D^ar **11** lumina M sua *om.* HM enim] autem B **12** hebraeos faceret immunes R **13** iis P³ *(ex* his*)* R, is HM **15** *ante* una *exp.* uni P **16** fuerant H cruor] *post* u *1 litt. eras.* H; -re R^ar **16–17** in se uim] uim in eum, in eum *del. m.2,* R **17** gerebatur DV ut] ab V salus P^ac **18** futurarum *in mg.* H²; a *ex* o*?* B² enim *s.l.* M candidus *om.* B christus *s.l.* H² **19** et *ante* iustus *om.* G qui] et qui P hisdem B *(*h *s.l. m.2)* GHMKS immaculatus DV

saluti est omnibus, qui signum sanguinis, id est crucis qua sanguinem fudit, in sua fronte conscripserint. frons enim summum limen est hominis et lignum sanguine delibutum crucis significatio est. 40 denique immolatio pecudis ab iis ipsis qui faciunt pascha nominatur ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia passionis figura est, quam deus praescius futurorum tradidit per Moysen populo suo celebrandam. 41 sed tum figura ualuit in praesenti ad depellendum periculum, ut appareret quantum ueritas ipsa ualitura sit ad plebem dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. 42 quomodo autem uel in qua plaga tuti omnes sint futuri, qui signum hoc ueri et diuini sanguinis in summo corporis sui notauerint, in nouissimo libro docebo.

27. 1 Nunc satis est huius signi potentiam quantum ualeat exponere. quanto terrori sit daemonibus hoc signum, sciet qui

Epit.: 4, 27, 1–2] 46, 6 . . . 7 exiguntur. 40, 2 furiatis . . . reponebat

12 in . . . libro] *7, 17, 10–11. 19, 1–5 indicari putat Gloning, 1967 (u. p. LXII n. 185), 295, lb. VII summatim Win ad l.; cf. Br ad l. et 7, 16, 12*

Auct.: **5** pascha . . . figura] *cf. e. g.* Iren. 4, 10, 1. Greg. Naz. or. 45, 10, PG 36, 636 c **13** §§ 1–20] *cf.* Tert. apol. 23, 1–19 *passim.* Min. Fel. 27, 5–7

1 saluti est] est s. est P qua] quia DV sanguine B[1] *(corr.* B[2]*)* G **2** fudit *ex* fuit B[2] suo KS, su R[ac] concribserint B; cumscr- D; -runt M enim] autem DV *(sup.* a *eras.* ˜, e *in ras.)* **3** limen *in maiore ras.* D; lumen M *pro* est *1 litt. eras.* S hominis] hom *in ras. 4–5 litt.* B signum DV dilibutum BGR[1] **4** *post* est *del.* et P[3] iis R, *om.* DV, his *cet.* (G *inc.*), *Mo* **5** pasca BV[ac] HM ἀπὸ τοῦ πάσχειν *om.* BG, apotupaschin HM quia] qui R **7** tunc HM; cum DV ualuit *om.* V *(et* D *spatio indice)* debellandum DV **8** appareat P ipsa *s.l.* H[2] **9** in *om.* B tutius*?* R[ac] **10** autem . . . omnes] enim t. omnes *(ex* -is*)* u. i. q. p. DV in *om.* BG tuiti*?* B[ar]; toti P[ac] omnes *ex* ones B[2], omines P[ac] futuri *ex* -rae B[2] qui *s.l.* P[3]; et qui BG **11** et] ac R notauerint] non n. DV; -runt PHM **13** potentia P **14** terrore DV, -ris P[ac] KS sciet signum DV **14–p. 420, 1** qui uiderit] quid erit S

uiderit quatenus adiurati per Christum de corporibus quae ob-
2 sederint fugiunt. nam sicut ipse cum inter homines ageret,
uniuersos daemonas uerbo fugabat hominumque mentes emotas
et malis incursibus furiatas in sensus pristinos reponebat, ita
385 nunc sectatores eius eosdem spiritus inquinatos de hominibus et 5
3 nomine magistri sui et signo passionis excludunt. cuius rei non
difficilis est probatio. nam cum diis suis immolant, si adsistat
aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant
'nec responsa potest consultus reddere uates'.
et haec saepe causa praecipua iustitiam persequendi malis re- 10
4 gibus fuit. cum enim quidam ministrorum
nostri *e cultoribus dei*
sacrificantibus dominis adsisterent, imposito frontibus *suis* si-
gno deos illorum fugauerunt, ne possent in uisceribus hostiarum
5 futura depingere. quod cum intellegerent haruspices, instigan- 15
tibus isdem daemonibus quibus prosecrant conquerentes profa-

Auct.: **9** Verg. georg. 3, 491

Codd.: **7** *in* suis *desinit* G *p. 34; hinc extant* B DV P HM KS R

1 obsederunt M *contra numerum* **2** fugiunt BGDVMR *Mo,* fig- H*;* -iant PKS *Br dubitanter; cf. codd. Cic. fin. 4, 67* utuntur. *Tusc. 5, 121* sumus **3** daemonas PDV^1 HR, -nes BGV^2 KS, -nęs M*; cf. 2, 14, 6. 7. al. epit. 46, 7. 8* emotas et] emutasset DV*;* motas et HM **4** pristinos] spiritus DV **5** eodem D^{ac}*;* eosdemque P inquanatos D^{ac} V **6** passionis] p. eius HM cui KS **7** difficile M si adsistat] talis existat HM **9** consultus *ex* -sut- P^2*;* -tas D *(et* V^{ac}*?)* uatis, i *ex* e, B^2*;* uoces DV^1 **10** saepe] semper HM causam M^{ar} praecipia D^{ac} V*;* -puam M iustitiam] ad i. R persequendis B^{ar}*;* -dam R **11** enim *om.* DVHMR quidam *om.* KS ministri *ex* -rorumn S^2 **12** nostri] e cultoribus dei R *ex retractatione ut uid.; u. Heck, 1972, 189 sq.* **13** dominis] demoniis KS frontibus] f. suis HMR *ex retractatione ut uid.; u. Heck ibid. 184* **15** future H depungere H^{ac} aruspices DMKS **16** iisdem *ex* isd-P^3, hisd- KS*;* his B prosecrant BPKSR^1 *Mo;* -secant HM *edd., Br;* consecr- R^2*;* prosequantur D, -sequant V*;* -secrarant *edd. quidam, Buen; cf. 3, 20, 16* consequerentes P^1, *corr.* P^3*;* consequentes KS

nos homines sacris interesse egerunt principes suos in furorem,
ut expugnarent dei templum seque uero sacrilegio contamina-
rent, quod grauissimis persequentium poenis expiaretur. nec 6
tamen ex hoc ipso caeci homines intellegere possunt aut hanc
5 esse ueram religionem, cui ad uincendum tanta uis inest, aut
illam falsam, quae subsistere aut congredi non potest. sed aiunt 7
hoc deos non metu, uerum odio facere, quasi quisquam possit
odisse nisi eum, qui aut noceat aut possit nocere. immo uero *386*
congruens maiestati fuit, ut eos quos oderant praesentibus poe-
10 nis adficerent potius quam fugerent. sed quoniam neque ac- 8
cedere ad eos possunt in quibus caelestem notam uiderint nec iis
nocere quos signum immortale munierit tamquam inexpugna-
bilis murus, lacessunt eos per homines et manibus persequuntur
alienis. quos profecto si esse confitentur, uicimus. necesse est 9
15 enim ueram esse hanc religionem, quae et rationem daemonum
nouit et astutiam intellegit et uim retundit et eos spiritalibus
armis domitos ac subactos cedere sibi cogit. si negant, testi- 10
moniis poetarum ac philosophorum refellentur. quodsi esse et
malos esse infitias non eunt, quid superest nisi ut alios esse

1 adegerunt DV*;* coeg- HM suos] ipsos DV furorem *ex* -re B[3] **2** expurgarent KS seque] sed quae B[ac] contaminare B[1], *corr.* B[2] **3** grauissimi KS[1] **6** ullam D[ac] V falsam] suam P **7** deos] d *eras.* B metu . . . facere] metuere etiam uerum etiam f. DV *ante* uerum *eras.* uerũ*?* H quasi] quia si HM[ac] quasi quisquam *om.* R *post* possit *in fine lin.* uero R[2] **8** noceat aut *om.* P **9** ut] aut B[ar] oderam, n *ex* m *prima hasta exp. (uoluitne* -rant*?),* P **10** adficerit KS*;* afic- R[1] fugarent R **11** iis P[3] R, his P[1] *cet., Mo* **12** immortale *(*e *in ras.)* emunierit B inexpugnabiles muros HM **13** per *s.l.* H[2] et *om.* HM **14** profecto si] i *in ras. m.2* B*;* -tos VHM*;* perfectos D uincimus, n *s.l. m.2,* P *;* uicibus HM **15** enim *om.* DV hanc ueram esse HM **17** ac subactos *om.* P caedere HM*;* cad- KS cogit] nouit DV **18** refelluntur B[1] *(corr.* B[3]*)* DV quodsi] quos si DVR *ft. recte* **18–19** et malos esse *s.l.* H[2] **19** infitia.sit non M non eunt *del.* P[3] quod HM ut *om.* DV esse *om.* KS

11 dicant deos, alios daemonas? exponant igitur nobis differentiam generis utriusque, ut sciamus quid colendum, quid exsecrandum sit, habeantne inter se aliquod consortium an uero inimici sint. si sunt aliqua necessitudine copulati, quatenus eos discernemus aut quomodo utriusque generis honorem cultumque 5 miscebimus? si autem sunt inimici, cur aut daemones deos non 12 timent aut dii daemonas fugare non possunt? ecce aliquis instinctu daemonis percitus dementit effertur insanit; ducamus *387* hunc in Iouis Optimi Maximi templum uel, quia sanare homines Iuppiter nescit, in Aesculapii uel Apollinis fanum. iubeat utri- 10 uslibet sacerdos dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat 13 ex homine; nullo id pacto fieri potest. quae igitur uis deorum est, si subiectos sibi daemonas non habent? at uero idem dae- 14 mones adiurati per nomen dei ueri protinus fugiunt. quae ratio est ut Christum timeant, Iouem non timeant, nisi quod idem sunt 15 daemones quos uulgus deos esse opinatur? denique si constituantur in medio et is quem constat incursum daemonis perpeti et

Epit.: 4, 27, 12] *cf.* 2, 7 non Iuppiter . . . torquebit 13–15] *cf.* 46, 8

1 dicant . . . alios *in mg.* H² daemonas DV¹ PKSR, -nes BV² HM*; cf. § 2* exponunt S differentias KS **2** excreandum S¹, *post* x *s.l.* e S² **3** habentne S¹ **4** sint *om.* HM necessita H*;* -sitate S quatinus P*; sup.* q. *m.2* uel quando R **5** discerneremus DV*;* decerneremus, re *del. m.2,* R cultusque B **6** ⟨non⟩ miscebimus *Volkmann, Br* **6–7** daemones . . . aut *om.* P **7** di HM daemones BV² *(ex* -nas*)* M*; cf. § 2* figurare D aliqui P instinctu] insignum DV **8** effertur] et fertur DVKS **9** sanare *om.* R **10** aesculapii B³ P³ KSR, -pi B¹ DVP¹ HM *(*esc- DVKS*); cf. 2, 7, 17* fanum] templum DV utriusquelibet Bᵃʳ DVHM **11–12** ut . . . homine *in mg. inf.* P² **12** eorum DV **13** si *om.* DV subiectus Dᵃᶜ V daemones BV² *(ex* -nas*);* -nias Hᵃʳ at] ad Bᵃᶜ DV idem] idest *plene* D **15** non] autem n. DV **16** demones *s.l.* P² quod HM uulgo R opinantur R denique *om.* R si *s.l.* H²*; deinde 1 litt. eras.* V*;* sic Bᵃʳ **17** et is] etisi B, et his M quem *ex* quae P³ incessum P

Delphici Apollinis uates, eodem modo dei nomen horrebunt et tam celeriter excedet de uate suo Apollo quam ex homine spiritus ille daemonicus et adiurato fugatoque deo suo uates in perpetuum conticescet. ergo idem sunt daemones quos fatentur 5 exsecrandos esse, idem dii, quibus supplicant. 15 si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Iouem daemonibus adgregauit, sed et aliis poetis ac philosophis, qui eosdem modo daemonas, modo deos nuncupant, quorum alterum uerum, alterum falsum est. 16 illi enim nequissimi spiritus 10 ubi adiurantur, ibi se daemonas confitentur, ubi coluntur, ibi se deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant et auocent a ueri dei notione, per quam solam potest mors aeterna uitari. 17 *388* idem sunt qui deiciendi hominis causa uarios sibi cultus per diuersa regionum condiderunt, mentitis tamen adsumptisque 15 nominibus ut fallerent. nam quia diuinitatem per se ipsos adfectare non poterant, adsciuerunt sibi nomina potentium regum, sub quorum titulis honores sibi deorum uindicarent. 18 qui error discuti potest et in lucem ueritas protrahi. nam si quis studet altius

Auct.: **6** Homero] Il. 1, 222

1 delfiti DV   nomen dei DV   **2** tamen VHMR *(D deest)*   excedent DV   de *ex* d R[2]   **3** daemoniacus KS*; cf. 4, 13, 16*   **4** perpetuo DV   conticiscet BP[1] *(corr.* P[3]*)*, contiticiscet R *(cf. Thes. III 696, 60–62);* uatescit DV   fatetur R   **7** alias D[ac]   poetis *in mg.* H   **8** modo *om.* KS   daemones BDV*; cf. § 2*   modo *in mg.* H   quarum DV   **9** *pr.* alterum *ex* alteri *m.3?* P*;* alterutrum DV   uerum alterum *om.* DVR   **10** ibi] *pr.* i *ex* u BHM   daemones BV[2] *(ex* -nas, D *inc.)* HM*; cf. § 2*   confitentur] esse c. DV   **11** ut errores] terr- KS   errores *ras. ex* -oribus B   a *ex* ad P[3]   **12** dei ueri DVP   **13** homines *(sic)* deiciendi P   **13–14** per diuersa regionum PKSR*;* p. d. religionum B*;* peruersa r. DV*;* p. diuersam regionem HM   **14** considerunt DV[2] *(ex* -siderent*)*   absumptisque H   **15** hominibus HM   nam quia] namque KS   per se *bis, pr. del.* S   adfectari B[1], *corr.* B[3]   **16** adsciuerunt *in mg.* H   nomina *ex* omnia P[3]   **17** titulos R   **18** potest] non p. B et *om.* P   luce M   ueritas PKSR*;* -tatis BVHM *(D deest) contra numerum; cf. epit. 1, 1*   studeat HM

inquirere, congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. euocent Iouem Neptunum Vulcanum Mercurium Apollinem patremque omnium Saturnum; respondebunt ab inferis omnes et interrogati loquentur et de se ac de deo fatebuntur.
19 post haec euocent Christum; non aderit, non apparebit, quia non 5
20 amplius quam biduo apud inferos fuit. quid hac probatione certius proferri potest? ego uero non dubito, quin ad ueritatem Trismegistus hac aliqua ratione peruenerit, qui de deo patre omnia, de filio locutus est multa quae diuinis continentur arcanis.

1 28. Quae cum ita se habeant ut ostendimus, apparet nullam 10 aliam spem uitae homini esse propositam, nisi abiectis uanitatibus et errore miserabili deum cognoscat et deo seruiat, nisi huic temporali renuntiet uitae ac se rudimentis iustitiae ad cul-
2 tum uerae religionis instituat. hac enim condicione gignimur,
389 ut generanti nos deo iusta et debita obsequia praebeamus, hunc 15

Epit.: 4, 28, 1 – 29, 15] 44, 1–5 4, 28, 1–2] *cf.* 44, 1 nulla . . . secutus. 47, 1 . . . cognoscant

Auct.: **8** Trsimegistus] *cf. e. g. 4, 9, 3 et Wlosok, 1960, 210 et n. 78*

1 quibus] in q. B cieri *ex* cieris*?* M*;* uere KS **2** uulcanum *codd.;* Vol- *Br* B *m.3* uul- *ex* uol- *habere ratus* **3** patrem DV respondebunt *bis* V ab *om.* D *(spatio relicto)* V inferis] s *eras.* D, -ri M **4** [lo]quentes D et de . . . fatebuntur *in mg.* H ac de deo R *(repet.* de, *ut secernantur diuersa; cf. quae subaudit Löw, 2002, 122);* ac deo BPHMKS *edd., Br, Mo;* adeos D*;* ac deos V **5** euocet B*;* uocent DVH*;* uocem M $\overline{\text{xpm}}$ *s.l.* P apparebit] a. illis HM **6** qui H^{ac} KS haec KS **7** inferri DV quiin *ut uid.* D, quam V **8** hanc*,* n *s.l. m.3,* B*;* hoc HM*, om.* R **8–9** de deo . . . de *om.* P **8** omnia de] omnium ac B **9** multaque DV^{ac} HMS *(*-ta.que*)* continetur P^{ac} acarnis KS^{1} **10** habent BKSR *ft. recte* ut *s.l. m.2?* P **11** alia K hominis esse D^{ac} HM*;* -minesse R^{1} propositum KS nisi] n. ut PKS *(pr.* i *ex* e *m.2)* **13–14** *post* iustitiae *in fine lin. fere 2 litt. eras., pro* ad *in 3 eras. litt. (ult.* um*) m.3?* et, cultum *om.* B **14** haec D^{ar} VR^{ar} gignuntur HM **15** generati B iustam D^{ar} et *om.* HM

solum nouerimus, hunc sequamur. hoc uinculo pietatis obstricti 3
deo et religati sumus, unde ipsa religio nomen accepit, non ut
Cicero interpretatus est a relegendo; qui libro de natura deorum
secundo ita dixit: 'non enim philosophi solum, uerum etiam 4
5 maiores nostri superstitionem a religione separauerunt. nam qui
totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi supersti-
tes essent, superstitiosi sunt appellati, qui autem omnia, quae 5
ad cultum deorum pertinerent, retractarent et tamquam relege-
rent, ii sunt dicti religiosi ex relegendo, tamquam ex eligendo
10 elegantes, ex diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes.
his enim uerbis omnibus inest uis legendi eadem quae in reli-
gioso. ita factum est in superstitioso et religioso alterum uitii
nomen, alterum laudis.' haec interpretatio quam inepta sit, ex 6

Epit.: 4, 28, 3 . . . accepit] 64, 5 hominem . . . nominatur

Auct.: **4–13** Cic. nat. deor. 2, 71 sq. *(cf. Plasberg–Ax, 1933², ad l.)*

Test.: **1** § 3] *cf.* Aug. uera relig. 307. retract. 1, 12, 13 *(unde pendet* Isid. orig. 8, 2, 2*).* ciu. 10, 3 p. 406, 15–16*; ad §§ 4–13 cf.* ciu. 4, 30 p. 184, 19 – 185, 13*; ad § 12 cf.* uera relig. 310. Isid. diff. 1, 486

1 nouerim K*;* -ris S **2** et] *2 litt. eras.* B, *om.* P obligati B **3** est *om.* HM relegando HM qui] q. in *(s.l. m.1?)* B*;* quo DV de *om.* DV **4** solum] m *m.1,* l *in ras.,* so *et* u *s.l. m.3?* B etam, am *exp. m.3,* P **5** nostris P¹, *corr.* P³ a] ac KS religionem KS sperauerunt D¹ V **6** dies *ex* deos*?* B³ immolant HM, -bantur K^ar sui sibi DVHM superstites essent *om.* HM **7** superstitiosi *ex* -tio B³ appellati] a. quod nomen patuit postea latius *Cic.* **8** pertinent HM retractarent *om.* P*;* diligenter r. *Cic.* religerent R **9** ii R , hii P, hi *cet. (et Non. p. 432, 1), Mo, om. codd. Cic.* **9–12** religiosi . . . religioso] *nonnullae litt. litura obrutae in* B **9** legendo B, relig- R relegendo . . . eligendo] relegendo *(*r *exp.) tantum* P eligendo BKS, eleg- DVHM*;* religando R **10** eligantes P *(*i *s.l.)* KS deligendo S*;* eleg- R ex . . . intellegentes *om.* DV*;* ex *om.* KSR *(*B *litura inc.);* intellegendo *ex* -ntes S² **11** uerbis] in u. *Cic.* relegendi HM eadem quae BPH, -demque *cet.* **12** est] esse DV*;* est ut H **13** alterutrum V

re ipsa licet noscere. nam si in isdem diis colendis et superstitio
390 7 et religio uersatur, exigua uel potius nulla distantia est. quid
enim mihi adferet causae, cur precari pro salute filiorum semel
religiosi et idem decies facere superstitiosi esse hominis arbitre-
tur? si enim semel facere optimum est, quanto magis saepius? si 5
hora prima, ergo et toto die, si una hostia placabilis, placabili-
ores utique hostiae plures, quia multiplicata obsequia demeren-
8 tur potius quam offendunt. non enim nobis odiosi uidentur ii
famuli qui adsidui et frequentes ad obsequium fuerint, sed magis
cari. cur igitur sit in culpa et nomen reprehensibile suscipiat, qui 10
aut filios suos magis diligit aut deos magis honorat, laudetur
9 autem qui minus? quod argumentum etiam ex contrario ualet.
si enim totos dies precari et immolare criminis est, ergo et se-
mel; si superstites filios subinde optare uitiosum est, superstiti-
osus igitur et ille qui etiam raro id optauerit. aut cur uitii nomen 15
sit ex eo tractum quo nihil honestius, nihil iustius optari potest?
10 nam quod ait 'religiosos a relegendo appellatos, qui retractent ea
diligenter, quae ad cultum deorum pertineant', cur ergo illi qui

1 si in hisdem, *pr.* s *s.l. m.1,* inh *s.l. m.3* B in *s.l.* V P², *om.* HM hisdem DKS dis P¹ *(corr.* P²*)* KS **2** religioso DV uel] et P **3** enim *om.* B adfert B **4** arbitrentur P **6** ora BD¹ HM ergo *om.* B*;* est ergo DV toto RH *Br, Mo;* tota *cet., edd. ft. recte* ostia V^ac HM **7** ostiae HM *(*-ie*)* plurimae DV qui HM multisplacata H *(*ta *s.l. m.2)* M obsequii DV deum merentur *ex* demer- R² **8** offendat HM ii R, hii P¹, hi P³ *cet., Mo* **9** famuli *in fine lin. in ras. fere 3 litt.* B³ **10** sit] si P in culpa et] culpae DV omen P accipiat HM **11** diligat B deos] d *eras.* B magis] satis P **13** si *om.* DV totus *(sic)* enim DV immolari DV est *om.* B **14** superstites] -stitiosi HM*;* supersticiosi *(*si *s.l.)* filios subinde *(deinde 2 litt. eras.)* optare uitiosum *(*est *om.) in mg. inf.* P² **15** et *om.* B*;* est et P*;* est HM uitii] *pr.* i *ex* a, *ult.* i *eras. rest.* B³ **16** tractatum, ta *exp. m.3,* P quod DV nihil iustius *om.* R **17** religioso H¹ relegendo] o *in ras.* B² **18** pertinent HM ergo *om.* P illi PKS, et i. *cet. ex § 9* qui *om.* DV

hoc saepe in die faciant religiosorum nomen amittant, cum multo utique diligentius ex adsiduitate ipsa relegant ea quibus dii coluntur? quid ergo est? nimirum religio ueri cultus est, superstitio falsi. et omnino quid colas interest, non quemadmodum 11
5 colas aut quid precere. sed quia deorum cultores religiosos se putant, cum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere nec significantiam nominum exprimere. diximus nomen religionis a uinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi deus religauerit et pietate constrinxerit, quia ser- 391 12
10 uire nos ei ut domino et obsequi ut patri necesse est. melius ergo id nomen Lucretius interpretatus est, qui ait 'religionum se nodos soluere'. superstitiosi autem uocantur non qui filios superstites optant – omnes enim optamus –, sed aut ii qui superstitem memoriam defunctorum colunt aut qui parentibus suis 13
15 superstites colebant imagines eorum domi tamquam deos penates. nam qui nouos sibi ritus adsumebant, ut deorum uice mortuos honorarent quos ex hominibus in caelum receptos 14

7 diximus] § 3

Auct.: **11–12** Lucr. 1, 932 = 4, 7; *cf. 1, 16, 1*

Test.: **7** § 12] *u. supra ad § 3*

1 faciunt B *(*un *in ras. m.3)* HM admittant DV **2** itaque B **3** colantur B quid est ergo mirum HM est *ex* es P[2] est *post* cultus] e. et HM **4** quod DV **5** praecedere B[ar]; -care DV; -ceris HM **6** superstites DV nec] in haec DV a] ad DV; ac H[ar] **7** significantia hominum DV **8** a uinculo] auunc- P[ac]; ab incola DV **9** relegauerit DV constrincxit D quia *ex* qua B[3] seruire *ex* -ui B[2] nos seruire DV **10** est. melius BVPKSR *(D deest), Le;* eo m. HM; est. eo m. *recc., edd. (cf. Hm, Buen, Le ad l.), Br, Mo* **11** Lucretius] necesse est DV; *om.* P est *om.* BHM **12** dissoluere R; exsoluere *(sc.* animum nodis*) Lucr.* autem] tamen R filios] f. suos P superstitios K; -stitiosos S; *cf. § 16* **13** enim] e. nos M ii R, hii P, hi *cet., Mo* **15** superstitibus P penates] p. colebant HM **16** adsumebat D[ac] V ut] ut in PKS *(in s.l.)* uicem PH[ar] MKS **17** receptos] raptos B

15 putabant, hos superstitiosos uocabant, eos uero qui publicos et antiquos deos colerent, religiosos nominabant. unde Vergilius:
'uana superstitio ueterumque ignara deorum.'
16 sed cum ueteres quoque deos inueniamus eodem modo consecratos esse post obitum, superstitiosi ergo qui multos ac falsos 5 deos colunt, nos autem religiosi qui uni et uero deo supplicamus.

1 29. Fortasse quaerat aliquis quomodo, cum deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse adseueremus, deum patrem et *392* deum filium. quae adseueratio plerosque in maximum impingit 2 errorem. quibus cum probabilia uideantur esse quae dicimus, in 10 hoc uno labare nos arbitrantur, quod et alterum et mortalem deum fateamur. de mortalitate iam diximus; nunc de unitate 3 doceamus. cum dicimus deum patrem et deum filium, non diuersum dicimus nec utrumque secernimus, quia nec pater a filio potest nec filius a patre secerni, siquidem nec pater sine 15 4 filio nuncupari nec filius potest sine patre generari. cum igitur et pater filium faciat et filius patrem, una utrique mens, unus spiritus, una substantia est. sed ille quasi exuberans fons est, hic

Epit.: 4, 29, 1] 44, 4 ... sunt 3] *cf.* 44, 5 neutrum ... secerni 4 ... 5 separatur] 44, 4 cum ... est

Auct.: **3** Verg. Aen. 8, 187 **16** §§ 4–5] *cf.* Tert. apol. 21, 11 sq.

Codd.: **7** *§§ 1–3 totas om.* DV*; cf. p. XVII* **18–p. 429, 8** sed ... *§ 6* portiones *om.* B[1], *in mg. inf. suppl.* B[3] *signis* ·hd· *et* ·hs· *usa; cf. p. XV*

1 et] ut DV **2** uirgilius DVMKS **3** ueterum P[1], que *s.l.* P[3] **5** superstitios K, -stitiosos S*; cf. § 13* qui multos *in mg.* H ac] et HM **6** ueri D[ac] V **7** quaerat] qui erat P[1], *corr.* P[3] deum *in ras.* R[2] **8** duos *ex* deos B[3] esse *om.* P asseueramus K[ac] **9** adsueratio B[ac]*;* et seu- M impegit B *(*inp-*)* P **11** labere *sic ex* laborare B[2], -bare *ex* -bere P[3]*;* -bore HS nos *om.* HM et *post* quod] hunc *ex* hec P[3] et *post* alterum *om.* HM **13** docemus B *contra numerum* non] nec HM **14** a filio] esse sine f. P **16** patri K[ac] **17** et *om.* BDV filium] f. suum D patrem] fiat DV utri B*;* -risque DV*;* -rimque HM **18** hic] et hic B[3]

tamquam defluens ex eo riuus, ille tamquam sol, hic quasi radius a sole porrectus. qui quoniam summo patri et fidelis et carus est, non separatur, sicut nec riuus a fonte nec radius a sole, quia et aqua fontis in riuo est et solis lumen in radio; aeque nec uox ab ore seiungi nec uirtus aut manus a corpore diuelli potest. cum igitur a prophetis idem manus dei et uirtus et sermo dicatur, utique nulla discretio est, quia et lingua, sermonis ministra, et manus, in qua est uirtus, indiuiduae sunt corporis portiones. propiore uti exemplo libet. cum quis habet filium quem unice diligat, qui tamen sit in domo et in manu patris, licet ei nomen domini potestatemque concedat, ciuili tamen iure et domus una et unus dominus nominatur. sic hic mundus una dei domus est et filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, deus unus, quia et unus est tamquam duo et duo tamquam unus. neque id mirum, cum et filius sit in patre, quia pater diligit filium, et

5 6 7 8 *393* 9

Epit.: 4, 29, 8–9] 44, 4 cum . . . 5 uinciatur

Auct.: **6** manus dei] *cf.* Cypr. testim. 2, 4 l. 1 **12** hic . . . est] *cf.* Min. Fel. 33, 1

Codd.: **9** *a § 7 rursus extant* B DV P HM KS R

1–2 sol . . . a *om.* P **1** quasi] tamquam DV **2** a B[3] DVKSR*;* ex HM *Br cl. Tert.; cf. Heck, 1972, 183 n. 72* porrectus] u *ex* o M, a *euan. sup.* u K, us *in ras.* S[2] quoniam] quam DV **3** sicut P, *om. cet., ft. recte* **4** quia et] qui et|et H in *ante* radio *ex* i R[2] aequo M **5** a *post* manus *s.l.* P[3] **6** a *post* igitur *om.* V *(D deest)* manus dei idem D *(extat* dĩ idem*)* V dicitur HM **7** ministra] m. est VKS *(D deest)* **8** uirtus est DV diuiduae P **9** propiore DVKS*;* propriore BPHMR ut V *(D deest)* libet] habet M **10** ei] et DV*;* enim M **11** ciuili tamen] ciuilitatem V *(in* D *extat* ciuili*)* iurae VM*;* iudae H domo DV **12** hic *om.* HM mundus] domus DV **13** et *s.l.* B[3]*;* aut DV ac] aut DV unianimes BDV deus unus] d. u. est KS **14** qui P[ac] et *om.* HM est *om.* KS **15** in *om.* HM patrem DV*;* -ter HM diligit *ex* dicit B[2]*;* -get DV

pater in filio, quia uoluntati patris fideliter paret, nec umquam
10 faciat aut fecerit nisi quod pater aut uoluit aut iussit. denique
unum deum esse tam patrem quam filium Esaias in illo exemplo
quod superius posuimus ostendit, cum diceret: 'adorabunt te et
in te precabuntur, quoniam in te deus est, et non est alius deus 5
praeter te.' sed et alio loco similiter ait: 'sic dicit deus rex Israhel et qui eruit eum deus aeternus. ego primus et ego nouissimus et praeter me non est deus.'
11 cum duas personas proposuisset, dei regis, id est Christi, et dei patris, qui eum post passionem ab inferis excitauit, sicut ostendisse diximus Osee pro- 10
phetam qui ait: 'et de manu inferorum eruam eum', tamen ad
utramque personam referens intulit: 'et praeter me non est deus',
cum posset dicere 'praeter nos'; sed fas non erat plurali numero
12 separationem tantae necessitudinis fieri. unus est enim, solus,
394 liber, deus summus, carens origine, quia ipse est origo rerum et 15
13 in eo simul et filius et omnia continentur. quapropter cum

Epit.: 4, 29, 10–12] *cf.* 44, 3   13–15] *cf.* 44, 2 qui ... uoluit. 5 ... uinciatur

4 superius] 4, 13, 7   **10** diximus] 4, 19, 9

Auct.: **4–6** Is. 45, 14   **6–8** Is. 44, 6   **11** Os. 13, 14

Codd.: **14–15** *in frustulo* A *(fol. 1^r col. sin. 2 supremis lin. in media parte mutilis) extat* |dinis fieri ... ipse| *; u. p. LVIII*

1 pater in filio] p. diligit f. KS[1], -trem diligit filius S[2]   **2** ferit R[1]   aut *ante* uoluit *om.* P   **3** tam] quam KS[1]   eseias BR[1], -aya– K   **4** possumus M, posumus K, possuimus R   **4–5** et ... precabuntur *om.* DV*;* et interpraetab- K[ac] S   **5** depraecabuntur, *pr.* a *del.,* B   alius deus BDVHMR *Mo,* d. a. PKS *Br; u. 4, 13, 7*   **6** simpliciter DV   ait *om.* PR   deus] dominus deus *(s.l. m.3)* B   rex *om.* BR   **7** eum] deum B[ar]   et *ante* ego *om.* PR   **8** et *ante* praeter *om.* P   **9** *ante* regis *s.l.* et R[2]   **10** Osee] et P   propheta S   **11** manu] domo DV   **12** utraque DV   est *om.* R   **13** nos] nos non est deus R   plurali] li *m.2 in ras. 2 litt., post* i *eras.* n, B   **15** origionem B[ac], -ginem D[ac] VH[ar] M   **16** cum] non R[1]

mens et uoluntas alterius in altero sit uel potius una in utroque, merito unus deus uterque appellatur, quia quidquid est in patre, ad filium transfluit, et quidquid est in filio, a patre descendit. non potest igitur summus ille ac singularis deus nisi per filium 14
5 coli. qui solum patrem se colere putat, sicut filium non colit ita ne patrem quidem. qui autem filium suscipit et nomen eius 15 gerit, is uero cum filio simul et patrem colit, quoniam legatus et nuntius et sacerdos summi patris est filius. hic templi maximi ianua est, hic lucis uia, hic dux salutis, hic ostium uitae.

10 30. Sed tamen, quoniam multae haereses extiterunt et in- 1 stinctibus daemonum populus dei scissus est, determinanda est nobis ueritas breuiter et in suo proprio domicilio collocanda, ut si quis 'aquam uitae' cupiet haurire, non ad 'detritos lacus' deferatur 'qui non habent uenam', sed uberrimum dei nouerit fon-
15 tem, quo inrigatus perenni luce potiatur. ante omnia scire nos 2 conuenit et ipsum et legatos eius praedixisse, quod plurimae sectae haberent existere, quae concordiam sancti corporis rum-

Auct.: **13–15** *cf.* Ier. 2, 13. Ioh. 4, 13–15; *u. supra p. LIX n. 166*

Codd.: **17–p. 432, 2** *in frustulo* A *(fol. 1ʳ col. dextr. lin. supremis 6 ualde resectis) extant partes textus* concordiam . . . luctari; *u. p. LVIII*

1 uoluntas . . . sit] uolunptas, n *eras.*,| *in init. lin. 6 litt. (*patris?*) eras., seq.* alterius *(*ius *ex* um*? m.3)* in filio sit *(*filio sit *eras.?)*,| *inter columnas m.2* filius|patre, *sed eras.*| altero *(*o *in ras. m.3)* sit *(sup.* a. *2, sup.* s. *1 lineolae ordinis signa eras.)* B **2** merito . . . uterque *om.* P appellantur KS **3** ad] a V[ac] est *om.* HM **4** ille *om.* KS **5** coli . . . filium *om.* P colere se R **6** nec HM quidem] q. colit DV **7** et *post* simul *s.l.* H **8** et *ante* sacerdos] ac P est *ex* et P[3] **9** *ante* ianua *eras.* item B **10** tamen HMR *Heck, 1972, 183 n. 76, Win, om. cet., edd., Br, Mo* quia R multi B[1], *corr.* B[2] haereses, *tert.* e *ex* i *m.2*, R, her- *cet.* **11** dei scissus] discissus *ex* -sum P[3]; dei scissum KS[ac] **12** breuiter *om.* HM; intuitur KS collocandam KS[ar] **13** cupit HM aurire HMK[ac] **14** habent *ex* -beat *m.2?* S ueniam P[1], *corr.* P[3] **15** inrigatur DV *post* nos *exp.* non P[3] **16** quo R **17** sectae] s. et hereses HM haberent *om.* DV concordia D[ac] V corporis] corp *in ras.* B[3]

perent, ac monuisse ut summa prudentia caueremus, ne quando in laqueos et fraudes illius aduersarii nostri cum quo nos luctari
395 3 deus uoluit incideremus; tum dedisse certa mandata, quae in perpetuum custodire debemus; quorum plerique immemores deserto itinere caelesti uias sibi deuias per anfractus et praecipitia 5 condiderunt, per quas partem plebis incautam et simplicem ad tenebras mortemque deducerent. quod quatenus acciderit expo-
4 nam. fuerunt quidam nostrorum uel minus stabilita fide uel minus docti uel minus cauti, qui discidium facerent unitatis et
5 ecclesiam dissiparent. sed ii quorum fides fuit lubrica, cum 10 deum nosse se et colere simularent, augendis opibus et honori studentes adfectabant maximum sacerdotium, et a potioribus uicti secedere cum suffragatoribus suis maluerunt quam eos fer-
6 re praepositos quibus concupierant ipsi ante praeponi. quidam uero non satis caelestibus litteris eruditi cum ueritatis accusa- 15 toribus respondere non possent, obicientibus uel impossibile uel incongruens esse ut deus in uterum se mulieris includeret nec caelestem illam maiestatem ad tantam infirmitatem potuisse de-

Codd.: **18–p. 433, 2** *in frustulo* A *(fol. 1^v col. sin. lineis supremis 4 ualde resectis) extant partes textus* infirmitatem . . . atque*; u. § 2*

1 ac monuisse *om.* HM prouidentia B^{ar} PA *(extat* prou*)* **2** aduersari D^{ac} V quos P^{ar} dei luctari D^{ac} V*;* deus l. D^{pc} KS **3** inciderimus R^1 tunc HM quae] quod KS **4** deberemus, re *in fine lin. m.2,* B deserto] o *ex* u *ut uid.* P **5** diuias H*;* diuitias M amfractus B^1 *(corr.* B^2*)* P^3, emfr- P^1 **6** quam P^1 *(corr.* P^3*)* HMKS^1 plebem HM incautum D^{ac} **8** fide *ex* -dem P^3 **8–9** fidem . . . cauti] f. u. m. c. u. m. d. HM **9** docui B^1, docte B^2 uel minus *ante* cauti *om.* B uanitatis M et *s.l.* B^2, *om.* DV **10** ecclesias P ii R, hii BP^1, hi P^3 *cet., Mo* **11** nosse se] non se D^1, nosse D^2 V similarent DV^{ac} augendis] auidis, *pr.* i *s.l.,* S **13** quam] nam B^1, nec B^2 **14** praepositos] ae *ex* o*?* B^2 concupierunt HM **15** cum] cur V *(*D *deest)* **17** se *om.* P mulieris se B mulieris *ex* -res P^3 includeretur *ex* -ret P^3*;* incluserit R **18** ad] ac HM ad . . . infirmitatem *om.* R posse HM

duci, ut hominibus contemptui derisui contumeliae ludibrio esset, postremo etiam cruciamenta perferret atque exsecrabili patibulo figeretur, 7 quae omnia cum neque ingenio neque doctrina defendere ac refutare possent – nec enim uim rationemque penitus peruidebant –, deprauati sunt ab itinere recto et caelestes litteras corruperunt, ut nouam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. 8 nonnulli autem falsorum prophetarum uaticinio inlecti, de quibus et ueri prophetae et ipse praedixerat, (396) exciderunt a doctrina dei et traditionem ueram reliquerunt. 9 sed illi omnes daemonicis fraudibus inretiti, quas prospicere et cauere debuerant, diuinum nomen et cultum per imprudentiam perdiderunt. 10 cum enim Phryges aut Nouatiani aut Valentiniani aut Marcionitae aut Anthropiani seu quilibet alii nominantur, Christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso humana et externa uocabula induerunt. 11 sola igitur catholica ecclesia est, quae uerum cultum retinet. hic est fons ueritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum dei. quo si quis non intrauerit uel a quo si quis exierit, a spe uitae ac salutis alienus est. neminem

1 contemptui DVPHM, -mtui B *(*i *ex* e*? m.2)* KSR*;* -mptu| *(non* -mptũ*)* A contumeliae *om.* P *(et ft.* A *spatio indice);* -lio KS *ante* |ludibrio *add.* et, e *m.2,* t *m.3,* P esse D^ac V **3** ficeretur HM cum neque] quecumque M **4** defendere] dere B[1], *corr.* B[3] reluctare HM uim *s.l.* B[3] rationemque] que *in ras.* B[3]*;* rationem M^ac **5** caelestis P **8** et *ante* ueri *om.* HM ipse *ex* -sa P[3]*;* -si DVS[1]*;* Christus *uel* Christus ipse *coni. Br, hoc ft. recte* praedixerant DV **10** daemonum BS^pc*;* -nes KS^ac inpetiti *sic* DV **12** phryges R, fryg- B[3] DVK, frig- PHMS*;* frug- B[1] nouati DV*;* donatiani P Valentiniani] *pr.* ni *in ras.? m.3?* B*;* -entiani DV **13** marcianitae P, -rtion- MKS anthropiani R, antr- *cet.;* a. aut arriani HM alii] aliqui HM **14** desiuerunt V *(in* D *extat* desi|*)* qui] hi qui HM nomen DV humana *om.* DV*;* -num *ex* -no B[2], -no M^ac **15** externum uocabulum, *utrumque* um *ex* o *m.2,* B catolica B*;* ecclesia *(del.)* catholica ecclesia M **16** fons *s.l.* P[2] domicium B^ac **17** quod BMKS non] uel D[1] V*; s.l.* non D[2] **18** ab spe HM salutis] s. aeternae DV

12 sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. agitur enim de uita et salute, cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et ex-
13 tincta erit. sed tamen quia singuli quique coetus haereticorum se potissimum Christianos et suam esse catholicam ecclesiam putant, sciendum est illam esse ueram, in qua est confessio et 5 paenitentia, quae peccata et uulnera, quibus subiecta est imbe-
14 cillitas carnis, salubriter curat. haec interim paucis admonendi gratia rettuli, ne quis errorem fugere cupiens maiore implicetur errore, dum penetrale ueritatis ignorat; postea plenius et uberius contra omnes mendaciorum sectas proprio separatoque opere 10 pugnabimus.

397 15 Sequitur ut, quoniam satis de religione uera et sapientia locuti sumus, in proximo libro de iustitia disseramus.

Codd.: **1** *in frustulo* A *(fol. 1^v col. dextr. lin. suprema) extat* sibi ... concertatione*; u. § 2*

1 oportet sibi HM **2** et] ac DV consolatur DV*; pr.* u *in ras.* H, *alt. ex* o M admissa HM **3** erit] est R quia] quoniam R quoque DV cetus KR haereticorum SR, her- *cet.* **4** cristianos B aeclesiam catholicam B*;* chatol- e. R **6** quibus] qui D^1 V **8** retuli DPHM*; u. ind. form.* maiorem HM^{ar} implicetur] incupetur *sic* DV^{ac} *(in eras.,* hoc *s.l. m.2?)* **9** errorem HM penetralem KS uberius HMR*;* uerius BDVPKS*; cf. Br ad l. et Heck, VChr 21, 1969, 291 sq.* **11** pugnauimus D^1 V **12** satis *ex* sati R^2 **13** *subscriptiones u. p. XXVI, in* A *periit cum fol. 1^v col. dextr. paene tota; u. p. LVIII*